

04

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА

Часопис за политикологију,
комуникологију и примењену политику

POLITICAL REVIEW

Magazine for Political Science, Communications and Applied Politics

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА POLITICAL REVIEW

ISSN 1451-4281

УДК 1+2+3+32+9

Година (XXX) XIX vol 62.

Број 4/2019

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА
POLITICAL REVIEW

Часопис за политикологију, политичку социологију,
комуникологију и примењену политику
ISSN 1451-4281

Број 4/2019 Год. (XXX) XIX vol. 62 стр. 1-310

Часопис излази четири пута годишње

Часопис „Политичка ревија”, покренут као зборник под
називом „Политичке студије” 1968, обновљен као „Политичке
свеске” 1994. као научни часопис излази од 2002. године.

Издавач:

Институт за политичке студије Београд, Светозара Марковића бр. 36
тел. 33-49-204, 30-39-380

E-mail: ipsbgd@eunet.rs www.ipsbgd.edu.rs

За издавача:

др Живојин Ђурић

Главни и одговорни уредник:

др Момчило Суботић, научни саветник

Редакција:

Др Момчило Суботић, др Драган Марковић, проф. др Зоран Милошевић,
проф. др Јован Базић, др Владан Станковић, др Сања Шуљагић,
проф. др Драган Јовашевић, мр Александра Мирковић,
др Марија Ђорић, др Миодраг Радојевић

Секретари:

Душан Достанић

Пословни секретар:

Смиљана Пауновић

Савет часописа:

проф. др Мирољуб Јевтић, др Никола Жутић, др Драган Новаковић,
проф. др Дарко Маринковић, проф. др Брацо Ковачевић,
проф. др Урош Шуваковић, др Снежана Грк, проф. др Димитриј
Констатинович Безњук, проф. др Петар Ковачич Першин,
проф. др Михаил Лобанов

Слог и штампа:

Ситопринт, Житиште

Тираж:

50 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештамповати било
у целини, било у деловима, без изричите сагласности Уредништва.

САДРЖАЈ

ПРИЛОЗИ ИЗ ПОЛИТИЧКОГ СИСТЕМА СРБИЈЕ

<i>Стојадиновић Миша, Станчић Вишња</i> ДЕМОКРАТСКИ КАПАЦИТЕТИ ПОЛИТИЧКИХ ИНСТИТУЦИЈА СРБИЈЕ У ХХІ ВЕКУ	11-31
--	-------

<i>Балинт Пастор</i> ПОСЛАНИЧКО ПИТАЊЕ И УНАПРЕЂЕЊЕ ПОЛИТИЧКЕ ОДГОВОРНОСТИ ВЛАДЕ У ПАРЛАМЕНТАРНОМ СИСТЕМУ	33-56
--	-------

ИЗ НОВИЈЕ И САВРЕМЕНЕ ПОЛИТИЧКЕ ИСТОРИЈЕ

<i>Турлај Иван</i> ON THE RATIO OF ACHIEVEMENTS AND MISTAKES IN THE ACTIVITY OF J. V. STALIN.....	59-69
---	-------

<i>Евгенијевич Дмитриј Муза</i> ON THE ROLE OF USA AND NATO IN THE DESTRUCTION OF YUGOSLAV STATEHOOD AND THE UNRAVELING OF CONFLICT IN THE BALKANS	71-84
--	-------

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

<i>Бодрожих Ђуро</i> НАЦИОНАЛНА ИДЕЈА У ПРВОМ СРПСКОМ УСТАНКУ	87-107
---	--------

<i>Миљковић Матић Јелена</i> У ПРИЛОГ НАУЧНОЈ УПОТРЕБИ ПОЈМА НАРОД	109-134
--	---------

<i>Станар Драган</i> МОГУЋНОСТ ПОБЕДЕ КАО КРИТЕРИЈУМ JUS AD BELLUM КОНЦЕПЦИЈЕ ПРАВЕДНОГ РАТА	135-151
---	---------

Родоњић Зоран

ФИЛАТЕЛИЈА И ПОЛИТИКА- УТИЦАЈ
ПОЛИТИЧКИХ И ДРУШТВЕНИХ
ДОГАЂАЈА НА ИЗГЛЕД ПОШТАНСКИХ
МАРАКА У СРБИЈИ153-172

АКТУЕЛНО

Сања Стошић, Милена Пешић

СЕЦЕСИОНИСТИЧКИ ДИСКУРС КОСОВА
И КАТАЛОНИЈЕ: СЛИЧНОСТИ И РАЗЛИКЕ...175-222

Димић Миодраг

ДЕТЕРМИНАНТЕ ТРЖИШТА
КРИПТОВАЛУТА223-249

Србљановић Стефан

ПОЛИТИКА УРБАНИЗМА У ПРИБОЈУ
– ЈУЧЕ, ДАНАС, СУТРА251-269

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Грмуша Адријана

ПОЗИТИВНА ШКОЛСКА КЛИМА:
ЕЛЕМЕНТИ, ПРИНЦИПИ И МОДЕЛИ
ДОБРЕ ПРАКСЕ273-279

Достанић Душан

ЕВРОПСКА КРАЈЊА ДЕСНИЦА 1945-2018281-304

CONTENTS

ESSAYS ABOUT THE POLITICAL SYSTEM OF SERBIA

Miša Stojadinović, Višnja Stančić

DEMOCRATIC CAPACITY OF POLITICAL
INSTITUTIONS OF THE REPUBLIC OF
SERBIA IN THE 21st CENTURY11-31

Pásztor Bálint

PARLIAMENTARY QUESTION AND
IMPROVING THE POLITICAL
RESPONSIBILITY OF THE GOVERNMENT
IN THE PARLIAMENTARY SYSTEM33-56

FROM MODERN AND CURRENT POLITICAL HISTORY

Ivan Turlai

ON THE RATIO OF ACHIEVEMENTS AND
MISTAKES IN THE ACTIVITY OF
J. V. STALIN59-69

Musa Dmitry Evgenievich

ON THE ROLE OF USA AND NATO IN THE
DESTRUCTION OF YUGOSLAV STATEHOOD
AND THE UNRAVELING OF CONFLICT IN
THE BALKANS71-84

ESSAYS AND STUDIES

Đuro Bodrožić

NACIONAL IDEA IN THE FIRST SERBIAN
UPRISING87-107

Jelena Miljković Matić

ON THE SCIENTIFIC USE OF THE TERM
PEOPLE109-134

Dragan Stanar

POSSIBILITY OF VICTORY AS A PART OF
THE JUS AD BELLUM CONCEPTION OF
THE JUST WAR THEORY135-151

Zoran B. Radonjić

PHILATELY AND POLITICS – THE
INFLUENCE OF POLITICAL AND SOCIAL
EVENTS ON POSTAL STAMPS IN SERBIA153-172

CURRENT

Sanja Stošić, Milena Pešić

SECESSIONIST DISCOURSE OF KOSOVO
AND CATALONIA: SIMILARITIES AND
DIFFERENCES175-222

Miodrag Dimić

DETERMINANTS OF THE
CRYPTOCURRENCY MARKET223-249

Stefan Srbljanović

POLICY OF URBANISM IN PRIBOJ
– YESTERDAY, TODAY AND TOMORROW251-269

REVIEWS

Adrijana Grmuša

POSITIVE SCHOOL CLIMATE: ELEMENTS,
PRINCIPLES AND MODELS OF GOOD
PRACTICE273-279

Dušan Dostanić

EUROPE'S FAR-RIGHT 1945-2018281-304

УВОДНИК

Поштовани сарадници и читаоци нашег реномираног часописа, са особитим задовољством, представљамо вам четврти број Политичке ревије за 2019. годину. Тему овог броја насловили смо: Прилози из политичког система Србије, а чине га два рада. Први расправља на тему о актуелном развоју и демократском капацитету српских политичких институција, а други о одговорности владе у парламентарном систему, на примеру посланичког питања.

У рубрици: Из новије и савремене политичке историје, налазе се такође два рада, од којих први проблематизује Стаљинову политичку биографију, тј. однос његових политичких постигнућа и грешака у току дугогодишњег аутократског управљања Совјетским Савезом, а други анализира утицај САД и НАТО пакта у процесу уништавања СФРЈ и изазивања конфликта на Балкану.

Као и претходни радови, једнако су садржајни и истраживачки интересантни и научни чланци које смо уврстили у Огледе и студије. У овом делу можете да прочитате занимљиве текстове који говоре о научној употреби појма народ, затим о националној идеји у Првом српском устанку, те рад о теоријама праведног рата, као и чланак који говори о утицају политике не филателију.

И овај број Политичке ревије обogaћен је Освртима и приказима, и они представљају сталну рубрику нашег цењеног часописа, која му даје посебну вредност.

Редакција Политичке ревије жели срећну и успешну Нову 2020. годину свим својим сарадницима и читаоцима, са жељом да се сарадња настави и у наредном периоду. Радове за први број Политичке ревије у 2020. години редакција прима до 20. јануара.

У обавези смо да обавестимо научну јавност да смо, нажалост, имали и један случај плагијата (М. Радуловић – Џејмс Бонд и стереотипи балканизма у свјетлу популарне геополитике), о чему смо известили аутора и изrekli одговарајућу меру, што би требало да утиче на научну савест, морал и одговорност аутора у публикувању истраживачких и научних радова.

Главни и одговорни уредник

Др Момчило Суботић, научни саветник

ПРИЛОЗИ ИЗ ПОЛИТИЧКОГ СИСТЕМА СРБИЈЕ

11

Стојадиновић Миша, Станчић Вишња
ДЕМОКРАТСКИ КАПАЦИТЕТИ ПОЛИТИЧКИХ
ИНСТИТУЦИЈА СРБИЈЕ У XXI ВЕКУ

33

Балинт Пастор
ПОСЛАНИЧКО ПИТАЊЕ И УНАПРЕЂЕЊЕ
ПОЛИТИЧКЕ ОДГОВОРНОСТИ ВЛАДЕ
У ПАРЛАМЕНТАРНОМ СИСТЕМУ

УДК 316.334.3:321.7(497.11)“20“

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.6242019.1>

Оригинални научни рад

Миша Стојадиновић

Институт за политичке студије, Београд

Вишња Станчић

Институт за политичке студије, Београд

ДЕМОКРАТСКИ КАПАЦИТЕТ ПОЛИТИЧКИХ ИНСТИТУЦИЈА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ У XXI ВЕКУ*

Сажетак

Рад представља критичку анализу демократског капацитета политичких институција Републике Србије у XXI веку. Аутори у раду анализирају значај и улогу политичких институција у друштву, истовремено указујући на неопходност јачања њиховог демократског капацитета. Сам рад се састоји из два дела, у првом делу аутори трагају за успешним одређењем јаким и стабилним институција, док се у другом делу анализира квалитет политичких институција Републике Србије. Као полазну тачку испитивања њиховог квалитета аутори користе истраживање Института за политичке студије, Бертелсман штифтунг индекс трансформације, као и извештај Европске комисије. Имајући у виду комплексност проблема којим се рад бави истиче се неопходност мултидисциплинарног

* Рад је настао као резултат рада на пројекту бр. 179009 који је финансиран од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

приступа. Као главне методе користе се анализа садржаја и компаративни метод.

Кључне речи: политичке институције, демократија, Бертелсман штифтунг индекс трансформације, Европска комисија, Република Србија.

Србија се на размеђу миленијума нашла суочена са бројним изазовима, и то како на унутрашњем тако и на спољашњем плану. За овај изузетно мучни период српске историје Милош Кнежевић каже да га карактеришу сецесиони ратови, разбираспад државе, изолација, санкције и НАТО агресија на Југославију.¹ Ови неповољни процеси су се негативно одразили по читав друштвени, политички и економски развој земље. „Србија се после завршетка рата у бившој Југославији нашла у изузетно комплексној ситуацији, која је била обележена потребом за функционалном трансформацијом српске државе, као примарног демократског актера, у смеру јачања капацитета за мобилизацију друштва и обезбеђење економске подршке јавно постављеним циљевима, за алокацију ресурса ка конзистентно формулисаним и јавно потврђеним стратегијама (или политикама) и за ефикасно ангажовање административних (бирокупатских) ресурса.“² Улазак у XXI век Србија је дочекала као слаба и недовршена држава која је суштински започела са транзицијом тек после 2000. године. Радикалне политичке и економске промене нису довеле до жељеног циља. Новонастало стање Зоран Стојиљковић оправдано описује као демократски дефицит настајуће пост(либералне) демократије, који је довео до тога да се процес рестаурације капитализма манифестовао кроз рецесију и раст сиромаштва.³ У таквим околностима изложености неоимперијалним амбицијама великих сила и регионалним нестабилностима, уз стално прекрајање граница,

1 Милош Кнежевић, „Филозофија као политичка судбина – српска филозофија или филозофија у Србији“, *Филозофија и друштво*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Универзитет у Београду, 1/2004, стр. 264.

2 Ђорђе Стојановић, „Проблем државног, политичког и административног капацитета: Анатомија Србије као слабе државе“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, 4/2011, стр. 11.

3 Зоран Стојиљковић, „Пост(либерална) демократија, капитализам и криза државе, Урушавање или слом демократије? (ур. Илија Вујачић и Бојан Вранић), Удружење за политичке науке Србије, Универзитет у Београду – Факултет политичких наука, 2016, стр. 9.

а под окриљем неолибералног модела закаснеле, одложене и блокиране транзиције, институционална реформа Републике Србије се налази пред огромним изазовом демократске консолидације.

1. ПУТ КА ИЗГРАДЊИ ЈАКИХ И СТАБИЛНИХ ИНСТИТУЦИЈА

Изградња јаких и стабилних институција је једино могућа у демократском окружењу које им даје легитимност. Са друге стране да би се демократија остварила у пракси, како то Роберт Дал [Robert A. Dahl] каже, потребан је неуобичајен склоп повољних услова, у које он убраја писменост, образовање, људска права, поштено и независно судство, аутономију организација и плурализам, распрострањеност богатства и равномерност висине дохотка.⁴ Демократија спада у ред веома комплексних феномена за чије постојање, дакле, није значајно само постојање једног чиниоца, већ она представља скуп више чиниоца који се међусобно преплићу и допуњују. „У првом реду то су супстантивни чиниоци у које се убрајају преплитање и узајамно допуњавање економске и политичке демократије, баланс између централне власти и локалне самоуправе, конституционализам, очување човекових најважнијих права и слобода, партиципација у одлучивању... Затим имамо етичку димензију демократије, схваћена у духу Кантовог учења који допушта највећу могућу људску слободу, сагласно закону по коме се слобода сваког појединца може помирити са слободом свих других. И на крају имамо формално-процедуралну страну демократије, тј. такво устројство метода и поступака исказивања воље и интереса грађана које омогућава да његови садржаји нуде највећи остварљиви ниво правичности и једнакости.“⁵ Углавном се одређења демократије крећу од њеног критиковања, па све до њеног идеализовања и идеологизовања. Насупрот успостављеном консензусу да демократија представља најбољи облик владавине, у пракси се дешава управо супротно, процес де-демократизације све више добија на замаху. И поре огромних напора изградње

4 Роберт Дал, *Демократија и њени критичари*, Подгорица, 1999, стр. 415.

5 О томе видети опширније: Радован Радоњић, *Демократија*, Центар за грађанско образовање, Подгорица, 2004, стр. 22-24.

демократских друштва са јаким институцијама често се дешава да се демократија сведе само на форму, при чему се заборављају њена основна начела. Једна од највећих препрека демократизацији, на коју су указивали бројни теоретичари почевши од Аристотела па све до данас, представљају разни облици неједнакости. Неједнакости положаја по питању вероисповести, расе, националне припадности, пола, социјалног порекла, физичког инвалидитета и сл. представљају неке од главних препрека демократизације друштва. На трагу овога Чарлс Тили [Charles Tilly] наилази на узрочно-последичну везу између неједнакости и де-демократизације указујући да се ово нарочито догађа када трансакције преко категоричких граница (као што је пол на пр.) редовно дају предност људима с једне стране границе или када (б) ту исту границу даље репродукују. Иако се облици и степени категоричких неједнакости драматично разликују по времену и месту, целокупна људска популација увек је одржавала актуелним значајне системе ових неједнакости.⁶ Као крајњи резултат своје анализе Тили истиче да је за процес демократизације друштва потребно обезбедити следеће предуслове: *раздвајање јавне политике од категоричких неједнакости* (што подразумева – (1) изједначавање категорија у одређеној популацији; (2) заштиту јавних политика од категоричких неједнакости); *интеграцију мрежа поверења у јавне политике* (што подразумева – (3) дисолуцију издвојених мрежа поверења; (4) стварање политички повезаних мрежа поверења); и на крају *измену односа између грађана и државних агената* (што подразумева – (5) ширење политичке партиципације; (6) изједначавање политичког учешћа; (7) јачање колективне контроле државних ресурса и акција; (8) инхибицију произвољне моћи државних агената.⁷ Према Тилију, за успешну демократизацију друштва из прва два предуслова потребно је обезбедити барем по један елеменат, док је трећи предуслов безусловно неопходан са свим својим елементима. Уколико се барем један од ових 8 елемената злоупотреби, тј. уколико у било ком друштву постоји његова негативна конотација, онда имамо плодно тле за развој де-демократизације друштва..

6 Charles Tilly, „Inequality, Democratization, and De-Democratization“, *Sociological Theory*, American Sociological Association, USA, 1/ 2003, p. 37.

7 Исто, p. 40.

У оквиру развоја демократске државе институције представљају значајан оквир унутар кога се одвија друштвено-политички живот грађана. „Оне су важне пре свега зато што обликују и дистрибуирају политичку моћ (...) утичу на политичке преференције и понашања политичких актера (...) производе норме и правила и утврђују процедуре политичког понашања (...) обезбеђују стабилност и трајност политичких процеса. (...) доприносе оптималности деловања актера у друштвеном и политичком животу (...) имају функцију симплификатора комплексности света у коме се налазе и крећу појединци као индивидуе (...) оне су трезори политичког памћења.“⁸ Истовремено оне су брана против друштвеног и политичког заборава, али и значајан извор политичке енергије друштва.

У раду аутори полазе од дефиниције Дагласа Норта [Douglass North] који институције дефинише као „правила игре у друштву или, формалније речено, осмишљена ограничења која обликују људску интеракцију. Као последица тога, оне структурирају подстицаје у размени између људи, било да је у питању политичка, социјална или економска. Институционална промена обликује начин на који се друштва развијају кроз време и стога су кључ за разумевање историјских промена.“⁹ Њихов значај се огледа у томе што оне стварају оквир унутар кога се дешава људска интеракција, чиме се ствара одређени осећај сигурности унутар друштва. За Маргарет Леви [Margaret Levi]: „Институције су скупови правила (и санкција) која структурирају друштвене интеракције и чије су постојање и применљивост опште познати у конкретној заједници. Институције, тако дефинисане, структурирају индивидуалне изборе стратешких актера тако да производе уравнотежене резултате, то јест резултате које нико нема потребу да мења. У теорији игара, то су правила игре која структурирају интеракције између играча.“¹⁰ Норт, међутим, указује да стабилност институција не значи уједно и да се

8 Вукашин Павловић, „Квалитет политичких институција“, *Квалитет политичких институција* (ed. Вукашин Павловић), Факултет политичких наука Универзитета у Београду, Центар за демократију, Београд, 2010, стр. 15-16.

9 Douglass North, *Institutions, institutional change and economic performance*, Cambridge University Press 1990, p. 1.

10 Славиша Орловић, „Ре-дизајнирање политичких институција“, *Квалитет политичких институција* (ed. Вукашин Павловић), Факултет политичких наука Универзитета у Београду, Центар за демократију, Београд, 2010, стр. 66.

оне не мењају. „Од конвенција, кодекса понашања и норми понашања до статутарног закона и општег права, те уговора између појединаца, институције се развијају и, према томе, непрестано мењају изборе који су нам доступни.“¹¹ Иако живимо у времену када је брзина институционалних промена очигледна њу није нимало лако испратити. Институционалне промене подразумевају комплексан процес који се може одвијати на више различитих нивоа, било да се ради о формалним или неформалним изазовима на које оне морају да одговоре. „Резултат институционалних промена обликован је (1) затварањем које долази од симбиотског односа између институција и организација који су се развили као последица подстицајне структуре коју пружају те институције и (2) повратног процеса којим људска бића опажају и реагују на промене у приликама унутар друштва.“¹²

Стабилност политичких институција се не мери само временом њиховог трајања већ и тиме што имају капацитет да одговоре бројним изазовима и променама. Бавећи се овим феноменом, Левитцки [Steven Levitsky] и Викторија [Murillo Victoria] указују да снага институција и њихова стабилност веома често варира. То доводи до тога да можемо разликовати четири могућа исхода. Први од њих (горњи леви квадрат) указује на постојање јаким и стабилних институција. То је стање у коме су институције стабилне и где имамо строго поштовање правила, што опет не мора искључиво да води ка развоју стабилног демократског окружења. Доњи леви квадрат говори о ситуацији када имамо строго поштовање правила, која су, међутим, подложна честим променама. Горњи десни квадрат говори о можда још горој ситуацији, а то је када имамо стабилне институције, али истовремено немамо никаквих правила која се поштују, тј. сва правила постоје само формално на папиру. Том приликом долази до стварања тзв. неформалних правила и неформалне институције добијају на снази. И као четврти случај имамо ситуацију када имамо институције које су истовремено нестабилне, уз истовремено непостојање било каквих формалних правила која се поштују (видети Табелу бр. 1).

11 Douglass North, *Institutions, institutional change and economic performance*, Cambridge University Press 1990, p. 6.

12 Исто, p. 7.

Табела бр. 1: Стабилност политичких институција

		Снага*	
		Висока	Ниска
Стабилност	Висока	Јаке формалне институције	Стабилне (али слабе) формалне институције
	Ниска	Нестабилне (али јаке)	Слабе формалне институције

* капацитет који поседују да осигурају поштовања закона, прописа, правила, стандарда и социјалних норми.

Извор: Steven Levitsky and Murillo Victoria, „Variation in Institutional Strength: Causes and Implications.” *Annual Review of Political Science*, Annual Reviews, United States, 12/2009, p. 117.

Изградња јаких и стабилних институција које ће моћи да одговоре свим изазовима представља један од највећих проблема са којима се све државе свакодневно сусрећу, без обзир на степен њиховог развоја. Додатне потешкоће овом проблему намећу ситуације када имамо случај где је то потребно урадити унутар друштва које карактеришу разноразни социјални конфликти, политичка нестабилност, сиромаштво, бројни безбедносни проблеми и сл. У оваквим ситуацијама најчешће држава нема легитимност, док су неформалне институције те које имају примат.

Веома често се између квалитетних институција које функционишу на врхунском нивоу и квалитета влада ставља знак једнакости, понајвише због тога што се на институције гледа као на актере који би требало да захтеве грађана аутоматски трансформишу у креирање јавних политика. Према Филипу Кеферу [Philip Keefer] овде, међутим, уједно настаје и највећи проблем, пре свега јер бројни теоретичари и креатори политика нису спремни да прихвате овај знак једнакости због тога што су у ову једначину уједно укључене и политичке партије. Колико год се на процес функционисања институција гледа неутрално попут на функционисање машина, политичке партије су све сем неутралне. У том смислу квалитет влада и политичких странака се преплиће на три начина: „очекујемо да ће квалитет

влада бити већи када политичари имају слабије подстицаје да доносе одлуке зарад приватних интереса, а на штету грађана; када постоје снажнији подстицаји за одобравање закона и процедура које генерално повећавају ефикасност влада; али и да се ослањају на државне институције, а не на њих саме, како би били грађанима од користи.¹³

Снага институција у великој мери утиче на начин на који оне обликују политичко окружење одређеног друштва. „Различити нивои примене и стабилности имају важан утицај на очекивања и понашање актера. Када су институције стабилне, актери могу претпоставити да ће (а) остали поштовати правила игре и (б) да ће се та правила примењивати и у догледној будућности. Пошто је избор могућности понашања ограничен на оне који су прописани или допуштени формалним правилима, избор актера је ограничен, што самим тим смањује неизвесност. А пошто актери верују да су и други људи на сличан начин ограничени и да ће се правила одржати, развијају се стабилна очекивања о понашању других, што продужава временске хоризонте и олакшава сарадњу.“¹⁴ Винуела [Lorena Viñuela], Барма [Naazneen H. Barma] и Хујбенс [Elisabeth Huybens] дефинишу институцију као успешну ако, у најмању руку, постигне три основна низа исхода: резултат, легитимитет и трајност. „Сматра се да институција постиже резултате ако показује трајна, мерљива побољшања у кључним резултатима и резултатима агенција. У мерењу легитимитета усредсређују се на ставове становништва у вези са радом агенције, укључујући и да ли је нека институција постигла видљиве резултате у било ком расцепу (нпр. рурално-урбано, између етничких група итд.).“¹⁵ Јаке и стабилне институције су оне које ће издржати тест времена, чак и у случају промене лидерских позиција, или уколико су изложене сталним изазовима који ће резултирати њиховим унапређењем, а не урушавањем. Ове три димензије

13 Philip Keefer, „Political Parties and the Politics of the Quality of Government“, *Elites, Institutions and the Quality of Government* (eds. Carl Dahlström and Lena Wängnerud), Palgrave Macmillan, 2015, p. 228.

14 Steven Levitsky and Murillo Victoria, „Variation in Institutional Strength: Causes and Implications.“ *Annual Review of Political Science*, Annual Reviews, United States, 12/2009, p. 124.

15 Lorena Viñuela, Naazneen H. Barma, and Elisabeth Huybens, „Institutions Taking Root: Building State Capacity in Challenging Contexts“, *Institutions Taking Root Building State Capacity in Challenging Contexts* (eds. Naazneen H. Barma, Elisabeth Huybens, and Lorena Viñuela), International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, 2014, p. 6.

успеха су, наравно, испреплетене – „легитимитет организације барем делимично зависи од њених резултата; институција за коју се сматра да је легитимна већа је вероватноћа да ће бити отпорна; а заузврат, отпорнија институција има већу прилику да заради легитимитет и постигне резултате.“¹⁶

2. КВАЛИТЕТ ПОЛИТИЧКИХ ИНСТИТУЦИЈА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Урушавање политичких институција доводи до губитка њихове легитимности, што их чини подложним нападима, а читаву владајућу структуру нестабилном. Губитак легитимности политичких институција директно узрокује неуспех државе чинећи је нестабилном и рањивом. Слабе и сиромашне државе постају уједно и подложне социјалним конфликтима. Марк Хачинсон [Marc L Hutchison] и Кристин Џонсон [Kristin Johnson] наглашавају да је легитимност државе и њених институција основа успешних релација између државе у друштва. Они сматрају да је способност владе, тј. њена ефикасност, главни фактор у креирању легитимитета државе. „Способне владе подстичу перцепцију легитимитета, док лоши институционални учинак смањује степен у коме појединци верују својим владарима.“¹⁷ Добијени резултати у њиховој студији указују на то да ће политички ефикасне владе највероватније повећавати политичко поверење код појединаца. Главни пут на који друштва која се опорављају од насиља или нестабилности треба да се фокусирају јесте изградња владиног капацитета као начина да стекну легитимитет код свог становништва. Најзначајнији резултат њихове студије указује на главне изворе нестабилности а то су земље са слабом институционалном ефикасношћу. „Да би политичке институције могле остварити ову улогу морају имати потребну снагу, а ту снагу им омогућава управо демократски начин успостављања, организовања и експонирања своје делатности, у складу са својим надлежностима и правним оквиром који

16 Исто, р. 6.

17 Marc Hutchison and Kristin Johnson, „Capacity to trust? Institutional capacity, conflict, and political trust in Africa, 2000-2005“, *Journal of Peace Research*, Sage Publications, 6/2011, р. 738-750.

се односи на конкретну институцију. “¹⁸ Тиме демократски оквир постаје кључан фактор у функционисању политичких институција.

У извештају Европске комисије из 2019. године се наводи да што се тиче политичке сцене у Републици Србији постоји поларизација која представља основни удар демократизацији друштва, а што даље имплицира неопходност успостављања међупартијског дијалога на релацији власт-опозиција. Реформа јавне администрације се повољно оцењује, али се наводи да постоји доста простора за напредак на пољу успостављања координираног система праћења и извештавања о стратегији реформе јавне управе и њеног финансирања. Судски систем је, такође, повољно оцењен, али се указује на проблем превеликог политичког утицаја. Борба против корупције је међу најгоре оцењеним апсектима, при чему се истиче да не постоји било какав мерљиви помак на овом пољу. Такође, иако се борба против организованог криминала повољно оцењује, највећи проблем преставља број пресуда против организованог криминала који је веома низак. Тиме се поново указује на неефикасност судства у Републици Србији. Поштовање слобода и права грађана је на задовољавајућем нивоу, али се слобода медија веома ниско оцењује. Економске реформе се, такође, повољно оцењују, мада остављају доста простора за даљи напредак. Највећи проблем који се овде износи је свакако нормализација односа са тзв. „Косовом“ за чију се „нормализацију“ односа наводи да преставља кључну ствара у напредку ка европским интеграцијама.

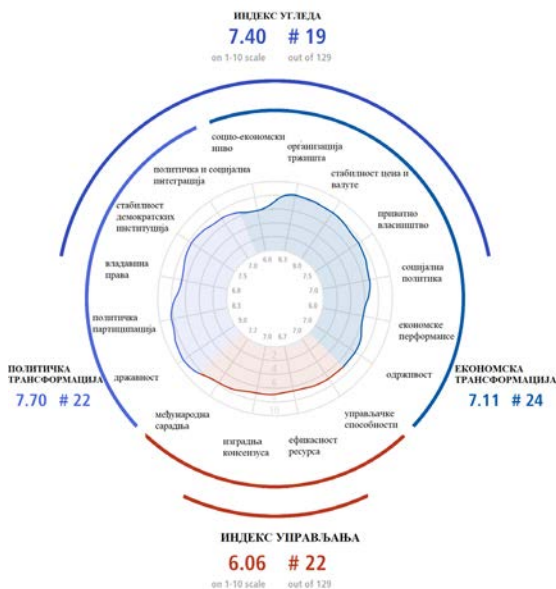
Ипак овај извештај је потребно прихватити са дозом резерве имајући у виду да се ови резултати неретко радикализују како би се позиција Републике Србије у процесу међународних интеграција учинила што подређенијом, нарочито имајући у виду безбројна условљавања која јој се намећу на том путу. „Веома је обесхрабрујуће за демократску јавност и када се принципи и вредности стављају у други план у односу на политичку стабилност региона, као што је то у случају Србије. Наиме, званичници ЕУ су често били спремни да некритички оцењују напредак Србије и стање основних људских права

18 Драгомир Јовичић, „Демократија и политичке институције“, *Цивитас*, Факултет за правне и пословне студије др Лазар Врратић, Нови Сад, бр. 1/2017, стр. 62.

и слобода, медија и подизања капацитета институција зарад очекиваних уступака у процесу нормализације и стабилизације односа са Приштином. На другој страни, званичници Србије процес Евроинтеграција често поједностављено свODE на економску димензију.¹⁹ Тиме се сама оцена демократизације српског друштва своди у други план.

На основу извештаја урађеног помоћу Бертелсман штифтунг индекса трансформације [Bertelsmann Stiftung's Transformation Index]²⁰ политички систем Републике Србије дефинише се кроз постојање доминантне владавине једне политичке партије на локалном и националном нивоу (видети Графикон бр. 1).

Графикон бр. 1: Бертелсман штифтунг индекса трансформације институција Републике Србије

Извор: Bertelsmann Stiftung, BTI 2018 Country Report — Serbia, Bertelsmann Stiftung, Gütersloh, 2018, p. 1.

19 Зоран Лутовац, „Европска унија и исходи демократизације у Србији“, *Урушавање или слом демократије?* (ур. Илија Вујачић и Бојан Вранић), Удружење за политичке науке Србије, Универзитет у Београду – Факултет политичких наука, 2016, стр. 224.

20 Видети опширније: Bertelsmann Stiftung, BTI 2018 Country Report — Serbia, Bertelsmann Stiftung, Gütersloh, 2018.

Према овом истраживању избори у Републици Србији су веома повољно оцењени и показују задовољавајући ниво слободе и компетитивности, док се највише замерки ставља на рачун рада медија. Иако се наводи да су опозиционе странке наводиле озбиљне изборне пропусте, они су ипак окарактерисани као фер и коректни. Доста простора за напредак у извештају се оставља за рад цивилних друштава, која немају довољан утицај на креирање јавних политика, пре свега јер не постоје редовна одржавања јавних расправа и консултација о нацртима закона или организовању јавних политика. Нарочито се критикује рад тзв. четврте гране власти, тј. омбудсмана и повереника за информације од јавног значаја и заштиту података о личности чији се рад своди на пуко издавање препорука и примања жалби, без неких конкретних корака у циљу решавања проблема са којима се грађани сусрећу. Што се тиче слобода и права мањина Република Србија је веома високо оцењена, док се највише замерки ставља на рад судске власти за коју се наводи да је карактерише висок ниво неефикасности, корупције и непотизма. Такође, највећи проблем преставља неконзистентност антикорупцијске политике. Као један од највећих изазова демократске консолидације се наводи значајна стопа незапослености, али и неједнакост прихода, што доводи до изложености грађана ризику сиромаштва и социјалне ексклузије. Фискална консолидација је веома високо оцењена, при чему се истовремено указује и даље на висок ниво пренатрпаности и неефикасности јавног сектора. Као највећи тренутни изазов се наводи нерешен статус по питању граница Републике Србије и будућих преговора по питању Косова и Метохије.

И на крају, аутори истичу истраживање Института за политичке студије које је урађено у периоду 2016-2018. године, а које се тиче поверења грађана Србије у институције, политичке субјекте и установе (видети Табелу бр. 2). Поверење чини значајан део функционисања политичких институција јер им оно даје легитимност. Владимир Вулетић истиче да говорити о поверењу у институције значи говорити о поверењу у експертске системе. „У том случају однос са другим људима није од пресудног значаја. Као што имамо поверење да се мост неће срушити приликом преласка преко њега, мада не

знамо чак ни име његовог конструктора, тако имамо одређени степен поверења у институције јер у одређеној мери верујемо у правила на којима функционишу, чак и када не знамо која су то правила, ни ко их је установио.²¹ Кенет Њутн [Kenneth Newton] наглашава да постоје поуздани налази да друштвене и политичке институције и њихов начин рада имају дубоке последице на социјално и политичко поверење. То значи да је социјално поверење веће што је развијенија демократија. То даље значи да што је дужа демократска традиција, то се више води рачуна о владавини закона, институције су ефикасније и мањи је степен корупције. „Генерализовано, социјално поверење веће је у земљама које изражавају више поверења у парламент и веће задовољство демократијом. Социјално поверење веће је у богатијим друштвима, а међу њима веће је у равноправнијим. Такође, поверење је веће у државама са универзалистичким, а не селективним системима социјалне заштите.“²² Ово сугерише да поверење може бити феномен на који (*top-down*) утиче природа и рад друштвених и политичких институција, али уједно и феномен (*bottom-up*) изграђен на обрасцима социјализације деце и животним искуствима појединих грађана.

21 Владимир Вулетић, „Поверење политичких и економских елита у националне и европске политичке институције“, *Квалитет политичких институција* (ed. Вукашин Павловић), Факултет политичких наука Универзитета у Београду, Центар за демократију, Београд, 2010, стр. 103.

22 Kenneth Newton, „Social and Political Trust“, *Oxford Handbook of Political Behavior* (eds. Russell J. Dalton and Hans-Dieter Klingemann), Oxford University Press, New York, 2007, p. 406.

Табела бр. 2: Поверење грађана Србије у институције, политичке субјекте и установе – Истраживање Института за политичке студије, 2016-2018.

	<i>Имам велико поверење</i>	<i>Углавном имам поверења</i>	<i>Углавном немам поверења</i>	<i>Уопште немам поверења</i>	<i>Немам став</i>
<i>Влада</i> 2016. 2018.	9.5% 10.3%	27.6% 33.9%	30.9% 30.1%	24% 20.1%	7.9% 5.5%
<i>Председник</i> 2016. 2018.	7.7% 17.4%	24.8% 31.4%	27.7% 24.6% ⁰⁰	31.9% 21.5%	7.9% 5.1%
<i>Скупштина</i> 2016. 2018.	7% 8.9%	25.7% 31.2%	33.3% 32.3%	27.1% 22.2%	6.8% 5.5%
<i>Судство</i> 2016. 2018.	6.6% 9.2%	26.2% 32.9%	36.9% 34.7%	24.2% 19.3%	6% 3.9%
<i>Војска</i> 2016. 2018.	22.4% 30.7%	41.2% 42.2%	21.3% 16.1%	9.9% 7%	5.3% 4%
<i>Полиција</i> 2016. 2018.	9.2% 16.7%	31.4% 41.1%	35.7% 27.6%	19.2% 10.9%	4.4% 3.7%
<i>Гужилаштво</i> 2016. 2018.	4.9% 7.4%	25.5% 30.3%	38.3% 38.2%	23.4% 19.2%	8% 4.9%
<i>Владине Агенције</i> 2016. 2018.	5.3% 6.4%	18.8% 25.8%	36.3% 39.1%	27.1% 20.5%	12.4% 8.2%
<i>Политичке партије</i> 2016. 2018.	3.9% 6.6%	16.8% 15.3%	34.4% 34.3%	38.9% 37.7%	6% 6.1%

Извор: Живојин Ђурић, Миша Стојадиновић, „Држава и неолиберални модели урушавања националних политичких институција“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, 4/2018, стр. 55.

На основу добијених резултата може се видети да поверење грађана Србије у владу, председника, скупштину, судство, тужилаштво, владине агенције и политичке партије није на задовољавајућем нивоу. Изузетно мали проценат грађана показује велико поверење у неке од кључних институција, политичких субјеката и установа Републике Србије. Разлози за ово су многобројни (неподударање начина функционисања са очекивањима грађана, незадовољавајући ниво ефикасности, разлике у политички и идеолошким опредељењима, и сл.), а једини начин да се ово превазиђе јесте активније укључивање грађана у доношење битних политичких одлука, како на унутрашњем, тако и на спољашњем плану. Зоран Стојиљковић справом као највећи изазов демократизације политичких институција наводи следеће препреке: „институције демократије постају фасада; политичке одлуке потичу од неконтролисаних центара, приватних учесника и анонимних тржишта; новац и лобији се камуфлирани улажу у странке и изборне кампање; долази до медијализације и манипулација политике и размаха политичког покровитељства и клијентелизма.“²³

*

* *

Историја је препуна примера који показују како велике силе почињу да губе своју моћ као последицу урушавања њихових институција. „Србију данас можемо одредити као слабу државу и „мањкаву демократију“ насталу као ефекат синергије деловања полупериферијског статуса и компрадорског, послушничког менталитета са праксом одржања политичког/партијског капитализма.“²⁴ То само даје на значају редизајнирању политичких институција Републике Србије које би произишло као резултат јачања њихових демократских и националних капацитета. „Актуелна криза намеће питање могућих решења за превазилажење проблема, односно доводи до појаве анализирања демократије као узрочника кризе и њених могућности (капацитета) да повећа способност

23 Зоран Стојиљковић, „Пост(либерална) демократија, капитализам и криза државе“, *Урушавање или слом демократије?* op.cit., стр. 18.

24 Исто, стр. 21.

политичких институција у свом раду.“²⁵ Један од најзначајнијих предуслова превазилажења кризе је изградња јаким и стабилним институција које ће моћи да одговоре вртоглавим променама и изазовима савременог друштва. Бавећи се анализом политичких институција могуће је уочити узрочно-последичну везу између капацитета државе и друштвених последица одлука њених институција. „Слабе државе, насупрот јакима, не располажу адекватним механизмима у прикупљању ресурса, што у крајњој инстанци онемогућава њихову редистрибуцију, последично водећи крајње негативним последицама по друштво.“²⁶ Константан рад на развоју демократских и националних капацитета политичких институција представља уједно и један од најзначајнијих предуслова консолидације српског друштва. Леонардо Морлино [Leonardo Morlino] наводи неколико димензија у којима би добре демократије могле варирати, а на основу којих би се могао проценити квалитет демократије. Првих пет су процедуралне димензије, иако прилично релевантне за садржај демократије, ове димензије се углавном тичу правила и њихове примене: владавина закона, изборна одговорност, институционална одговорност, политичка конкуренција и партиципација. Шеста димензија односи се на квалитет и приврженост система жељама грађана и цивилног друштва уопште, док су последње две димензије (слобода и једнакост) више садржајне природе.²⁷ Овде је интересантно напоменути да развијене демократске земље не морају бити високо оцењене на основу свих ових осам карактеристика, већ њихова главна карактеристика лежи у томе како се носе са демократским дефицитима који погађају поједина од ових поља. Испуњавање ових услова би у великој мери обезбедило јачање демократских капацитета политичких институција Републике Србије.

25 Зоран Милошевић, „Демократија и капацитет политичких институција?“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, 1/2011, стр. 34.

26 Петар Матић, „Државни капацитет у условима глобализације“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, 2/2013, стр. 104.

27 Leonardo Morlino, „Legitimacy and the quality of democracy“, *International Social Science Journal*, New College of the Humanities, UK, 4/2010, p. 213.

ЛИТЕРАТУРА

- Владимир Вулетић, „Поверење политичких и економских елита у националне и европске политичке институције“, *Квалитет политичких институција* (ed. Вукашин Павловић), Факултет политичких наука Универзитета у Београду, Центар за демократију, Београд, 2010.
- Ђурић Живојин, Стојадиновић Миша, „Држава и неолиберални модели урушавања националних политичких институција“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, 4/2018.
- Дал Роберт, *Демократија и њени критичари*, Подгорица, 1999.
- Јовичић Драгомир, „Демократија и политичке институције“, *Цивитас*, Факултет за правне и пословне студије др Лазар Вркатић, Нови Сад, бр. 1/2017.
- Кнежевић Милош, „Филозофија као политичка судбина – српска филозофија или филозофија у Србији“, *Филозофија и друштво*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Универзитет у Београду, 1/2004.
- Лутовац Зоран, „Европска унија и исходи демократизације у Србији“, *Урушавање или слом демократије?* (ур. Илија Вујачић и Бојан Вранић), Удружење за политичке науке Србије, Универзитет у Београду – Факултет политичких наука, 2016.
- Матић Петар, „Државни капацитет у условима глобализације“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, 2/2013.
- Милошевић Зоран, „Демократија и капацитет политичких институција?“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, 1/2011.
- Орловић Славиша, „Ре-дизајнирање политичких институција“, *Квалитет политичких институција* (ур. Вукашин Павловић), Факултет политичких наука Универзитета у Београду, Центар за демократију, Београд, 2010.

- Павловић Вукашин, „Квалитет политичких институција“, Квалитет политичких институција (ур. Вукашин Павловић), Факултет политичких наука Универзитета у Београду, Центар за демократију, Београд, 2010.
- Радоњић Радован, Демократија, Центар за грађанско образовање, Подгорица, 2004.
- Стојановић Ђорђе, „Проблем државног, политичког и административног капацитета: Анатомија Србије као слабе државе“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, 4/2011
- Стојиљковић Зоран, „Пост(либерална) демократија, капитализам и криза државе, *Урушавање или слом демократије?* (ур. Илија Вујачић и Бојан Вранић), Удружење за политичке науке Србије, Универзитет у Београду – Факултет политичких наука, 2016.
- Bertelsmann Stiftung, BTI 2018 Country Report — Serbia, Bertelsmann Stiftung, Gütersloh, 2018.
- Hutchison Marc and Johnson Kristin, „Capacity to trust? Institutional capacity, conflict, and political trust in Africa, 2000-2005“, *Journal of Peace Research*, Sage Publications, 6/2011.
- Keefer Philip, „Political Parties and the Politics of the Quality of Government“, *Elites, Institutions and the Quality of Government* (eds. Carl Dahlström and Lena Wängnerud), Palgrave Macmillan, 2015.
- Levitsky Steven and Victoria Murillo, „Variation in Institutional Strength: Causes and Implications“, *Annual Review of Political Science*, Annual Reviews, United States, 12/2009.
- Morlino Leonardo, „Legitimacy and the quality of democracy“, *International Social Science Journal*, New College of the Humanities, UK, 4/2010.
- Newton Kenneth, „Social and Political Trust“ *Oxford Handbook of Political Behavior* (eds. Russell J. Dalton and Hans-Dieter Klingemann), Oxford University Press, New York, 2007.

- North Douglass, Institutions, institutional change and economic performance, Cambridge University Press 1990.
- Tilly Charles, „ Inequality, Democratization, and De-Democratization“, *Sociological Theory*, American Sociological Association, USA, 1/ 2003.
- Viñuela Lorena, Barma H. Naazneen, and Huybens Elisabeth, „ Institutions Taking Root: Building State Capacity in Challenging Contexts“, *Institutions Taking Root Building State Capacity in Challenging Contexts* (eds. Naazneen H. Barma, Elisabeth Huybens, and Lorena Viñuela), International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, 2014.

Miša Stojadinović, Višnja Stančić

**DEMOCRATIC CAPACITY OF POLITICAL
INSTITUTIONS OF THE REPUBLIC OF SERBIA IN
THE 21st CENTURY**

Resume

This paper represents a critical analysis of the democratic capacity of the political institutions of the Republic of Serbia in the 21st century. The authors analyse the importance and role of political institutions in society simultaneously pointing out the need to strengthen their democratic capacity. The paper consists two integral parts. In the first part, the authors seek for the successful identification of strong and stable institutions, while in the second part they analyses the quality of political institutions of the Republic of Serbia. Entering the 21st century, Serbia was characterized as a weak and unfinished state that essentially began its transition after 2000. Radical political and economic changes have not led to the desired goal. In such circumstances, exposure to the neoimperial ambitions of the great powers and regional instability the institutional reform of the Republic of Serbia faces the enormous challenge of the democratic consolidation. This democratic consolidation demands successful and efficient institutions. Within the framework of the development of a democratic state, institutions represent a significant framework within which the socio-political life of citizens takes place. They are a dam against the social and political oblivion.

The stability of political institutions is measured not only by their duration, but also by their capacity to respond to numerous challenges and changes. Building strong and stable institutions that can respond to all challenges is one of the biggest problems that all countries face on a daily basis, regardless of their

level of social, economic or political development. The collapse of political institutions leads to loss of their legitimacy, making them vulnerable to attack, and making the entire governing structure unstable. The loss of legitimacy of political institutions directly causes the failure of the state, making it unstable and vulnerable. Weak and poor countries are at the same time vulnerable to social conflict. This is why the development of democratic capacities of political institutions represents one of the most important goals for the Republic of Serbia in the contemporary society.

Keywords: political institutions, democracy, Bertelsmann Stiftung's Transformation Index, European Commission Republic of Serbia.

* Овај рад је примљен 24. септембра 2019. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 1. децембра 2019. године.

УДК 342.51:342.534

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.6242019.2>

Прегледни рад

Bálint Pásztor (Балинт Пастор)*

*Правни факултет за привреду и правосуђе,
Универзитет Привредна Академија, Нови Сад*

ПОСЛАНИЧКО ПИТАЊЕ И УНАПРЕЂЕЊЕ ПОЛИТИЧКЕ ОДГОВОРНОСТИ ВЛАДЕ У ПАРЛАМЕНТАРНОМ СИСТЕМУ

Сажетак

Предмет анализе је класични инструмент контроле рада владе на пленарним седницама парламента: посланичко питање. Анализирани су историјат, основна обележја, правна природа и облици посланичког питања у парламентарном систему као и сличности и разлике у (пре свега пословничкој) регулативи различитих држава. Резултат рада су формулисани предлози за практичну политику који за циљ имају унапређење делотворности посланичког питања као инструмента ефикасне контроле рада владе и посебно, утицаја на развијање културе дијалога и јачање политичке одговорности. Представљајући различите правно-политичке приступе у процедуралном дизајнирању овог инструмента контроле у разним европским државама, посебна пажња је посвећена парламентарној пракси Народне скупштине Републике Србије. На темељу анализе конкретних случајева формулисани су и предлози унапређења

* pasztorbalint@pravni-fakultet.info

пословничких решења, а у циљу остваривања ефикасне и делотворне контролне функције Народне скупштине. Будући да је посланичко питање комплексни механизам који се може разумети, у ширем контексту, анализом европске политичке и уставне историје, да се доследном применом овог института унапређује и јача политичка одговорност као једна од темељних вредности парламентарног система државне власти, у раду су коришћени различити методолошки приступи: историјски и упоредни метод, као и егзегетички, у смислу тумачења различитих правних извора, с тим да је посебна пажња посвећена анализи, коментарима и тумачењима одређених уставних, законских и подзаконских, посебно пословничких решења правног поретка Републике Србије, али и анализи примера из наше и стране парламентарне праксе.

Кључне речи: посланичко питање, контролна функција парламента, пракса Народне скупштине Републике Србије, упоредна пракса, политичка одговорност, пословничка решења, слобода говора

1. УВОД

Контролна функција парламента је манифестација његове представничке улоге. У скупштини на основу начела слободне расправе и слободе говора посланици имају не само право, већ и – додуше не у правном смислу речи – дужност да надзиру рад носилаца извршне власти.

Квалитет контроле зависи од многих чинилаца. Од великог су утицаја наравно одредбе Устава, закона о скупштини (уколико такав пропис постоји у датој земљи), пословника, али остварење контроле у огромној мери зависи и од ванправних чинилаца. Међу њима су најважнији: степен политичке културе и уопште демократичности друштва, партијски систем, снага јавног мњења. Средства контроле у већој мери користе посланици који припадају некој опозиционој странци. Њихов је

задатак да у очима грађана буду алтернатива тренутној влади. То могу постићи само у држави у којој грађане интересује шта се у парламенту дешава. Задатак свих посланика јесте да раде на „изградњи“ парламента, као истинског народног представништва. Како се то колоквијално често каже „задатак опозиције је да критикује“. Да, али с једне стране критика треба да буде аргументована, а са друге, треба знати мудро изабрати средство помоћу које ће се критика формулисати.

Да би сви посланици (и владајући и опозициони) могли да извршавају своје задатке који произилазе из логике парламентарног облика државне власти морају им стајати на располагању делотворна, ефикасна и пре свега доступна средства контроле.

Та средства могу бити разнолика, а услове њиховог коришћења прописује устав, закон о скупштини и/или пословник о раду парламента. У теорији не постоји општеприхваћена дефиниција средстава контроле рада владе од стране парламента.

У овом раду следимо критеријум који наводи Владан Петров¹, позивајући се на Хамона и Тропера, да постоји мека (faible) и чврста (fort) контрола у зависности од тога да ли она има за циљ „само“ добијање информација о раду владе или члана владе, или је пак циљ постављање питања одговорности владе или министра. У прву групу спада посланичко питање, док у другу интерпелација и предлог за изгласавање неповерења влади или министру.

Иако се у овом раду нећемо бавити интерпелацијом мислим да је важно да укажемо на разлику између посланичког питања и интерпелације. Золтан Сенте (Szente Zoltán) наводи² да се основна разлика између њих огледа у томе што се о одговору датом на посланичко питање не води пленарна расправа (или ако је то ипак случај она се своди на дијалог између посланика и министра³) и о њему се не гласа. Исто то

1 Владан Петров, *Парламентарно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2010, стр. 149.

2 Szente Zoltán, *Bevezetés a parlamenti jogba*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2010, стр. 195-196.

3 Могућност постављања допунског питања, што постоји и у Пословнику Народне скупштине Републике Србије.

је Слободан Јовановић пре деведесет пет година формулисао на следећи начин: „разлика између питања и интерпелације састоји (се) у томе, што се о питању не претреса и не гласа⁴, а о интерпелацији се и претреса и гласа. Питање је дијалог између министра и питача, и циљ је тога дијалога да се добију од министра извесна обавештења. Интерпелација је један напад посланика на министра, и циљ је тога напада да изазове скупштински претрес извесних министрових поступака. Тај претрес има да се заврши скупштинском оценом, повољном или неповољном, министрових поступака“⁵. Док је значи интерпелација данас превасходно инструмент отворене политичке борбе, посланичко питање је најпрактичније средство прибављања информација⁶. Ми бисмо још додали да је посланичко питање, за разлику од интерпелација, обично предмет скупштинског пословника, а ретко је предмет уставног регулисања (*materia constitutionis*) у упоредном праву⁷.

2. ПОСЛАНИЧКО ПИТАЊЕ - НАСТАНАК, КАРАКТЕРИСТИКЕ, КЛАСИФИКАЦИЈЕ, УПОРЕДНА РЕШЕЊА

Посланичко питање је класично средство контроле рада владе на пленарним седницама парламента. Како се у теорији наводи, циљ употребе овог средства је „само“ добијање информација о раду владе или члана владе, а не постављање питања одговорности владе или министра⁸.

Посланичко питање је, значи повремено средство контроле, којим се парламент обавештава о раду владе или министра. Овај инструмент стоји свим посланицима на располагању, али је, како наводи Маријана Пајванчић,

4 Треба, међутим нагласити да постоје земље изузеци (нпр. Република Ирска), у којима се не прави разлика између питања и интерпелација.

5 Слободан Јовановић, *Уставно право Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1924, стр. 286.

6 Szente Zoltán, *Bevezetés a parlamenti jogba*, нав. дело, стр. 196.

7 Нпр. изузетак је Мађарска, чији Основни закон (чл. 7.) одређује коме је могуће поставити посланичко питање.

8 Ову констатацију треба узети са резервом, пошто се и посланичка питања врло често постављају да би се указало на пропусте владе или министра, што касније може довести и до позивања на политичку или другу одговорности. Несумњиво је ипак да се питање одговорности углавном поставља помоћу других средстава.

битно оруђе и у рукама владе јер „омогућује влади да кроз одговор на њега информише парламент о свом раду или раду министарства“⁹.

Већ из досада изнетих најосновнијих констатација можемо закључити да је посланичким питањем могуће остварити три значајна циља. То су: контрола рада владе или њених чланова (или министарстава), прибављање информација значајних за вршење посланичке функције, тј. представљања интереса грађана у највишем законодавном телу и најзад, усмеравање пажње јавности на тему коју народни посланик сматра значајним.

Један од циљева постављања посланичког питања је прибављање информација значајних за вршење посланичке функције. Акценат бисмо ставили на реч „значајних“. То је битно назначити због тога што се често сусрећемо са ставом да је посланичко питање безначајно средство која служи само за задовољавање личне радозналости народног посланика. Тај начин размишљања је демантовао још Слободан Јовановић рекавши да је сврха питања и одговора „да би тим путем цела Скупштина дошла до сазнања о владином раду“¹⁰. Или речима Драгана М. Стојановића: „посланичко питање (...) није привилегија која служи задовољењу личне радозналости и амбиција посланика. Напротив, право на добијање информација признаје се посланицима у интересу парламента и његове контроле над радом владе“¹¹.

Институт посланичког питања се најпре јавио у Енглеској. Петров¹² наводи да је прво питање у Доњем дому (Дому комуна) постављено 1783. године, али је институт настао у Горњем дому (Дому лордова) 1721. године. Интерпелација у континенталном смислу никад није примењивана у тој држави, али је посланичко питање од друге половине XIX века постало веома популаран институт¹³. Тада је успостављен и тзв. Ques-

9 Маријана Пајванчић, *Парламентарно право*, Фондација Конрад Аденауер, Београд, 2008, стр. 124.

10 Слободан Јовановић, *Уставно право Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, исто, стр. 282.

11 Драган М. Стојановић, *Правни положај посланика: на примерима Француске, Немачке, Аустрије и Југославије*, Правни факултет, Центар за публикације, Ниш, 1999, стр. 132.

12 Владан Петров, *Парламентарно право*, нав. дело, стр. 149.

13 Szente наводи податак да је њихов број од 1847. до 1901. године порастао са 129 на 6448. (Szente Zoltan, *Bevezetés a parlamenti jogba*, нав. дело, стр. 196.)

tion time, који још увек постоји. То значи да се сваког дана када се одржавају пленарне седнице (од понедељка до четвртка) у тачно одређеном периоду могу постављати питања. У просеку се сваког дана резервише око сат времена за ову намену. Према пословнику Доњег дома, посланик може да одреди и дан када би желео да добије одговор¹⁴. Постоји могућност и за постављање питања у писаној форми.

Веома је интересантна регулатива Републике Ирске¹⁵. У тој земљи је председник парламента овлашћен да анализирајући свако питање у писаној форми цени да ли оно стварно служи за добијање информација, да ли је кратко и јасно формулисано и да ли садржи личне оптужбе на рачун министра. У Ирској се о одговору гласа у парламенту (у тој земљи не постоји разлика између питања и интерпелације). Председник одговор ставља на гласање речима: „питање је да ли...“ а гласа се аklamацијом.

У Немачком праву постоје три основна типа посланичких питања: велико питање, мало питање и усмено питање. Драган М. Стојановић наводи да се у тој земљи за разлику од Француске, значај придаје вршењу парламентарне контроле, а не само добијању обавештења од владе. Велико питање (*grosse Anfrage*)¹⁶ мора бити образложено и упућује се кабинету или министру, као појединачном члану Владе. Оно у суштини одговара интерпелацији пошто се о њему расправља и гласа. Према немачком пословнику, до расправе долази само ако иза великог питања стоји посланичка група или најмање пет посто чланова Доњег дома (*Bundestag*). Малим питањем (*kleine Anfrage*) се не доводи у питање политика Владе о односу на неку значајну тему, већ се „само“ тражи обавештење у вези питања из надлежности кабинета. Влада на њих одговара у писаној форми. Ако посланици нису задовољни одговором, могу поново да поставе усмено питање на часу за питања (*Fragestunde*). У случају изостанка одговора, мало питање може прерасти у велико или у усмено питање. Од 1965. године у овој држави постоји и Актуелни час (*aktuelle Stunde*). У оквиру њега се на свакој седници, у временском интервалу од сат

14 Исто, стр. 197.

15 Исто, стр. 197.

16 Овај облик питања се сматра и интерпелацијом у тој земљи (Види: Ирена Пејић, *Парламентарно право*, Правни факултет Универзитета у Нишу, Центар за публикације, Ниш, стр. 213.)

времена расправља о актуелним политичким дешавањима. У складу са изменама пословника из 1990. године, посланицима сваког уторка стоји на располагању тридесет минута да Влади постављају питања у вези актуелних политичких тема. Пословник Немачке познаје и питања у писаној форми (*schriftliche Anfrage*).

У Републици Хрватској постоје „*usmena zastupnička pitanja*“ и „*pisana zastupnička pitanja*“¹⁷. Усмена посланичка питања се постављају Влади, односно члану Владе на седницама за време „*Aktualnog priјerodneva*“. Оно по правилу траје четири сата на почетку сваке седнице. Ако је посланик незадовољан одговором може затражити одговор у писаном облику. Битна је одредба пословника, која каже да је председник Владе дужан да обезбеди присуство најмање половине чланова Владе на седници парламента (*Sabora*) у времену одређеном за постављање посланичких питања¹⁸. Једино оваква решења могу обезбедити да право постављања питања испуњава улогу парламентарне контроле над радом владе. Писани одговор на писано питање или на усмено питање у вези којег датим усменим одговором посланик није задовољан доставља се у року од тридесет дана. Устав Републике Хрватске познаје и институт интерпелације.

Као што се већ и из примера ових неколико држава види, постоји више врста питања (усмена-писмена, велика-мала, питање које може поставити сваки парламентарцац-питање које може поставити само одређени број посланика), која се истовремено користе, често употпуњујући једно друго. У свим државама постоји захтев да питање буде јасно формулисано и да се односи на надлежности појединог министра или владе као целине. Министри обично имају обавезу да одмах одговоре на усмено питање, а посланик најчешће има могућност за постављање допунског питања. Најчешће је пословником одређен рок у којем је члан владе дужан да одговори на питање у писаној форми.

Посланичким питањем се контрола рада владе или њених чланова (или министарстава) врши прибављањем

17 Arsen Bačić, *Parlamentarno pravo: hrvatske i poredbene parlamentarne procedure*, Pravni fakultet Sveučilišta, Split, 2004, стр. 356.

18 Такво решење, нажалост, Пословник Народне скупштине Републике Србије не познаје.

информација које су значајне за вршење посланичке функције, тј. представљање интереса грађана у највишем законодавном телу, а циљ тражења обавештења је веома често усмеравање пажње јавности на тему коју народни посланик сматра значајним. Било би преамбициозно претходну реченицу назвати дефиницијом института посланичког питања, али по нама, она ипак садржи у себи најзначајније карактеристике, као и смисао овог института.

Усмеравање пажње јавности на одређену тему као циљ или сврха посланичког питања сматрамо битним и упркос чињеници да избегавање одговора или незадовољавајући одговор најчешће не производи правне санкције по министра или владу у целини али може итекако довести до политичке санкције. То се може десити или у самом парламенту – „прерастањем“ питања у интерпелацију или предлог за изгласавање неповерења - или пак на наредним изборима. Због тога се слажемо са констатацијом Естер Коде (Szóda Eszter) да се посланичко питање само на први поглед чини „бестежинским жанром“¹⁹.

2.1. Посланичко питање у парламентарном систему Србије - настанак, карактеристике, класификације

У Србији су посланичка питања први пут уведена Законом о пословном реду у Народној скупштини 1870. године, а први највиши правни акт који је регулисао тематику питања и интерпелација био је Устав Краљевине Србије из 1888. Било је предвиђено да се питања постављају пре преласка на дневни ред, а министри су били обавезни да на њих одговарају „у току истог сазива“²⁰. Слична решења је предвиђао и Устав из 1903.

Устав Републике Србије из 1990. године не спомиње посланичка питања – што је случај и са сада важећим Митровданским уставом из 2006. године – што наравно не треба тумачити на начин да посланичка питања не представљају

19 Szóda Eszter, „Fontos „kérdés”?! (in: *Politikatudományi Szemle*, 2001/1-2), Budapest, стр. 235. Она наводи и могуће функције посланичких питања. По њој посланичка питања је могуће делити на питања чија је функција контрола рада владе, на лобирајућа питања и на питања чија је функција прибављање информација.

20 Чл. 122. став 2 Устава из 1888. године цитира Владан Петров (Владан Петров, *Парламентарно право*, нав.дело, стр. 153.)

постојеће средство за контролу рада Владе на пленарним седницама Народне скупштине²¹.

До 2010. године су посланичка питања чинила искључиво пословничку материју, али су те године своје место нашла и у Закону о Народној скупштини²². Но Закон садржи само оквире, а детаљи у вези врста посланичких питања и процедуре и даље су регулисани Пословником Народне скупштине. Генерално се може рећи да су пословници до 2009. године оскудно регулисала тематику посланичких питања, а ако узмемо у обзир чињеницу да се у нашој земљи претходних деценија није могла установити ни парламентарна пракса (а можда бисмо могли рећи ни демократска политичка култура) није необично да се посланичка питања нису често постављала, а да су одговори још ређе стизали. Ствари су се почели мењати на боље после усвајања измена и допуна Пословника 2006. па 2009., као и доношењем новог – сада важећег – пословника из 2010. (који је малим делом измењен 2011. године)²³.

Посланичка питања у парламентарном систему Србије се по важећем пословнику појављују у четири облика. То су усмена питања (класични Question time), дани за тражење обавештења и објашњења, посланичка питања у вези са актуелном темом и питања у писаној форми. У наставку рада ћемо се упознати са сваким од њих, али ћемо претходно видети које су њихове заједничке карактеристике.

Што се тиче заједничких карактеристика свих облика посланичких питања, њихово постављање је у Србији индивидуално право народних посланика²⁴. Према Пословнику²⁵, народни посланик има право да постави посланичко питање поједином министру или Влади, из

21 Иако интерпелација не чини предмет овог рада, сматрамо битним навести да огромне разлике постоје у решењима Устава из 1990 (који није познавао интерпелацију) и Устава из 2006. у односу на ово средство контроле.

22 Чл. 56. Закона о Народној скупштини (*Службени гласник РС*, бр. 9/10) говори о односу Народне скупштине и Владе.

23 Пословник Народне скупштине, *Службени гласник РС*, бр. 52/10 и 13/11, пречишћени текст: *Службени гласник РС*, бр. 20/12.

24 У неком смислу чине изузетак посланичка питања у вези с актуелном темом. Код овог облика посланичких питања тему која се сматра актуелном може да предложи само посланичка група, а не и народни посланик.

25 Чл. 204. став 1.

њихове надлежности. Посланичко питање мора бити јасно формулисано. То је једина формална претпоставка, коју посланичко питање треба да испуњава. Пословник садржи и формулацију²⁶ према којој се посланичко питање упућује надлежном министру или Влади. Пословник на неки начин меша усмена и питања у писаној форми што можемо видети и из става 4. члана 204., који каже да се посланичко питање поставља у писаном облику или усмено, с тим да излагање посланика који поставља питања не може да траје дуже од три минута²⁷.

2.1.1. „Question time“ – последњи четвртак у месецу

Посебно време за постављање посланичких питања по Пословнику Народне скупштине није постојало све до усвајања измена и допуна Пословника 17. фебруара 2009. године²⁸. До тада је био на снази неизмењен члан 199. према којем се посланичка питања постављају, по правилу, пошто Народна скупштина оконча рад по свим тачкама дневног реда. „По правилу“ је у пракси значило да постављање питања није увек било омогућено. Оваквом регулативом се није ни могло очекивати да посланици буду заинтересовани за припремање квалитетних питања, која би могла бити делотворна средства за контролу рада Владе.

Ирена Пејић примећује²⁹ да за разлику од европских парламентарних система, у којима се „Question time“ одвија најмање једанпут недељно³⁰, у парламентарној пракси Србије то се дешава свега једном месечно. Влада је и по тренутно важећем Пословнику обавезна да само једанпут месечно одговара на посланичка питања³¹.

26 Чл. 204. став 3.

27 Ово последње правило се односи и на могућност постављања питања последњег четвртка у месецу, која је као што ћемо одмах видети облик „Question time“-а у Србији.

28 *Службени гласник РС*, бр. 13/09.

29 Ирена Пејић, *Парламентарно право*, нав. дело, стр. 340. Она, међутим наводи погрешан податак да је овај облик постављања посланичких питања у Србији уведен 2006. године. Те године је детаљно регулисана процедура поводом другог облика постављања питања: посланичких питања у вези с актуелном темом.

30 Нпр. у Мађарској, сваког понедељка.

31 Не рачунајући питања у вези с актуелном темом.

Посланичка питања се постављају³² Влади, у присуству чланова Владе, сваког последњег четвртка у месецу, на седници која је у току, од 16 до 19 часова, када се прекида рад по дневном реду. Влада три дана раније, писаним путем обавештава Парламент о томе који чланови Владе не могу да присуствују седници на којој се постављају посланичка питања.

Анализирајући важећа пословничка решења можемо констатовати да она нису најсрећније формулисана. С једне стране, посланичка питања се постављају једино ако је седница у току. Неки би можда рекли да је то логично, али се оваквом решењу ипак може приговорити због тога што се оно лако може злоупотребити. Дешавало се више пута од 2009. године да је Дан за гласање био тако одређен да се изјашњавање о предлозима заврши до 16 часова последњег четвртка у месецу, да се закључи седница Народне скупштине, а нова би била сазвана за следећи дан или за почетак наредне седмице, па захваљујући томе није било пословничких обавеза чланова Владе да у Парламенту одговарају на посланичка питања³³. Ако знамо да се по Пословнику³⁴ седнице скупштине по правилу одржавају уторком, средом и четвртком, није тешко закључити да није најсрећније решење према којем је „Question time” последњег четвртка у месецу. Било би теже избећи обавезу Владе везану за одговарање на питања посланика (у чему су најчешће „саучесници“ и посланици владајуће већине)³⁵ да је то предвиђено за уторак или среду. Било би још боље да се речи „на седници која је у току“ у Пословнику бришу. Уз то би наравно требало прецизирати да у месецима у којима Народна скупштина не заседа (обично јануар и август) нема ни одговарања на посланичка питања³⁶.

32 Чл. 205. Пословника

33 Посланичких питања није било у јуну, јулу, септембру и децембру 2009., у марту, мају, јуну, јулу и децембру 2010, као ни у мају и јулу 2011. године (не рачунајући наравно месеце када Народна скупштина уопште није заседала). (Види: <http://www.parlament.gov.rs/aktivnosti/narodna-skupstina/arhiva-aktivnosti/saziv-od-11-juna-2008/poslanicka-pitanja.1549.html>, Internet, приступљено 19/06/ 2019.)

34 Чл. 87.

35 Што наравно није случај само у Србији.

36 Штавише став 3. члана 205. Пословника предвиђа да се за време ванредног заседања, на седници Народне скупштине могу постављати посланичка питања и другог дана у месецу, ако подносилац захтева за ванредно заседање то предвиди у свом захтеву.

Друга слаба тачка чл. 205. Пословника је она која, додуше прописује обавезу Владе да три дана пре дана за одговарање на посланичка питања (последњи четвртак у месецу) писаним путем обавести Парламент о томе који чланови Владе не могу присуствовати седници, али не предвиђа санкцију ако то не учини, и што је још важније, нема санкција ни за министра, који избегава долазак на седницу и одговарање на питања посланика. У пракси се од 26. марта 2009.³⁷ врло ретко дешавало да су народни посланици били обавештени о томе који министри неће одговарати на питања посланика. То је значајан пропуст због тога што списак народних посланика са редоследом говорника председник посланичке групе треба да преда председнику (председавајућем) Парламента пред почетак седнице на којем чланови Владе одговарају на питања, тј. буквално у истом тренутку када постаје јасно који су министри дошли на седницу. Ускраћивањем информација о томе који министри ће доћи у скупштину, посланичке групе су онемогућене да дефинишу стратегију поступања на тој седници.

Пошто нема санкције за непојављивање министра у Парламенту последњег четвртка у месецу, врло често се дешава да се у Великој сали Народне скупштине нађе свега неколико чланова Владе³⁸. Поред тога што смо принуђени да констатујемо да Влада оваквим игнорантским поступањем изражава непоштовање према највишем представничком органу државе, ово има и негативне практичне последице, наиме врло често се дешава да народни посланик због одсуства ресорног министра није у могућности да се благовремено информише о некој теми, која је од значаја за обављање посланичке делатности или – пошто посланичка питања, као што смо видели, имају и лобистичку функцију – не може да

37 Када је први пут био одређен „Question time“.
(види: *Посланичка питања* http://www.parlament.gov.rs/Poslani%C4%8Dka_pitanja.3634.941.html, Internet, приступљено 19/06/2019.)

38 У марту 2009. је четворо, у октобру и новембру шесторо, у априлу 2010. године петоро, док су у јуну само двоје чланова Владе одговарали на посланичка питања. Влада Републике Србије је од 7. јула 2008. до 14. марта 2011. имала 27 чланова. У последње време можемо констатовати већу „кооперативност“ Владе јер су 2019. године на посланичка питања у марту одговарала четрнаесторо чланова Владе, а у јуну једанаесторо. Актуелна Влада има 21 члана. <http://www.parlament.gov.rs/aktivnosti/narodna-skupstina/poslanicka-pitanja/poslanicka-pitanja.991.html>, Internet, приступљено 20/06/2019.

апелује на члана Владе да се одређени проблем реши, који је од значаја за грађане које заступа. Може лако да се деси да одређена тема следећег месеца није више актуелна.

Што се тиче тока седнице³⁹ у дану за постављање посланичких питања, већ смо видели да излагање посланика који поставља питање може да траје највише три минута. На постављено усмено посланичко питање, министар, односно члан Владе усмено одмах одговара⁴⁰. После датог одговора на посланичко питање, народни посланик који је поставио питање има право да, у трајању од највише три минута, коментарише одговор на своје питање или да постави допунско питање. По добијању одговора на допунско питање, народни посланик има право да се изјасни о одговору, у трајању од највише два минута⁴¹. Из одредаба Пословника се види да народни посланик има укупно осам минута на располагању, што је сасвим довољно да се информише о одређеној теми из надлежности министра или Владе или да усмери пажњу јавности на неки пропуст или неодговарајуће поступање члана Владе. Није добро решење, међутим да члан Владе, који највише два пута може да говори поводом питања истог народног посланика није временски ограничен. Пошто је Влада обавезна да одговара од 16 до 19 часова (и то само једанпут месечно), може да се деси да министри својим дугим одговорима одузимају време од посланика и тако обесмисле институт „Question time“-а. Свакако би требало временско ограничити и одговоре министара, на начин како је то учињено код другог облика посланичког питања - посланичких питања у вези с актуелном темом и тако искључити могућност опструкције од чланова Владе.

39 У току трајања постављања питања и давања одговора, сходно се примењују одредбе Пословника, с тим што нису дозвољене реплике и указивања на повреду пословника (чл. 216.) Постоји обичај (правило који у вези овог облика питања није Пословником дефинисано) да питање прво поставе посланици који не припадају ни једној посланичкој групи, а затим народни посланици од најмање према највећој посланичкој групи.

40 Ако је за давање одговора потребна одређена припрема, они то морају одмах образложити, а одговор народном посланику доставити у писаном облику, у року од осам дана од дана када је питање постављено (чл. 206. Пословника).

41 Чл. 207. Пословника

2.1.2. Посланичка питања у вези с актуелном темом

„Пословник Народне скупштине не прави јасну разлику између посланичких питања мањег и већег значаја, али предвиђа посебну категорију посланичких питања⁴². Реч је о посланичким питањима у вези с актуелном темом, за која је уређен посебан поступак.“⁴³ Оне у Пословнику Народне скупштине постоје од ступања на снагу његових измена 2005. године⁴⁴. До детаљног регулисања овог средства контроле над радом Владе долази 2006. године⁴⁵, али се она почела примењивати тек од 2009. године⁴⁶.

Према решењима важећег Пословника⁴⁷ председник Народне скупштине, на предлог посланичке групе, најмање једанпут у току месеца одређује дан када ће поједини министри у Влади одговарати на посланичка питања у вези с неком актуелном темом. Предлог посланичке групе упућује се председнику Парламента у писаном облику и мора да садржи прецизно навођење актуелне теме о којој ће се постављати питања, име и презиме надлежног министра, односно функцију другог одговорног лица које треба да одговара на питања.

Као што видимо, предлог може поднети само посланичка група, не и народни посланик. Одговарање на посланичка питања може трајати најдуже 180 минута, а обавља се без обзира на број присутних народних посланика у сали за седнице.

42 На пример у Мађарској је сличан институт дан политичке дебате.

43 Владан Петров, *Парламентарно право*, нав.дело, стр. 155.

44 Став 2. члана 194. Пословника (*Службени гласник РС*, бр. 53/05.) је садржавао штуро решење према којем „Председник Народне скупштине, на предлог посланичке групе, најмање једанпут у току месеца одређује дан када ће поједини министри у Влади Републике Србије одговарати на посланичка питања у вези са неком актуелном темом“. Процедура је, међутим остала неразрађена.

45 Изменама пословника из 2005. године (Пословник Народне скупштине, пречишћен текст *Службени гласник РС*, бр. 81/06.)

46 Веома је интересно да прво одговарање на посланичка питања у вези с актуелном темом није предложила нека опозициона посланичка група, већ владајућа већина. 26. фебруара 2009. су одређени чланови Владе одговарали на посланичка питања у вези с актуелном темом: „Економска криза и мере Владе на њеном превазилажењу“ на предлог посланичких група За Европску Србију, Г17 плус и СПС-ЈС.

47 Чл. 209-216. Пословника

Интересантно се у пракси нашег Парламента тумачи решење које каже да ако је поднето више предлога посланичких група, председник Народне скупштине одређује редослед тема, према времену пристизања уредних предлога. Пошто је Пословником прописано да се најмање једанпут у току месеца одређује дан када ће поједини министри у Влади одговарати на посланичка питања у вези с неком актуелном темом, уколико у току истог месеца стигне више предлога за актуелну тему, долази се до комичних ситуација. Тако је нпр. 27. марта 2009. био Дан за одговарање на посланичка питања у вези са две предложене актуелне теме. Једну је предложила посланичка група Српске радикалне странке: „Резултати и последице досадашње сарадње Републике Србије са Хашким трибуналом“, а другу Либерално демократска партија: „Остваривање аутономије АП Војводине, питање потврђивања статута АП Војводине и припреме и разматрања закона којим се уређује расподела надлежности између Републике Србије и покрајинске аутономије“. Одговарање на посланичка питања у вези обе две теме трајало је укупно 180 минута. Евидентно је да се Пословник тумачио на начин који није ишао у прилог делотворности контролне функције Народне скупштине. Уколико у току истог месеца стигну два предлога за актуелну тему, било би неопходно одредити два одвојена дана (или барем обезбедити по 180 минута) за одговарање на питања⁴⁸.

48 Поготово када се узме у обзир чињеница да је од 26. фебруара 2009. до 2011. године свега десет пута био одређен дан за одговарање на посланичка питања у вези с актуелном темом. То говори да опозиција ни у најмањој мери не злоупотребљава ово средство контроле и не користи га за вршење опструкције. Необјашњиво је зашто се упркос томе више пута десила ситуација да је истог дана било више актуелних тема. Треба додати да се ниједном није десило да се у истом месецу одреди више дана за одговарање на посланичка питања у вези с актуелном темом, без обзира што је то чланом 209. Пословника омогућено. Било би могуће и то да ако се у предвиђеном времену (180 минута) није одговорено на сва посланичка питања, председник Народне скупштине одреди и други дан када ће министар одговарати на та питања (чл. 212), али се ни то још није десило. У X (2014-2016) и у XI сазиву (3. јун 2016. -) Народне скупштине се ниједном није догодило да је одређен дан за одговарање на посланичка питања у вези с актуелном темом, иако је било предлога појединих опозиционих посланичких група. Чланови Владе су последњи пут у Народној скупштини одговарали на питања у вези с актуелном темом дана 30.05.2013. г. (Решавање тешке економске и социјалне ситуације у земљи, на предлог Посланичке групе Демократска странка). Види: <http://www.parlament.gov.rs/aktivnosti/narodna-skupstina/arhiva-aktivnosti/saziv-od-31-maja-2012/poslanicka-pitanja.2273.html>, Internet, приступљено 21/06/2019.)

Као што смо видели, одговарање на питања може трајати најдуже 180 минута⁴⁹. Право да постављају питања надлежном министру имају сви народни посланици, и то: право да први постави питање има представник предлагача, затим пријављени председници, односно овлашћени представници посланичких група, почевши од представника бројчано најмање посланичке групе, па до бројчано највеће посланичке групе и народни посланици према пријавама, а до истека укупног времена за постављање питања и давање одговора. Један посланик може да постави највише три питања.⁵⁰

Време у оквиру којег народни посланик усмено поставља питање износи најдуже три минута. Надлежни министар се обраћа Народној скупштини најдуже пет минута како би одговорио на питање. После одговора надлежног министра, народни посланик који је поставио питање може да постави још највише два потпитања, у укупном трајању до два минута. Надлежни министар даје одговор у укупном трајању до пет минута.⁵¹

Можемо констатовати да је за разлику од „Question time”-а и члан Владе временски ограничен, али и то да министру стоји на располагању десет минута за давање одговора, а народном посланику свега половина тог времена за постављање питања и евентуалних потпитања. Зависи од теме, али и од карактера и функције конкретног питања да ли је ово време довољно.

Битно је нагласити да се у данима када министри одговарају на посланичка питања обезбеђује директан телевизијски пренос⁵². То је битно због остварења начела јавности рада парламента⁵³.

49 Ова одредба се у Народној скупштини тумачи на начин да се у 180 минута рачунају само одговори, а не и питања. То у пракси значи да - под условом да члан Владе поводом сваког питања искористи све време које му стоји на располагању - у једном дану за одговарање на посланичка питања у вези с актуелном темом, могуће поставити највише 18 питања.

50 Чл. 213.

51 Чл. 214.

52 Ова одредба Пословника (чл. 215) односи се и на „Question time“.

53 Ако одговор на посланичко питање садржи податке који представљају тајну, министар, односно Влада, могу предложити да се одговор саслуша без присуства јавности. (Чл. 208. Пословника)

2.1.3. Уторак и четвртак – дани за тражење обавештења и објашњења

Овај институт контроле рада Владе на пленарној седници Народне скупштине, нашао је своје место у Пословнику фебруара 2009. године⁵⁴. До прецизног уређења услова под којима народни посланик може да тражи обавештења и објашњења дошло је после дугогодишње злоупотребе овог права.

Годинама су, наиме пословници о раду Народне скупштине Републике Србије садржавали право посланика да буде обавештен о свим питањима потребним за вршење функције народног посланика. Од јуна 2005. до фебруара 2009. године Пословник је више пута мењан али су чланови 225. и 226. остајали нетакнути. Први је говорио о томе да је право посланика да буде обавештен о свим питањима потребним за вршење функције народног посланика, а други је разрађујући претходну одредбу предвиђао његово право да тражи обавештења и објашњења од председника Народне скупштине, председника одбора Народне скупштине, министара и функционера у другим републичким органима и организацијама, о питањима из оквира права и дужности ових функционера, из надлежности органа на чијем се челу налазе, а која су му потребна за остваривање функције народног посланика.

У пракси су се ове одредбе тумачиле тако да је у било ком моменту било који народни посланик могао да рекламира повреду пословника и позивајући се на ове чланове пословника затражи (или што је још интересантније „понуди“) информацију за коју је сматрао да му је потребна за остваривање функције народног посланика. Све то у трајању од три минута. Због ових чланова и - још више - њиховог екстензивног тумачења се неретко дешавало да се Народна скупштина данима бавила искључиво повредама Пословника и тражењем обавештења⁵⁵.

54 Ирена Пејић овај институт назива хибридном формом комуникације народних посланика са владом (Ирена Пејић, *Парламентарно право*, нав. дело, стр. 341.)

55 Одговори су веома ретко стизали. Нпр. 2008. године је било 174 захтева за давање обавештења и свега 47 одговора (Преглед активности Народне скупштине Републике Србије у 2008. години, Народна скупштина - Одељење за припрему и обраду седница од 10.12.2010.). Зарад прецизности треба констатовати да се у Прегледу не разликују усмени и писани захтеви

После три и по године злоупотребе права на тражење обавештења, додавањем пет речи на крај реченице фамозног члана 226. раније важећег Пословника, и новог става, рођено је ново средство контроле који у великој мери личи на институт обраћања пред прелазак на дневни ред који постоји у пословницима многих европских земаља⁵⁶. Од фебруара 2009. године, наиме народни посланик од набројаних функционера може да тражи обавештење увек – осим на седници Народне скупштине.

Изузетно, председник, односно овлашћени представник посланичке групе, ово право може остварити и на седници Народне скупштине, усмено, у једном обраћању, у трајању до пет минута, уторком и четвртком, и то одмах након отварања седнице, а пре преласка на даљу расправу⁵⁷.

Ово – најновије – средство контроле пружа могућност народном посланику⁵⁸ да не чекајући последњи четвртак у месецу или одређивање актуелне теме правовремено затражи обавештење или да својом дискусијом усмери пажњу јавности на тему коју народни посланик – представљајући интересе грађана - сматра значајном. Једини формални захтев јесте да у току свог обраћања посланик затражи обавештење или објашњење⁵⁹ од круга функционера који је Пословником доста широко постављен (практично да постави питање), а они су дужни да одговоре у писаној форми.

Овај инструмент⁶⁰ контроле рада Владе није довољно делотворан због тога што на велики број питања функционери не шаљу одговоре⁶¹, мада су они дужни да тражено обавештење,

за давање обавештења.

56 У ред тих држава спада и Мађарска.

57 Став 2. члана 287. важећег Пословника. Председник Народне скупштине даје реч пријављеним председницима, односно овлашћеним представницима посланичких група, почевши од представника бројчано најмање посланичке групе, па до бројчано највеће посланичке групе (став 3. члана 287.).

58 Првенствено председнику посланичке групе, али он може да овласти било ког посланика да одређеног дана испред посланичке групе затражи обавештење. Ирена Пејић ипак сматра да је ово право ускраћено посланицима индивидуално (Ирена Пејић, *Парламентарно право*, нав. дело, стр. 341.).

59 У неким земљама (нпр. у Мађарској) тражење обавештења није *sine qua non* обраћања пред прелазак на дневни ред.

60 Који се у парламентарном жаргону назива „happy hour“.

61 Нпр. 2009. године је било 461 захтева за давање обавештења и свега 282 одговора (Преглед

односно објашњење народном посланику доставе у року од петнаест дана⁶².

2.1.4. Посланичка питања у писаној форми

Одредбе у вези посланичких питања у писаној форми нису систематизоване у Пословнику, већ се налазе на различитим местима. Као што смо већ видели, честа је појава да један члан садржи решења и у вези питања у писаној форми и у вези неког облика усменог питања⁶³.

Посланичко питање у писаној форми може се поставити у току седнице, али и између две седнице Народне скупштине, преко председника Народне скупштине, који га доставља надлежном министру или Влади. Председник Парламента упозориће народног посланика ако питање није постављено у складу с одредбама Пословника, односно ако није упућено надлежном органу.⁶⁴ Већ смо констатовали да посланичко питање мора бити јасно формулисано и да је то једини формални критеријум (не рачунајући нпр. да оно не може бити увредљиве садржине).

Одговор се народном посланику⁶⁵ доставља у писаном облику, у року од осам дана⁶⁶ од дана када је питање постављено. Ако је у припреми одговора на посланичко питање потребно утврдити одређене чињенице чије утврђивање захтева дуже време или сложенију анализу, рок за давање одговора на посланичко питање може се продужити, али највише до тридесет дана⁶⁷.

активности Народне скупштине Републике Србије у 2009. години, Народна скупштина - Одељење за припрему и обраду седница од 10.12.2010.). Зарад прецизности треба констатовати да се у Прегледу не разликују усмени и писани захтеви за давање обавештења.

62 Став 4. члана 287.

63 Нпр. чл. 206. Пословника који се првенствено односи на „Question time“, али рокови везани за давање одговора у писаној форми (уколико је потребна одређена припрема) примењују се и у случају класичних питања у писаној форми.

64 Чл. 204.

65 Из текста Пословника није могуће недвосмислено закључити да ли се одговор доставља само посланику који је поставио питање или свим народним посланицима. И унутар самог члана 206. постоји колизија.

66 Као што смо видели, код претходно изложеног инструмента контроле рада владе (тражење обавештења и објашњења) рок за достављање одговора је петнаест дана.

67 Чл. 206.

Из праксе рада Народне скупштине јасно произилази да се за разлику од других облика посланичких питања (то се поготово односи на тражење обавештења и објашњења уторком и четвртком) на питања постављена у писаном облику одговори углавном редовно стижу. Разлог за то вероватно лежи у томе да се у редовима Владе питање у писаној форми сматра „најмање непријатељским“ средством. То разликовање, међутим Влада не би смела себи да допусти. Као што смо видели, постављање питања није привилегија посланика, већ произилази из улоге Парламента, као народног представништва.

3. ЗАКЉУЧАК

Посланичко питање је важан инструмент ефикасне и делотворне контроле рада владе без обзира на његове карактеристике у различитим земљама са парламентарним системом државне власти. Будући да постављање посланичког питања има за циљ усмеравање пажње јавности на тему коју народни посланик сматра значајном, логички следи да се не може говорити о делотворној парламентарној контроли без политичке културе утемељене у вредностима дијалога и политичке одговорности. Анализом бројних примера из деценијске праксе у раду Народне скупштине Републике Србије указано је да постоји простор да се унапреде поједина пословничка решења, а како би се смањио јаз између нормативног идеала и праксе, нпр. да се посланичка питања могу постављати једино ако је седница у току; ускраћивање информација о томе који министри ће доћи у скупштину чиме се посланичке групе онемогућују да дефинишу стратегију поступања на тој седници; непостојање санкција за непојављивање министра у Парламенту последњег четвртка у месецу; решење да члан Владе може да говори највише два пута поводом питања истог народног посланика и да није временски ограничен; да се размотри могућност да се временски ограничи и одговори министара на начин како је то учињено код посланичких питања у вези с актуелном темом и тако искључи могућност опструкције од чланова Владе; да функционери поштују рок од петнаест дана у којем су дужни да тражено обавештење односно објашњење доставе народном посланику. Предлози

за унапређење пословничких решења произилазе из чињенице да је парламентаризам као облик државне власти незамислив без одговорности Владе пред народним представништвом.

ЛИТЕРАТУРА

- Јовановић Слободан, *Уставно право Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1924.
- Пајванчић Маријана, *Парламентарно право*, Фондација Конрад Аденауер, Београд, 2008.
- Пејић Ирена, *Парламентарно право*, Правни факултет Универзитета у Нишу, Центар за публикације, Ниш, 2011.
- Петров Владан, *Парламентарно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2010.
- Стојановић, Драган М., *Правни положај посланика: на примерима Француске, Немачке, Аустрије и Југославије*, Правни факултет, Центар за публикације, Ниш, 1999.
- Bačić Arsen, *Parlamentarno pravo: hrvatske i poredbene parlamentarne procedure*, Pravni fakultet Sveučilišta, Split, 2004.
- Szenté Zoltán, *Bevezetés a parlamenti jogba*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2010.
- Szóda Eszter, „Fontos „kérdés”?!”, *Politikatudományi Szemle*, Budapest 2001/1-2, стр. 211-240.
- Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 98/06.
- Закон о Народној скупштини, *Службени гласник РС*, бр. 9/10.
- Пословник Народне скупштине Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 20/12 – пречишћен текст.
- Пословник Народне скупштине Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 14/09 - пречишћен текст и 52/10 - др. пословник.

- *Народна скупштина Републике Србије*, <http://www.parlament.gov.rs>
- *Архива активности сазив од 11. јуна 2008. Посланичка питања*, Internet, <http://www.parlament.gov.rs/aktivnosti/narodna-skupstina/arhiva-aktivnosti/saziv-od-11-juna-2008/poslanicka-pitanja.1549.html>, 19/ 06/2019.
- *Архива активности сазив од 11. јуна 2008. Посланичка питања*, Internet, http://www.parlament.gov.rs/Poslani%C4%8Dka_pitanja.3634.941.html, 19/06/2019.
- *Активности сазив 03. јун 2016. Посланичка питања*, Internet, <http://www.parlament.gov.rs/aktivnosti/narodna-skupstina/poslanicka-pitanja/poslanicka-pitanja.991.html>, 20/06/2019.
- *Архива активности сазив од 31. маја 2012. Дан за одговарање на посланичка питања у вези са актуелном темом*, Internet, <http://www.parlament.gov.rs/aktivnosti/narodna-skupstina/arhiva-aktivnosti/saziv-od-31-maja-2012/poslanicka-pitanja.2273.html>, 21/06/2019.

Pásztor Bálint

**PARLIAMENTARY QUESTION AND IMPROVING THE
POLITICAL RESPONSIBILITY OF THE GOVERNMENT
IN THE PARLIAMENTARY SYSTEM**

Resume

The subject of analysis is the classic instrument for controlling the work of the Government at Plenary Sessions of the Parliament: the parliamentary question. Its history, basic features, legal nature and forms of parliamentary questions in the parliamentary system are analyzed, as well as the similarities and differences in (primarily procedural) regulations of different countries. The results of the work are formulated practical policy proposals aimed at improving the effectiveness of the parliamentary question as an instrument for effective and efficient control of the work of the Government, and in particular, the impact on strengthening political accountability. Using the instrument of the parliamentary question, the control of the work of the Government or its members (or ministries) is done by obtaining information that is significant for the exercise of the function of Member of Parliament, such as representing the interests of citizens in the highest legislative body, and the goal of seeking information is very often to direct the attention of the public to the topic considered important by the Member of the Parliament. Presenting various legal and political approaches to the procedural design of this control mechanism in various European countries, special attention has been paid to the parliamentary practice of the National Assembly of Serbia, and by analyzing numerous examples from the parliamentary work, it has been formulated and proposed to re-examine certain solutions, for example that parliamentary questions can only be raised if the session is in progress; denial of information about which ministers are going to come to the Parliament, which is preventing the parliamentary groups from

defining the strategy for the proceedings at that session; the absence of sanctions for the non-attendance of the Minister in Parliament on the last Thursday of the month; the rule that a member of the Government can speak at most twice on the issue proposed by the same MP and that it is not time-limited; the possibility to consider the limiting of time for the answers by the minister, as it has been done with the parliamentary questions regarding the current topic, which would result the excluding of the possibility of obstruction by the members of the Government; that the officials respect the deadline of fifteen days in which they are obliged to provide the requested information or explanation to the Member of the Parliament. Proposals for the improvement of procedural rules stem from the fact that parliamentarism, as a form of state power is inconceivable without the Government's accountability before the national representation. Since the parliamentary question is a complex mechanism that can be understood, in a wider context, by analyzing the European political and constitutional history, with the consistent application of this institute, it promotes and strengthens political responsibility as one of the fundamental values of the parliamentary system of state power, various methodological approaches were used: historical and comparative method, as well as exegetical, in the sense of interpreting different legal sources, with special attention being paid to analysis, comments and interpretations of certain constitutional and legal solutions, as well as by-laws, especially the procedural solutions of the Rules of Procedure of the National Assembly of the Republic of Serbia, but also from the analysis of the Serbian and international parliamentary practice.

Keywords: parliamentary question, parliamentary control function, legal practice of the National Assembly of the Republic of Serbia, comparative practice, political responsibility, procedural solutions, freedom of speech

* Овај рад је примљен 5. септембра 2019. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 1. децембра 2019. године.

**ИЗ НОВИЈЕ И САВРЕМЕНЕ
ПОЛИТИЧКЕ ИСТОРИЈЕ**

59

Турлај Иван

ON THE RATIO OF ACHIEVEMENTS AND MIS-
TAKES IN THE ACTIVITY OF J. V. STALIN

71

Евгенијевич Дмитриј Муза

ON THE ROLE OF USA AND NATO IN THE
DESTRUCTION OF YUGOSLAV STATEHOOD AND
THE UNRAVELING OF CONFLICT IN THE BALKANS

УДК 32:929 Stalin

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.6242019.3>

Оригинални научни рад

Иван Сергеевич Турлай

Минск, Беларусь

О СООТНОШЕНИИ ДОСТИЖЕНИЙ И ОШИБОК В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И. В. СТАЛИНА

Резюме

В статье рассматриваются оценки деятельности руководителя Советского государства И.В. Сталина, основанные на соотношении его заслуг и ошибок. В частности, рассмотрены оценки, данные лидером Китая Мао Цзэдуном, руководителем Коммунистической партии РФ Геннадием Зюгановым, генеральным директором российского информационного агентства «Россия сегодня» Дмитрием Киселевым и др. Указывается на необходимость определения соотношения достижений и ошибок в деятельности Сталина на официальном государственном уровне: исходя из экспертных оценок, учитывая большое значение сталинской эпохи для современного развития России и еще в большей степени – для Республики Беларусь, в России это может быть оценка 80% достижений, 20% ошибок, в Республике Беларусь, соответственно, 90% достижений, 10% ошибок.

В 2019 году исполняется 140 лет со дня рождения руководителя Советского государства И.В. Сталина. Согласно данным социологических опросов, проведенных в России,

именно Сталин признается общественностью как самая выдающаяся личность всех времен и народов.¹ Это означает, что несмотря на несколько волн десталинизации, в ходе которых деятельность вождя подвергалась резкой критике и переосмыслению, отношение населения к его роли в истории в целом осталось положительным. Иными словами, по мнению общественности, заслуги Сталина очевидно преобладают над негативными сторонами периода его правления.

Вопрос соотношения достижений и ошибок И.В. Сталина – это вопрос объективного анализа той эпохи, взвешенной оценки деятельности лидера Советского государства. О необходимости придерживаться такой оценки говорил, в частности, в одном из своих выступлений Святейший Патриарх Московский и всея Руси Кирилл: «Успехи того или иного государственного руководителя, который стоял у истоков возрождения и модернизации страны, нельзя подвергать сомнению, даже если этот руководитель отличился злодействами. Там, где проявлялись воля, сила, интеллект, политическая решимость, – мы говорим: «да, несомненные успехи», как и в случае с победой в Великой Отечественной войне. А там, где были кровь, несправедливость, страдания, мы говорим, что это неприемлемо для нас, людей XXI века. Мы отдаем исторические персонажи на суд Божий. Но никогда отрицательные стороны не должны давать права исключать все то положительное, что было сделано. Как и наоборот, то положительное, что было сделано теми или иными людьми, не должно исключать критического отношения к преступлениям, которые были совершены ими же».²

Следует отметить, что одним из первых вопрос объективной оценки деятельности Сталина поднял еще в 1957 году китайский лидер Мао Цзэдун – в ходе одной из бесед он выразил свое несогласие с последовавшей после смерти вождя критикой со стороны Н.С. Хрущева, с тем, что не были должным образом определены масштабы заслуг и ошибок

1 Выдающиеся люди // Левада-Центр [Электронный ресурс]. – 2017. – 26 июня. – Режим доступа: <http://www.levada.ru/2017/06/26/vydayushhiesya-lyudi/>. – Дата доступа: 01.10.2019.

2 Глава государства и Предстоятель Русской православной церкви открыли выставку «Православная Русь» в Москве // Русская православная церковь. Официальный сайт Московского патриархата [Электронный ресурс]. – 2015. – 4 нояб. – Режим доступа: <http://www.patriarchia.ru/db/text/4263139.html>. – Дата доступа: 01.10.2019.

советского лидера. «В целом, по нашему мнению, Сталин имеет примерно 70% заслуг и 30% ошибок. Возможно, историки произведут другой расчет заслуг и ошибок Сталина. Может быть, речь пойдет о 10% ошибок»,³ – считал руководитель Китая. Примечательно, что это же соотношение – 70 процентов достижений и 30 процентов ошибок – сегодня официально используется в Китае для оценки деятельности самого Мао Цзэдуна.⁴

По мнению руководителя Коммунистической партии РФ Геннадия Зюганова, достижения Сталина также значительно превосходят в процентном отношении допущенные им ошибки: «Те, кто вспоминают только 37-й год, никогда не говорят, что в 37-м году страна ввела 3016 самых современных предприятий, и 41-й, трагический, мы встретили с самым молодым и самым совершенным станочным парком, что позволило нам изготовить Т-34, «Катюшу» БМ-13, грабинскую пушку и одержать победу. Тогда закладывалась победа. Вот если это все вместе сложить, то думаю, будет 90 на 10 в пользу Сталина».⁵

Еще более положительную оценку деятельности Сталина, в которой не усматривается ошибок вообще, дает журналист, участник интеллектуальных игр Анатолий Вассерман: «... После многолетних исследований с привлечением широкого и разнородного массива материалов специалисты пришли к выводу, что Сталин действовал наилучшим образом, каким можно было действовать, исходя из доступной в тот момент информации. Не может быть и речи об ошибках, потому что никто другой не мог бы обойтись без подобных, а скорее всего и значительно худших ошибок. Так что я не считаю возможным говорить о преступлениях Сталина...»⁶

3 Рахманин, О.Б. Взаимоотношения И.В. Сталина и Мао Цзэдуна глазами очевидца / О.Б. Рахманин // Новая и новейшая история. – 1998. – № 1. – С. 78–91.

4 Что не так с опросами про роль Сталина // РИА Новости [Электронный ресурс]. – 2019. – 18 апр. – Режим доступа: <https://ria.ru/20190418/1552815313.html>. – Дата доступа: 01.10.2019.

5 Зюганов, Г.А. Интервью программе «Знание – сила» / Г.А. Зюганов; беседовал Д.К. Киселев // Канал «Знание – сила» на YouTube [Электронный ресурс]. – 2015. – 19 сент. – Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=ZkrUh8J8WCs>. – Дата доступа: 01.10.2019.

6 Вассерман, А.А. Сталин действовал наилучшим образом, каким тогда можно было действовать. Никто другой не мог бы обойтись без подобных ошибок / А.А. Вассерман // Спецпроекты КМ.RU [Электронный ресурс]. – 2015. – 6 мая. – Режим доступа: <http://www.km.ru/v-rossii/2015/05/06/istoriya-velikoi-otechestvennoi-voiny/758388-avasserman-stalin-deist->

«Все, что он делал, было исторически обосновано, – комментировал деятельность Сталина политолог, режиссер Сергей Кургинян. – Любой из его конкурентов был бы более жесток, они все были жестоки – это были люди, воспитанные на гражданской войне. <...> Страну он построил фантастическую. То, что он ее построил страшными мерами – да, страшными, но альтернатива – это было уничтожение страны, а уничтожение было бы намного еще страшнее».⁷

Несмотря на наличие различных экспертных мнений относительно соотношения заслуг и ошибок в деятельности Сталина (см. рис. 1), официальная государственная оценка по данному вопросу (подобно той, которая была определена в Китае в отношении Мао Цзэдуна) пока не давалась. Однако попытка сформулировать такую оценку, которая могла бы быть принята на государственном уровне как основанная на консенсусном мнении общества, недавно была сделана.

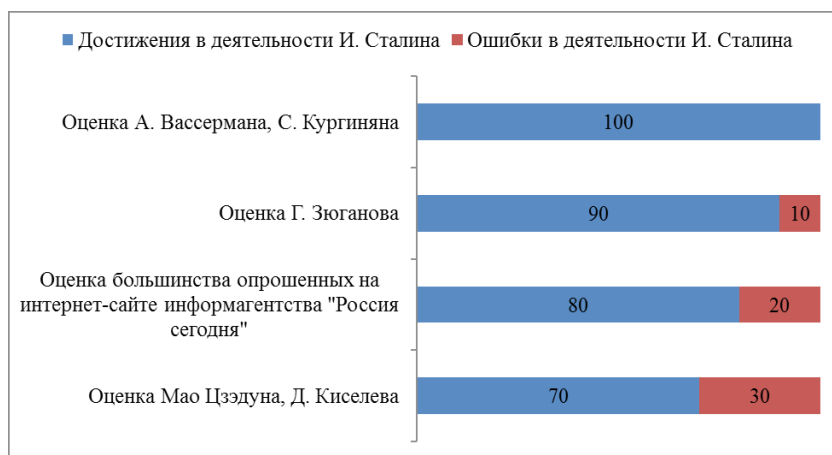

Рисунок 1 – Оценки деятельности Иосифа Сталина, основанные на соотношении его достижений и ошибок. *Примечание – Источник: разработка автора на основе [1],[4],[5],[6],[10],[14]*

В апреле 2019 года ведущее государственное

voval-nailuc. – Дата доступа: 01.10.2019.

7 Кургинян, С.Е. Встреча с общественностью Владикавказа / С.Е. Кургинян // Канал «wwwEotSu» на YouTube [Электронный ресурс]. – 2012. – 22 июня. – Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=PWsMj6YIH0A>. – Дата доступа: 01.10.2019.

информационное агентство России «Россия сегодня» разместило на своем интернет-сайте (ресурс «РИА Новости») опрос о соотношении хорошего и плохого в деятельности Сталина. Всего было предложено одиннадцать вариантов ответов: начиная от 0% хорошего и 100% плохого в деятельности советского лидера, и далее по нарастающей – до 100% хорошего и 0% плохого. По результатам соцопроса самым популярным вариантом стал ответ 80% хорошего и 20% плохого, второй по популярности ответ – 90% хорошего и 10% плохого. Вариант 70% на 30% – на третьем месте, 100% на 0% – на четвертом. Эти четыре варианта ответа выбрали в общей сложности 2/3 опрошенных.⁸

Комментируя результаты соцопроса, генеральный директор данного информационного агентства и по совместительству ведущий главной информационной телепрограммы России «Вести недели» Дмитрий Киселев отмечал: «80 на 20 для Сталина оказался в опросе у нас наиболее популярным выбором. И как представляется, именно такой расклад вполне может быть воспринят обществом с облегчением. Мы безусловно будем помнить жертв преступных репрессий, чтить их память и повторять самим себе: «больше никогда», но и воздавать Сталину должное за то хорошее, что сделано в России при его лидерстве. На мой взгляд, выглядит как рабочий общественный компромисс. В конце концов, нет абсолютно идеальных лидеров, и каждый исторический деятель, если разобраться, это всегда набор плюсов и минусов...».⁹

Таким образом, отталкиваясь от результатов соцопроса, в России на официальном уровне соотношение заслуг и ошибок в деятельности Сталина может быть определено как 80% на 20%.

Обратимся теперь к вопросу о том, какая же оценка деятельности Сталина в отношении «хорошее – плохое» может быть принята в Республике Беларусь. Несмотря на то

8 Что не так с опросами про роль Сталина // РИА Новости [Электронный ресурс]. – 2019. – 18 апр. – Режим доступа: <https://ria.ru/20190418/1552815313.html>. – Дата доступа: 01.10.2019.

9 Киселев, Д.К. Сталин нам и нужен, и нет / Д.К. Киселев // Канал «Россия 24» на YouTube [Электронный ресурс]. – 2019. – 21 апр. – Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=OvdE1lG8Kww>. – Дата доступа: 01.10.2019.

что соцопрос по данному вопросу в республике не проводился, можно полагаться на мнение Президента А.Г. Лукашенко, который в своих выступлениях высказывался о роли Сталина в истории. «В Беларуси о Сталине не принято плохо говорить, потому что не было бы Сталина, так граница под Минском была бы, – отмечал А.Г. Лукашенко в ходе одной из встреч с журналистами. – Как бы там ни было, но он ее отодвинул на те рубежи, где и должна быть граница Беларуси с Польшей, Украиной и так далее».¹⁰ «И лично был скромным, и для государства немало сделал, – говорил о Сталине белорусский Президент. – Притом я не отрицаю, что куча была ошибок. <...> Хотя и репрессии были, и вывозили, но это не в таком масштабе».¹¹ А.Г. Лукашенко в этой связи обращал внимание на то, что сегодня в управлении страной допускается так много ошибок, что можно проводить параллели со сталинской эпохой: «Прежде чем костылять прошлое, надо посмотреть на настоящее. У нас сегодня с вами столько ошибок, что Сталин, если бы увидел их, содрогнулся. <...> Идеального ничего нет. Тем более, глядя назад в историю, не все увидишь. Просто надо пытаться увидеть ее объективно и интерпретировать честно».¹²

Таким образом, основываясь на оценке деятельности советского лидера, данной Президентом А.Г. Лукашенко, учитывая при этом то, что по сравнению с Россией современная Беларусь с еще большим уважением относится к сталинской эпохе и ее достижениям, сохраняет и развивает многое лучшее из того времени (Государственные флаг, герб и гимн, главные даты в истории Беларуси, ставшие государственными праздниками, – 3 Июля (День Независимости Республики Беларусь) и 9 Мая (День Победы), территория и границы

10 Лукашенко, А.Г. Стенограмма встречи с руководителями ряда российских СМИ / А.Г. Лукашенко // Российская Федерация сегодня [Электронный ресурс]. – 2011. – 18 марта. – Режим доступа: <http://web.archive.org/web/20110402172621/http://www.russia-today.ru/in-center/1905-stenogramma-vstrechi-prezidenta-respubliki-belarus-aglukashenko-s-rukovoditelyami-ryada-rossijskix-smi.html>. – Дата доступа: 01.10.2019.

11 Лукашенко, А.Г. Пресс-конференция российским СМИ / А.Г. Лукашенко // Президент Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – 2010. – 1 окт. – Режим доступа: http://president.gov.by/ru/news_ru/view/press-konferentsija-prezidenta-aglukashenko-rossijskim-smi-5959/. – Дата доступа: 01.10.2019.

12 Лукашенко, А.Г. Пресс-конференция для представителей российских региональных СМИ / А.Г. Лукашенко // Канал «Жертвы режима» на YouTube [Электронный ресурс]. – 2016. – 17 нояб. – Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=g12-S1x0DKg>. – Дата доступа: 01.10.2019.

республики, ее экономический, научный и культурный потенциал, сформировавшиеся в сталинскую эпоху, мобилизационная модель социально-экономического развития, коммунистическая идеология как главная составляющая белорусской государственной идеологии и др. [см.: 11, 12, 13]), в республике на официальном уровне соотношение заслуг и ошибок в деятельности Сталина может быть определено как 90% на 10%.

Определение на государственном уровне степени достижений и недостатков в деятельности Сталина будет означать, что общество выработало для себя четкую позицию относительно понимания его роли в истории, и любые последующие дискуссии по данному поводу должны будут принимать во внимание эту позицию как объективную оценку сталинской эпохи, опирающуюся на мнение народа.

ЛИТЕРАТУРА

- Вассерман, А.А. Сталин действовал наилучшим образом, каким тогда можно было действовать. Никто другой не мог бы обойтись без подобных ошибок / А.А. Вассерман // Спецпроекты КМ.RU [Электронный ресурс]. – 2015. – 6 мая. – Режим доступа: <http://www.km.ru/v-rossii/2015/05/06/istoriya-velikoi-otchestvennoivoiny/758388-avasserman-stalin-deistvoval-nailuc>. – Дата доступа: 01.10.2019.
- Выдающиеся люди // Левада-Центр [Электронный ресурс]. – 2017. – 26 июня. – Режим доступа: <http://www.levada.ru/2017/06/26/vydayushhiesya-lyudi/>. – Дата доступа: 01.10.2019.
- Глава государства и Предстоятель Русской православной церкви открыли выставку «Православная Русь» в Москве // Русская православная церковь. Официальный сайт Московского патриархата [Электронный ресурс]. – 2015. – 4 нояб. – Режим доступа: <http://www.patriarchia.ru/db/text/4263139.html>. – Дата доступа: 01.10.2019.

- Зюганов, Г.А. Интервью программе «Знание – сила» / Г.А. Зюганов; беседовал Д.К. Киселев // Канал «Знание – сила» на YouTube [Электронный ресурс]. – 2015. – 19 сент. – Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=ZkrUh8J8WCs>. – Дата доступа: 01.10.2019.
- Киселев, Д.К. Сталин нам и нужен, и нет / Д.К. Киселев // Канал «Россия 24» на YouTube [Электронный ресурс]. – 2019. – 21 апр. – Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=OvdE1lG8Kww>. – Дата доступа: 01.10.2019.
- Кургинян, С.Е. Встреча с общественностью Владикавказа / С.Е. Кургинян // Канал «wwwEotSu» на YouTube [Электронный ресурс]. – 2012. – 22 июня. – Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=PWSmJ6YIH0A>. – Дата доступа: 01.10.2019.
- Лукашенко, А.Г. Пресс-конференция для представителей российских региональных СМИ / А.Г. Лукашенко // Канал «Жертвы режима» на YouTube [Электронный ресурс]. – 2016. – 17 нояб. – Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=g12-S1x0DKg>. – Дата доступа: 01.10.2019.
- Лукашенко, А.Г. Пресс-конференция российским СМИ / А.Г. Лукашенко // Президент Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – 2010. – 1 окт. – Режим доступа: http://president.gov.by/ru/news_ru/view/press-konferentsija-prezidenta-aglukashenko-rossijskim-smi-5959/. – Дата доступа: 01.10.2019.
- Лукашенко, А.Г. Стенограмма встречи с руководителями ряда российских СМИ / А.Г. Лукашенко // Российская Федерация сегодня [Электронный ресурс]. – 2011. – 18 марта. – Режим доступа: <http://web.archive.org/web/20110402172621/http://www.russia-today.ru/in-center/1905-stenogramma-vstrechi-prezidenta-respubliki-belarus-aglukashenko-s-rukovoditelyami-ryada-rossijskix-smi.html>. – Дата доступа: 01.10.2019.
- Рахманин, О.Б. Взаимоотношения И.В. Сталина и Мао Цзэдуна глазами очевидца / О.Б. Рахманин // Новая и новейшая история. – 1998. – № 1. – С. 78–91.

- Турлай, И.С. Александр Лукашенко: К столетию белорусской государственности / И.С. Турлай. – [Б. м.]: Издательские решения, 2018. – 176 с.
- Турлай, И.С. Минск – город Сталина (Посвящается 75-летию освобождения Беларуси) / И.С. Турлай. – [Б. м.]: Издательские решения, 2019. – 180 с.
- Турлай, И.С. Урок отца народов Сталина и батьки Лукашенко, или Как преодолеть экономическое отставание / И.С. Турлай. – М.: Алгоритм, 2018. – 144 с.
- Что не так с опросами про роль Сталина // РИА Новости [Электронный ресурс]. – 2019. – 18 апр. – Режим доступа: <https://ria.ru/20190418/1552815313.html>. – Дата доступа: 01.10.2019.

Ivan Turlai

ON THE RATIO OF ACHIEVEMENTS AND MISTAKES IN THE ACTIVITY OF J. V. STALIN

Resume

The assessment of activity of the Soviet leader Joseph Stalin based on the ratio of his merits and mistakes is considered in the article. The first known assessment of this kind was given by the leader of China Mao Zedong, who noted that Stalin had about 70% of achievements and 30% of mistakes. Nowadays, Russian experts give similar estimates. According to the opinion of the general director of the leading Russian state news agency "Russia Today" Dmitry Kiselyov, the ratio of merits and mistakes in the activity of Stalin can also be defined as 70% to 30%. According to the leader of the Communist Party of Russian Federation Gennady Zyuganov, this ratio is 90% to 10%. According to the opinion of the majority of respondents on the website of "Russia Today" news agency, the ratio is 80% of achievements and 20% of mistakes. According to the Russian intellectual Anatoly Wasserman, there were no mistakes in the activity of Stalin at all. Despite the fact that in Russia the matter of the good to bad ratio in the activity of Stalin received widespread attention, it was not publicly discussed in the neighboring Republic of Belarus. Nevertheless, one can rely on the opinion of the President of Belarus Alexander Lukashenko, who noted that it is not accepted in the republic to talk badly about Stalin. The article points out the need to determine the ratio of merits and mistakes in the activity of Stalin at the official state level: based on expert assessments, given the great importance of the Stalin era for the modern development of Russia and even

more so for the Republic of Belarus, in Russia this can be an estimate of 80% of achievements and 20% of mistakes, in the Republic of Belarus, respectively, 90% of achievements and 10% of mistakes.

* Овај рад је примљен 8. октобра 2019. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 1. децембра 2019. године.

УДК 327.51+327.88(73):321.013(497.1)“1990/20“

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.6242019.4>

Оригинални научни рад

*Муза Дмитрий Евгеньевич**

*ГОУ ВПО «Донецкий национальный университет»,
Донецк, Донецкая Народная Республика*

О РОЛИ США И НАТО В РАЗРУШЕНИИ ЮГОСЛАВСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ И РАЗВЯЗЫВАНИИ ЦЕПИ КОНФЛИКТОВ НА БАЛКАНАХ

Резюме

В статье предпринята попытка определить системно-деструктивный характер участия США и Северо-Атлантического альянса в торпедировании Социалистической Федеративной Республики Югославии и развязыванию целой цепи этнических конфликтов на Балканах. Проведен анализ существующих общих подходов в объяснении югославской трагедии. Признание ключевой роли США в общеевропейских делах опирается на представление о «наступательном реализме». С опорой на историософскую системологию показано, что стратегия США и их союзников по НАТО в отношении Югославии подразумевала экономические, социальные, правовые, военные, информационные и собственно политические аспекты. Собственно Югославия была выбрана оптимальной «жертвой» в деле установления PAX AMERICANA. Для этого была создана «этническая ось конфликта».

Ключевые слова: Стратегия США в отношении СФРЮ, роль НАТО, «этническая ось конфликта».

* Доктор философских наук, профессор, член-корреспондент Крымской академии наук.

1. ВВЕДЕНИЕ

Вспоминая сегодня события Новейшей Югославско-сербской истории, катастрофические события двадцатилетней давности, невольно задаешься вопросом: а могло ли тогда всё пойти по иному сценарию, главное, в логике сохранения единой государственности, пусть даже и обновленной (в т.ч., с учетом новых требований европейской семьи народов или стратегических приоритетов России)? А также: могла ли геополитическая констелляция сил после распада СССР и социалистической системы обеспечить сохранность крупных политических наций или же они были (кем-то и зачем-то) запрограммированы на конфликтогенный самораспад? Наконец, какую роль в этой катастрофе сыграл победитель в «холодной войне», как и не устранившийся (подобно «Варшавскому договору») военно-политический блок НАТО?

2. ОБЩЕМЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ЮГОСЛАВКОГО КОНФЛИКТА

Для ответа на поставленные вопросы, думается, нужно сделать шаг в направлении уяснения природы балканских конфликтов конца XX – начала XXI столетий, хотя они описаны достаточно подробно и часто с взаимоисключающих позиций. Скажем, с позиций концепции «нового военного гуманизма» Н. Хомски, которая доказывает, что США и их союзники сражались не за справедливый мировой порядок, а за собственные экономические и геополитические интересы¹; или с позиций реляционного и интерактивного подхода, с одной стороны борющихся с мифами и заблуждениями (в т.ч., «культурного детерминизма», «общественно-экономического детерминизма» и т.д.), а с другой, увязывающим структурные причины кризиса с общим глобальным и диахроническим контекстом²; или с позиции «сползания» многонациональной Федерации Югославии к «органическому национализму» и «этническим чисткам»³.

1 Хомски Н. *Новый военный гуманизм. Уроки Косова*. М.: Праксис, 2002.

2 Наумович С. «Балканские мясники»: мифы и заблуждения о распаде Югославии // *Сербия о себе*. Сборник / сост. М. Йованович. М.: Издательство «Европа», 2015. С. 79 – 112.

3 Манн М. *Темная сторона демократии: Объяснение этнических чисток*. М.: Издательство

Словом, в этом достаточно жестком споре пока не найден общий знаменатель, хотя детализация процесса стала более предметной, но смысловые акценты по-прежнему выглядят как «плавающие». Правда, что вполне очевидно, в большинстве случаев не эксплицирован глобальный контекст и вытекающие из него интенции в виде геостратегии США и НАТО на Балканах (!).

Тем не менее, цивилизационно-геополитическая точка зрения на произошедшее здесь представляется наиболее уместной. При этом, не в широко известной конфликтогенной (этнополитической) версии С.Ф. Хантингтона, а в виде варианта сохранения больших исторических пространств и сопряженных великими письменными традициями судеб народов Евразии А.С. Панарина. А то, что Балканский геостратегический регион является именно таковым, в особых доказательствах не нуждается и данный пункт может быть принят в качестве аксиоматического.

Но он, как мне думается, может быть принят в качестве такового с некоторой поправкой. А именно: Балканы – это не просто пространство встречи и сложного многовекового полилога западноевропейской (западнохристианской), восточноевропейско-евразийской (восточнохристианской) и азиатско-северо-африканской (исламской) цивилизаций. Сегодня нужно говорить об активном экс-территориальном присутствии северо-американской субцивилизации западноевропейской цивилизации, выполненной в формате «Новой Британской империи» (И.Н. Панарин), естественно, олицетворяемой США и их ближайшими союзниками.

Доказательством реалистичности этой имперской проекции на Балканы является признание известного американского интеллектуала Р. Каплана о том, как США после распада СССР и социалистического содружества приступили к конституированию «Центральной Европы». Разумеется, без учета позитивного опыта существования Королевства сербов, хорватов и словенцев (1918 – 1929), как и СФРЮ (1945 – 1991). Напротив, дабы разорвать «круг ненависти и мести» между балканскими народами, он в ряде статей и интервью призвал

администрацию США к вторжению в Югославию еще в 1994 году (!). И к его советам⁴, как показал опыт, прислушиваются Госдеп, ЦРУ и другие структуры «Новой британской империи».

Собственно в этом ключе – последовательном применении своей геостратегии США и их главным инструментом военного воздействия – НАТО, – и нужно рассматривать фактуру и смысл Югославской трагедии. Причем, с обязательным прицелом выявления деструктивной роли НАТО в ней.

3. СИСТЕМОЛОГИЧЕСКОЕ ОБЪЯСНЕНИЕ

Для выдвижения главного тезиса статьи нужен шаг в сторону учета позиции неореализма, главным образом, *offensive realism*-а («оффенсивного» или «наступательного реализма»), теоретически задекларированного Дж. Миршаймером. Общим местом у него выступает наступательный принцип, ведь мировая гегемония – что естественно – тяготеет к усилению своего могущества и методичному ослаблению любого противника⁵. Собственно учет этого обстоятельства позволяет понять то, как именно США на практике реализует свою внешнюю политику, в том числе и главным образом после завершения «холодной войны».

Итак, для понимания пружин и фактуры трагедии необходимо рассмотреть систему факторов, причинно её обусловивших. Во-первых, прибегнем к экономическому аргументу, тесно вплетенному в геополитический таран Югославии. Недавно У.Ф. Эндаль показал, что США стремились во чтобы то ни стало уничтожить югославскую модель экономики (едва ли не самую продуктивную, сочетавшую в себе элементы регулируемой и рыночной экономик). Начиная с 1988 года Вашингтон внедрял в республику не только «Национальный фонд в поддержку демократии», фонд «Открытое общество» Дж. Сороса, но и структуры МВФ. Результат – Югославию начинает накрывать экономический хаос (в частности, после «структурных» реформ А. Марковича

4 Каплан Р. *Месть географии. Что могут рассказать географические карты о грядущих конфликтах и битве против неизбежного*. М.: Колибри, Азбука-Аттикус, 2015. С. 36.

5 Mearsheimer J. J. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: Norton & Company, 2001. P. 33 – 39.

в 1989 году ВВП страны последовательно падал: на 7,5 % в 1990 году, на 15 % в 1991 году)⁶.

Во-вторых, целесообразно остановиться на социальной сфере. И здесь обнаруживаются вполне удивительные вещи. Для торпедирования югославской государственности и создания «независимых» государств были применены технологии из известной «методички» теоретика ненасильственного метода смены «тоталитарных» режимов – Дж. Шарпа⁷.

Верификация высказанного тезиса такова. Известный российский балканист, профессор Е.Ю. Гуськова указала на основные пункты деятельности международных организаций на территории Югославии, часть их которых связаны с НАТО, а значит, с деструкцией государственности и разжигании конфликтов.

Среди них названы:

1. Построение целой системы «международной озабоченности» какой-либо проблемой внутри страны;
2. Информационная обработка общественного мнения – представление картины нарушения прав человека, гуманитарных проблем, создание образа виновного.
3. Использование демократической фразеологии для объяснения своих действий. Штампом для начала акции всегда является «попрание демократии».
4. Усыпление бдительности. Сначала благонамеренными заявления, а затем, противоречащие им поступки (заявление о целостности СФРЮ, целостности СРЮ, равной ответственности сторон в конфликте и т.д.).
5. Предложение гуманитарной помощи, проникновение в страну гуманитарных организаций.
6. Навязывание присутствия наблюдателей для контроля за той или иной проблемой.

6 Энгдаль У. Ф. *Столетие войны: англо-американская нефтяная политика и Новый мировой порядок*. Изд. 4-е, пересмотренное. М.: Селадо, 2016. С. 284.

7 Произошедшее почти полностью совпадает с первоисточником таковой. См.: Шарп Дж. *От диктатуры к демократии*. Екатеринбург: Ультра. Культура, 2005.

7. Построение целой системы бумаготворчества, взаимозависимых постановлений, которые субъекта конфликта буквально загоняют в тупик. При этом широко используются формулировки, допускающие разные трактовки.

8. Игнорирование подписанных договоров, когда договор является лишь уловкой для закрепления раздела территории (напр., Резолюция 1244).

9. При сомнениях в принятии документа Советом Безопасности, проведение его по процедуре «рабочего документа» через секретариат в обход СБ или использование других международных организаций, напр., ЕС, которые теперь вводят санкции.

10. Широкое использование провокаций для перехода к осуществлению следующего этапа сценария. Система создания поводов отработана – гибель мирного населения в результате взрывов (взрыв в очереди в Сараево в мае 1992 года, взрывы на рынке Маркале в 1994 и 1995 гг.), «гуманитарная катастрофа» с беженцами, вопросы нарушения прав человека, негуманное отношение к пленным, необходимость защиты миротворцев, на худой конец – недемократическое поведение руководства.

11. Использование миротворцев и гуманитарных организаций в несвойственной им функции: введение разведки в пользу НАТО, осуществление фотосъемок, наводок акции НАТО.

12. Использование внутренних общественных противоречий для реализации планов.

13. Политика двойных стандартов по отношению к конфликтующим сторонам.

14. Применение концепции «принуждения к миру». Использование этого методов экономического, политического военного и дипломатического давления, ультиматума, предъявления условий.

15. Предъявление условий двух видов: 1) заранее невыполнимые условия, чтобы обвинить сторону в

блокировании переговорного процесса, как это было с планом ГК, документами Рамбуйе; 2) требования, которые изначально были достаточно условными – их невозможно было выполнить, они выдвигались, чтобы ввести сторону в заблуждение, они автоматически, по мере развития событий, наполнялись новым содержанием и новыми требованиями (напр., условия, необходимые для снятия санкций).

16. Применение военной силы, бомбовых ударов с воздуха для принуждения к принятию условий⁸.

Конечно, при анализе югославской катастрофы нельзя обойти вниманием и этнический фактор. Последний можно интерпретировать как это делает упомянутый М. Манн, наряду с утверждением о том, что при распаде СФРЮ и становлении «независимых» государств «все народы Югославии участвовали» в «кровавых этнических чистках». При этом «наибольшее количество убийств совершили сербы...»⁹. Однако доказательства в этом случае попросту отсутствуют: «социология» Манна пристрастна, как и предлагаемое им «документирование» сюжетов конфликта¹⁰.

Напротив, он опровергает (хотя и косвенно) сам себя, когда придается «воспоминаниям»: «Сербские и хорватские социологи (Летика, Кузманович, Горди) пришли к выводу, что, что по опросам 1980-х гг. уровень предрассудков и враждебности между сербами и хорватами был ниже, чем статистически зафиксированная напряженность в США в тот же период» (!)¹¹. Как говорится, комментарии тут излишни.

Помимо этого, нужно признать: сегодня в отношении бывшей Югославии существует своеобразный когнитивный принцип: «история одна – историографии разные»¹². Однако он имеет неожиданную формацию, если даже принять во внимание

8 Гуськова Е.Ю. *История Югославского кризиса 1990 – 2000*. М.: Русское право; Русский национальный фонд, 2001. С. 690 – 691.

9 Манн М. *Темная сторона демократии: Объяснение этнических чисток*. М.: Издательство «Пятый Рим», 2016. С. 624.

10 Там же, с. 631 – 633.

11 Там же, с. 630.

12 Ротарь И. *Всем бояться* // Режим доступа: <https://lenta.ru/articles/2018/02/17/kosovo/> (дата обращения – 95.09.2019 г.)

американско / общеевропейскую «парадигму» оценки Балкан: именно история Сербии почему-то объявлена «неправильной» историей. В изображении этой сложной и драматичной истории превалируют «черно-белые» изображения, причем неважно это турки или англичане, французы или немцы. В их описаниях народов «горного полуострова» не присутствует едва ли не самая важная европейская добродетель: терпимость к различиям¹³. Тем не менее Балканы всегда служили европейским интеллектуалам и политикам вожаемой целью...¹⁴.

Трагизм ситуации состоит в том, что на таких «ходульных» доводах и обобщениях, тем более усиленных американским «мессионизмом», были – до поры/ до времени основаны – «обвинения» в адрес Югославии и Сербии.

К примеру, тут нельзя сбрасывать со счетов факт причастности Германии, как наиболее рьяного союзника США и члена НАТО в геополитическом и дипломатическом торпедировании Югославии. В этой связи Ги Меттан вопрошает: «Раздробив Югославию в 1991 году путем признания независимости Словении, Македонии и Хорватии, а затем и Боснии, не исполнил Гельмут Коль то, что не удалось ни австрийцам, несмотря на аннексию Боснии в 1908 году, ни усташам, провозгласившим в 1941 году фашистско-католический режим в Хорватии? Не подчинила ли Германия Сербию и балканские народы, расколов сначала Югославию, а затем и саму сербию через признание независимости Косово в 2008 году, тем самым реализовав в XXI веке давние амбиции Габсбургов?»¹⁵.

Помимо указанных аспектов едва ли не особую роль в югославской трагедии сыграл военно-политический фактор. Так в расследовании военного эксперта О.В. Валецкого показано, что Западные державы, используя этот внутренний плацдарм, а затем и вооруженный конфликт, решали собственные внешнеполитические проблемы¹⁶. Более того, им

13 Езерник Б. *Дикая Европа. Балканы глазами западных путешественников*. М.: Лингвистика, 2017. С. 12 – 17, 277.

14 Там же, с. 15. – Карта.

15 Меттан Г. *Запад – Россия: тысячелетняя война*. 2-е изд. М.: Паульсен, 2017. С. 317.

16 Валецкий О. В. *Война в Югославии*. М.: Вече, 2018.

показано, что наземные боевые действия в Косово и Метохии (с конца 1997 года) перешли в плоскость ударной авиационной операции НАТО (в марте 1999 года). Последняя не только готовилась заранее, но и была реализована как американско-наатовская стратегическая наступательная инициатива¹⁷.

Проводя некоторую суммирующую процедуру, важно отметить, что наиболее интересный ключ к пониманию югославской трагедии, находящейся в определенном параллелизме с «русской трагедией», в свое время предложил русский мыслитель А.А. Зиновьев.

Между прочим, им был предложен следующий сценарий: «трагедия в социологическом смысле (скажем, социальная трагедия) включает в себя следующие основные компоненты: 1) *жертву*; 2) *судью*; 3) *палача*. Все эти компоненты суть люди как социальные существа или объединения людей, рассматриваемые как целое, все они суть социальные субъекты...»¹⁸. Разумеется, Зиновьев затем переходит к конкретизации функций этих социальных субъектов, давая понять, что такая модель трагедии социологически вполне объективна: «в социальной трагедии... судья выносит приговор жертве. Палач приводит в исполнение приговор судьи. Судья считает свой приговор оправданным теми или иными соображениями – моральными, юридическими, гуманности, справедливости и т.п. Палач в оправдании не нуждается. Признание жертвой вины не требуется – её не спрашивают об этом. Если жертва сама кается, она выступает лишь в роли помощника судьи и палача, – и такое случается в конкретной истории»¹⁹. Таким образом, перед нами вполне правомерный взгляд на структуру и интригу трагедии целой семьи народов.

Здесь, согласно А.А. Зиновьеву вполне трагедийная ситуация сложилась именно в Югославии, как государстве, где сербский народ, как и другие народы были его сувереном. Примечательно, что в роли судьи выступает глобальное сверхобщество, или некоторая «надстройка», сложившаяся в ходе развертывания западнистского варианта эволюционного процесса. Именно сверхобщество, достигнув определенной

17 Валецкий О.В. *Война в Косово и Метохии*. М.: Издатель Воробьев А.В., 2019.

18 Зиновьев А. А. *Русская трагедия. Гибель утопии*. М.: Алгоритм, 2002. С. 286.

19 Там же.

степени могућства, и предјавило Србији («жертве») ложно обвинение в геноциде косовских албанца. Сјас извјестно, что «резиновой стеној» ојој трагедији стојали США и НАТО (в терминах Зиновьева – «палач») не давање сербам ни маљешег шанса, и напротив, снабдившие косоваров необходимой для установления своей власти над Югославией поддержкой. В свою очередь «судья» (ОБСЕ, Гаагский трибунал) создает политико-правовую и медийную «завесу» для оправдания нелегитимной коллективной агрессии «коллективного Запада».

4. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Сегодня, оглядываясь назад нельзя не содрогнуться этому коллективному варварству «просвещенного», «демократического» и «миролюбивого» Запада во главе с США. Итог – «прецедентное право» (признание Косова) как таран международного права (!). В этой связи важно учесть мнение У. Бека о «постнациональной войне», как перехода «от монополии на насилие к рынку насилия»²⁰. Причем, под маркером защиты «прав человека», на деле вступающими с основополагающими принципами международного права (устав ООН, заключительное Совещание по безопасности и сотрудничеству в Европе).

И напротив, судьба сербского народа, как и других народов, вовлеченных в эту «демократическую» расправу, вызывает всяческое сожаление и тревогу. Тревогу повторения этого сценария в наши дни в других частях Евразии. Например, в многотрадном Донбассе.

Она же, тревога, звучит в поэтике Радована Караджича, этом искреннем вердикте мировому злу:

20 Бек У. *Космополитическое мировоззрение*. М.: Центр исследований постиндустриального общества, 2008. С. 201 - 205.

*Прощайте навсегда, аорты Бога.
У нас отныне - разная дорога.
Последний шанс испачкаться в крови
Я с радостью на волю отпускаю.
По явкам, словно по следам любви,
Брожу - и горы взором задеваю.*

*Прощайте, террористы! Мысль моя
За смыслом бытия летит нередко.
А свежей крови жаркая струя
Давно уснувшего тревожит предка -
Милутина. Простым и кротким был он.*

*Как из первоистока, из могилы
Встаёт его любовь к живым ручьям,
Доверчиво впитавшим отсвет неба,
И к птичьим голосам, и к корке хлеба,
Которой он довольствовался сам.*

*И взгляд его, коснувшийся высот,
Потомков увлекая к небесам,
Меня преображает и зовёт.*

*Я не могу делить безумье ваше
И не желаю пить из вашей чаши!
Слепое исступление храня,
Стреляйте в сильных мира без меня.
Стервятники, как мерзок мне ваш пыл.
Мир изнемог без веры и без сил.
Клубится мрак распада, дикий мрак,
И дьяволы творят свой страшный брак.*

*Душа моя исполнена печали
За свет небес и за родные дали.
Прощайте же! Распалась грань миров,
И тщетно моё сердце встrepенулось,
Гудя, как шмель, над чередой веков:
История спиной к нам повернулась.
В кого ж стрелять? Эпоха зла и тьмы
Свой главный позвонок скрывает к ночи.
И снежный саван будущей зимы
Грядёт, как исполнение пророчеств...²¹*

21 Караджич Р. *Прощайте, террористы!* // Режим доступа: <https://www.stihi.ru/2016/12/21/388>
(дата обращения 12.04.2019 г.). – Перевод А. Голова.

Тем самым «этическая ось конфликта» обозначена вполне очевидно, хотя пока не очевидно грядущее воздаяние зарвавшемуся «гегемону».

ЛИТЕРАТУРА

- Хомски Н. *Новый военный гуманизм. Уроки Косова*. М.: Праксис, 2002. 320 с.
- Наумович С. «Балканские мясники»: мифы и заблуждения о распаде Югославии // *Сербия о себе*. Сборник / сост. М. Йованович. М.: Издательство «Европа», 2015. С. 79 – 112.
- Манн М. *Темная сторона демократии: Объяснение этнических чисток*. М.: Издательство «Пятый Рим», 2016. 928 с.
- Каплан Р. *Месть географии. Что могут рассказать географические карты о грядущих конфликтах и битве против неизбежного*. М.: КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2015. 384 с.
- Mearsheimer J. J. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: Norton & Company, 2001. 555 p.
- Энгдаль У. Ф. *Столетие войны: англо-американская нефтяная политика и Новый мировой порядок*. Изд. 4-е, пересмотренное. М.: Селадо, 2016. 384 с.
- Шарп Дж. *От диктатуры к демократии*. Екатеринбург: Ультра. Культура, 2005. 224 с.
- Гуськова Е.Ю. *История Югославского кризиса 1990 – 2000*. М.: Русское право; Русский национальный фонд, 2001. 720 с.
- Ротарь И. *Всем бояться* // Режим доступа: <https://lenta.ru/articles/2018/02/17/kosovo/> (дата обращения – 05.09.2019 г.)
- Езерник Б. *Дикая Европа. Балканы глазами западных путешественников*. М.: Лингвистика, 2017. 358 с.

- Меттан Г. *Запад – Россия: тысячелетняя война*. 2-е изд. М.: Паульсен, 2017. 468 с.
- Валецкий О. В. *Война в Югославии*. М.: Вече, 2018. 320 с.
- Валецкий О.В. *Война в Косово и Метохии*. М.: Издатель Воробьев А.В., 2019. 188 с.
- Зиновьев А. А. *Русская трагедия. Гибель утопии*. М.: Алгоритм, 2002. 480 с.
- Бек У. *Космополитическое мировоззрение*. М.: Центр исследований постиндустриального общества, 2008. 336 с.
- Караджич Р. *Прощайте, террористы!* // Режим доступа: <https://www.stihi.ru/2016/12/21/388> (дата обращения 12.04.2019 г.). – Перевод А. Голова.

Musa Dmitry Evgenievich

**ON THE ROLE OF USA AND NATO IN THE
DESTRUCTION OF YUGOSLAV STATEHOOD AND THE
UNRAVELING OF CONFLICT ON THE BALKANS**

Resume

The article attempts to determine the systemically destructive nature of the participation of the United States and the North Atlantic Alliance in torpedoing the Socialist Federal Republic of Yugoslavia and unleashing a chain of ethnic conflicts in the Balkans. The analysis of the existing common approaches in the explanation of the Yugoslav tragedy is carried out. Recognition of the key role of the United States in European Affairs is based on the notion of "offensive realism". Based on the systemology of historiosophi, it is shown that the strategy of the United States and its NATO allies in relation to Yugoslavia implied economic, social, legal, military, information and political aspects. Yugoslavia proper was chosen as the optimal "victim" in establishing the PAX AMERICANA. For this purpose, the "ethnic axis of the conflict" was created.

Keywords: US Strategy in relation to the SFRY, NATO role, "ethical axis of conflict"

* Овај рад је примљен 21. октобра 2019. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 1. децембра 2019. године.

ИЗ НОВИЈЕ И САВРЕМЕНЕ ПОЛИТИЧКЕ ИСТОРИЈЕ

87

Бодрожих Ђуро
НАЦИОНАЛНА ИДЕЈА У ПРВОМ
СРПСКОМ УСТАНКУ

109

Миљковић Матић Јелена
У ПРИЛОГ НАУЧНОЈ УПОТРЕБИ ПОЈМА НАРОД

135

Станар Драган
МОГУЋНОСТ ПОБЕДЕ КАО КРИТЕРИЈУМ JUS
AD BELLUM КОНЦЕПЦИЈЕ ПРАВЕДНОГ РАТА

153

Радоњић Зоран
ФИЛАТЕЛИЈА И ПОЛИТИКА- УТИЦАЈ
ПОЛИТИЧКИХ И ДРУШТВЕНИХ ДОГАЂАЈА НА
ИЗГЛЕД ПОШТАНСКИХ МАРАКА У СРБИЈИ

УДК 323.1(=141.63)“1804/1813“

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.6242019.5>

Прегледни рад

Буро Бодрожих

Институт за политичке студије, Београд

НАЦИОНАЛНА ИДЕЈА У ПРВОМ СРПСКОМ УСТАНКУ

Сажетак

У раду се указује да Први српски устанак није представљао само социјалну буну обесправљене раје у Београдском пашалуку. Од самих почетака, устаничко вођство истиче намере да Устанак пређе границе пашалука, прошири се на све области насељене српским народом, у циљу ослобођења и уједињења. Није се остало само на прокламацијама, већ су, према приликама и могућностима, чињени и конкретни кораци у правцу практичне реализације идеје о политичком јединству српскога народа. У томе се налази кључни показатељ да су Срби у то време представљали народ с формираном националном свешћу, а то значи видели себе у својој народној држави. Тиме се пориче поставка о „закасној нацији“, често присутна у литератури, страниј и домаћој.

Кључне речи: Срби, нација, национална држава, црква, традиција, устанак.

ПОВОД УСТАНКУ

Јаничари, који су некада били понос муслимана и окосница турске војне моћи, изгубили су током XVIII века сваку вредност. Међу њима је завладала распуштеност и недисциплина, од некадашњих чувара царства постали су елемент нереда и опасност за безбедност државе и владоца. Непосредно ратно искуство ставило је до знања турским државницима да је њихова војска изгубила сваку вредност, у односу на руску и аустријску. Султан и његова влада дошли су до закључка да опстанак царевине захтева преуређење турске војске према европским узорима, а то је захтевало уништење јаничара.

Реформе Селима III којима је желео модернизовати Турску, по моделима западних држава, изазвале су реакцију конзервативних кругова у царству. Противљење је нарочито изражено у пограничним областима у Скадру, Београду, Видину. Након мира у Свиштову, у Београдском пашалуку спроведене су реформе Селима III: протерани јањичари, уведена слобода вероисповести, омогућена слободна трговина, дата аутономијама кнежинама на чијем су челу били Срби с титулом оборкнезова. На челу пашалука био је Хаџи Мустафа паша, присталица Селимових реформи, због односа према народу назван „српска мајка“. Тако је било док се у пашалук нису повратили јањичари 1801: везир је смакнут а у земљи заведено насиље и дотад невиђен терор.

Видински пашалук, који је преотео вођа крцалија Пазваноглу, постао је стетиште јаничара. Када су напали Београдски пашалук, Хаџи Мустафа-паша, затворивши се у београдској тврђави, позвао је Србе да га бране. Кнезови из западних нахија приспели су пред варош и растерали јањичаре. „То је био ваљда јединствен приказ у турској историји да хришћани, с оружјем у рукама, бране једног султановог пашу од самих мулимана.“¹ То је само могло појачати мржњу јањичара и према њему и према српској раји која их је потукла. Тражили су освету и чекали прилику. Прилика се указала одласком Дервиш-бега, Хаџи Мустафиног сина, команданта трупа које су биле послате против нападача, јаничари су опет кренули на

1 Гргур Јакшић, *Европа и васкрс Србије*, Београд, Народна штампарија, 1933, стр. 16.

Београд. Мустафа-паша је опет позвао Србе, али доцкан. Паша је пао у руке јаничарима и они су га убили у децембру 1801. године. Власт су под именом дахија узели четири јаничарска предводника: Мехмед-ага Фочић, Кучук-Алија, Аганлија и Мула Јусуф. Сада је Београдски пашалук постао мека ислужених јаничара и других одметника и разбојника. Они су нагрнули из Босне, Албаније, Румелије итд. Нису дошли у сукоб и навукли омразу само Срба, него и турских спахија и мирних Турака. Почеле су припреме за устанак против дахија у којем би узели учешћа и Срби и мирни Турци. Дахије су то дознале и решиле да ствар сасеку у корену, покољем виђенијих Срба – догађај познат као Сеча кнезова. Укупно стање постало је неподношљиво, устанак неминовност. Гаја Пантелић казује како га је Карађорђе упутио Васи Чарапићу с поруком: „Брате Васо, за наше младости и за нашег јунаштва да скинемо тај зулум да нашим женама не вире ноге испод турски ћуркова, и да се наше кобиле не ждребе у оборима турским и наше крмаче да се у њима не прасе и наше краве не теле. Но, брате потражи колико више можеш наћи поуздани момака, у зиму, кад ти се јавим, да си готов.“² Устанак су покренули они који су желели умрети као слободни људи, одлучни да замене главу за главу, да их дахијски целати и коњушари не муче и не секу везане.

СОЦИЈАЛНА БУНА ИЛИ НАЦИОНАЛНА РЕВОЛУЦИЈА

Повод Устанку биле су економске неприлике и рђава администрација, народ се дигао против својих угњетача дахија и јањичара, који су га, одметнувши се од султана, изложили насиљу и самовољи. Али је овај сукоб од самог почетка био више од сељачке буне, носећи у своме почелу елементе од политичког и националног значаја. Устаничке старешине траже начина да се ослободе од дахија и јањичара, али, исто тако, и да се опросте од турког господства и задобију слободу од Порте, било у виду потпуне независности или као полунезависна област, попут Влашке и Молдавије. Било им је јасно да до тога не могу доћи уколико не пронађу помоћ и покровитељство на страни. Обратили су се Аустрији и Русији. „Аустрија их је

2 Гаја Пантелић, „Казивање Гаје Пантелића, *Казивања о српском устанку 1804*, Београд, Српска књижевна задруга, 1980, стр. 95, 96.

одбила одлучно; Русија њихове понуде није примила, али им није одузимала наду.“³

Узроци Устанка не могу се, дакле, сводити на социјалну беду, муку и зулум; било је тога и на другим местима у не мањој мери. Устанак ни на који начин није био побуна сељака, нешто попут обичне жакерије. „Нема сумње, непосредни узрок остаје та Шумадија, безмерни талас храстових и букових шума, тада, у којој једва има вароши, сточарска и што је, по тези Цвијићевој главно, насељеничка, збег и хајдучија.

Али сем тог непосредног узрока – запажа Милош Црњански – треба приметити и истицати, – јер је истина, – и онај континуитет сна о држави и традицији који је трајао непрекидно и у другим деловима нашег народа и који је бар исто толико значајан међу узроцима Устанка.“⁴

Устанак који је започео на Срећење 1804. године, избором Карађорђа за врховног војда, имао је за циљ ослобођење од дахија – локалних силника и њиховог насиља. Устанак је у првој фази имао легалан карактер, као борба против одметника од султана. Али, већ током прве године војевања, нарочито након сукоба на Иванковцу, где су се сукобиле устаничке трупе и турска царска војска, устанак превазилази оквире буне и прераста у борбу српског народа за потпуно национално ослобођење од Турака и стварање своје слободне државе. „Сељак Београдског пашалука пред Устанак, сточар пре свега, уопште није кренут неким аграрним немирима, нити глађу, нити материјалним недаћама. Он је кренут душом. И вољом вођа.

Земље, крчевине, у Београдском пашалуку било је и пред Устанак доста. Буну на дахије није дигао стомак, већ традиције.“⁵

Идеја о обнови српске државности коју уочавамо у време Устанка, никако не би могла бити уобличена оним обимом и темпом да та идеја није одавно живела у свести српског

3 Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. I, Београд, Задужбина И. М. Коларца, 1908, стр. 3, 4.

4 Милош Црњански, „Вожд“, *Есеји и Чланци II: Историја, полемике, разговори*, Београд, Задужбина Милоша Црњанског–Наш дом, 1999, стр. 188.

5 *Исто*, стр. 189.

народа. Нит ове идеје може се пратити вековима уназад, све до Немањића. У народном песништву наћи ћемо многобројне доказе да није прекинута веза са средњовековном духовном баштином, посебно са старим родословима, летописима и житијима.⁶ Иконографија наших цркава, стара и нова, није дозвољавала да се заборави национална историја.

Уобичајено је мишљење да је национална идеја произишла из начела промовисаних у великој Француској револуцији, а да се садржински уобличила и развила у време романтизма који је дошао након ове револуције. „То је мишљење – изричан је Станоје Станојевић – бар у колико се тиче српскога народа, сасвим погрешно. Пре свега, модерни српски национализам, онако како га ми схватамо и разумемо, образложио је потпуно јасно и тачно већ Доситеј Обрадовић у својим списима, који су били штампани пре велике Француске револуције. Доба романтизма, које је код других народа стварало националну идеју, код српског народа могло је само боље образложити и удубити ту идеју, али је она ту била већ жива и потпуно развијена и пре тога.

Још више. Та је идеја била жива у српском народу већ у средњем веку. У оно мало сачуваних домаћих извора, што их има за српску историју средњег века, могу се наћи белешке које показују како је већ у то доба код Срба била развијена љубав према отаџбини и према народу.“⁷

Истог мишљења је и Васо Чубриловић. И он одбацује поставку да се код Срба национална свест развила тек у XIX веку, под утицајем Француске револуције. „Истина – вели Васо Чубриловић – Француска револуција је својим начелом народне суверености и принципом националитета ударила печат социјално-политичким покретима XIX века код свих европских народа. Само, идеје Француске револуције долазе до израза на Балкану тек после 1848, када су оне победиле у Западној Европи и постале програм потлачених народа на Блиском истоку. Тада их примају, разрађују и прилагођавају им свој национални програм и Срби, посебице када у њиховом

6 Дејан Медаковић, „Идеја државности код Срба у XVI, XVII, XVIII и првој половини XIX века“, *Глас*, Београд, Српска академија наука и уметности, 2001, стр. 64.

7 Станоје Станојевић, „Српски национализам у средњем веку“, *Из наше прошлости*, књ. 1, Београд, Етхос, 2010, стр. 35, 36.

јавном животу долазе до израза грађанство и интелигенција (Гарашаниново Начертаније, Омладински покрет и тако даље).⁸ Тврдити да пре тога није било националне свести код Срба представља бесмислицу. „Ако се под нацијом подразумева једна заједница свесна своје припадности са тежњом да дође до израза у својој националној држави, онда су Срби почетком XIX века били већ изграђена нација. Како би се друкче могло разумети да неписмени србијански сељаци још у самом почетку своје борбе за ослобођење стављају себи за циљ ослобођење и уједињење свих Срба, и да је Први српски устанак изазвао тако велике покрете међу осталим Србима.“⁹

Изнетим разматрањима може се придружити запажања турског историчара Илбера Ортајлија који каже да је национализам на Балкану присутан још у време турских освајања, па се временом развијао и јачао.¹⁰ „Због тога вероватно – вели Ортајли - не би било сасвим тачно приказати национално буђење на Балкану као непосредни исход 1789. године. Национална свест балканских народа донекле је била наслеђе њихових државних егзистенција у средњем веку и њихове културе.“¹¹

Иако су се Срби нашли у разним царствима, који нису били само различите државе, различити политички и управни пореци, него и цивилизацијски различити светови, везе између њих нису покидане.

Одлазећи у сеобе, Срби нису напуштали старе традиције, историјско сећање на славну прошлост и величину српског средњег века. Сачувана је успомена на стари крај, као и веза са сународницима који су остали у старом крају. „На тим заједничким везама између Срба највише је учинила наша православна црква, тј. свештеници и калуђери, затим трговци и унеколико и хајдуци.“¹²

Први планови за обнову самосталне српске државе везани су за наше свештенство. Забележено је да су још 1596.

8 Васа Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, Аранђеловац, Фонд „Први српски устанак“, 2003, стр. 15.

9 *Исто*, стр. 16.

10 Илбер Ортајли, *Најдужи век империје*, Београд, Српска књижевна задруга, 2004, стр. 54.

11 *Исто*, стр. 56.

12 Драгослав Страњаковић, *Карађорђева национална политика*, Београд, 1941, стр. 4.

године неки српски калуђери у писму папи предлагали да се обнови стара немањихка државност.¹³ Нимало чудно да је наше свештенство било најбољи и најтврђи чувар успомене на Немањиће и њихову државу. Немањићи су изградили не само српску државу, него и српску цркву; „Свети Сава дао је ону складност у односима немањихке цркве и државе, којом се одликује ретко која држава средњег века. Уска повезаност цркве и државе, народа и цркве омогућила је стварање једне заједнице са моћном духовном повезаношћу и јаком свешћу. Кад је Немањића држава пропала, остала је од ње идеја националне, духовно уравнотежене заједнице код једног ратничког, планинског народа. То је немањихка државна традиција. Чињеница да је држава пропала, кад је била у највећем напону, да је борба са освајачем била дуга и упорна, посебице романтика боја на Косову, деловали су на народну машту.

Пошто су падом српских средњовековних држава пропали и носиоци власти у њима, династије, властела и црквена хијерархија, широке народне масе пољопривредника и сточара преузимају на себе да очувају немањихку државну идеју. Првих година турског господства кристалишу се појмови у српском народу. Преко манастира и народне песме чува се традиција старе државе, али се врши и једна историјска критика прошлости.¹⁴

Српска црква је била спона између свих делова српскога народа, било да се ради у културно-просветном и национално-политичком послу. Када је започео Први српски устанак, Српска црква, у Аустрији и у Турској, ставила се у службу Устанка и опште националне ствари.¹⁵

Култ српске средњовековне државе и жеља за њезином обновом нису се угасили у времену робовања. Немањихка држава остала је за српски народ симбол политичке мудрости и војне силе, али и оличење српске културе средњег века.¹⁶ Успомена на ову државу у основи је идеје о стварању једне

13 Васа Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, стр. 17.

14 *Исто*, стр. 16.

15 Васа Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, стр. 21.

16 Станоје Станојевић, „О српској култури у средњем веку“, *Из наше прошлости*, књ. I, Београд, Етхос, 2010, стр. 23.

српске државе у коју би ушли Срби на разним српским странама. „Све су то били разлози да се српски народ не може сврстати у ред тзв. закаснелих европских нација, већ се он непрестано доказивао као стари, историјски народ, са неугашеном идејом своје државности.“¹⁷ Идеју о обнови државности формулисао је и изложио карловачки митрополит Стеван Стратимировић у свом мемоару из 1804. године, упућеном на руски двор. У том мемоару Стратимировић говори о српској држави у коју би, поред покрајина у Турској у којима Срби живе, ушли Срем, Бока Которска и Далмација. Претпоставка свему је ослобађање Срба од турског јарма. Идеју стварања велике српске државе или „славјаносербског царства“, још раније, за време свог боравка у Русији у јесен 1803. године, изложио је руској влади пивски архимандрит Арсеније Гаговић. Он је саопштио меродавним људима у Русији да је, због неподношљивости турског угњетавања, буна српскога народа на помолу. Нема никакве сумње да је постојала веза између Гаговићевог и Стратимировићевог плана, јер је Гаговић боравио у Карловцима и водио разговоре с митрополитом Стратимировићем.

Српска депутација која је у јесен 1804. године отишла у Петроград, предала је Русима молбу у којој се, по једнодушној жељи целог народа, истиче захтев „да се у Србији установи самостална српска управа под именом ‘сербскоје правленије’ или под другим сличним именом“.¹⁸ И у другим представкама тога времена, Срби нескривено истичу жељу за потпуним ослобођењем од Турака и стварање своје слободне народне државе. И не само да су ту жељу износили него су се тако владали, као слободан народ у слободној земљи. Када је Porta затражила од Срба да јој помогну у борби против Руса, марта месеца 1807. године, одговорио је председник Правитељствујушћег совјета Сима Марковић да „Србија сматра себе као независну државу, никаква данка не пристаје дати, нити ће дизати оружје на своју једноверну браћу и савезнике“.¹⁹

Устаничко вођство од 1806. године непрестано ставља до знања да се не бори само за ослобођење Срба у Београдском

17 Дејан Медаковић, „Идеја државности код Срба у XVI, XVII, XVIII и првој половини XIX века“, стр. 77.

18 Миленко Вукићевић, *Карађорђе, књ. II*, Београд, 1912, стр. 194.

19 *Исто*, стр. 476.

пашалуку, већ за слободу и уједињење целокупног српског народа. „Готово преко ноћи Србија је са вождом на челу јасно испољила сву снагу коју је давно изгубљена стара српска држава сачувала у националној свести.“²⁰ Идеја општег националног ослобођења и стварање јединствене националне државе, у име које је поведен Устанак у Шумадији, учинила је Шумадију средишњом земљом српског националног укупљања – Пијемонтом Српства.

Почетком априла 1806. године, Карађорђе се обраћа писмом црногорском владици Петру I, тражи од њега да крене у помоћ Србима у Шумадији, ударајући на Турке у Босни, и заклиње га „крвљу српском, која тече кроз жиле ваше и ваши ветезова“; позива га у име заједничке ствари „да дижемо све што се часним крстом крсти, да устане Босна и Ерцеговина на опште избављење свију Срба“, у исто време му поручује „да живимо заједно сједињени као што нам Бог заповеда, који је у нас једну исту крв улио, једном нас вером просветио тако да живимо и да будемо једна браћа, једно тело, једно срце и једна душа и љубазни суграђани под једним крилом и заштитом благочестивог господара сверусиског“.²¹ Два месеца касније, Карађорђе ће поново апеловати на Петра I и молити за помоћ, заклињати га светињом „вере, племена и крви срезом, по којему се једна браћа називамо и јесмо“, а потом позива „сву нашу црногорску, далматинску и ерцеговачку храбру и племениту браћу у онај положителниј сојуз, који је между старима и прецима нашим, док су славни били био“.²²

Преписка митрополита Петра I открива да је и он веровао да ће доћи до свеопштег српског устанка, што је видљиво и из његовог писма игуману манастира Дечани. Дечанском игуману Данилу, Владика напомиње да чува ћивот светог краља и друге манастирске драгоцености, а ако би ствари кренуле по злу да ћивот и драгоцености пренесе на Цетиње; нада се да ће Русија помоћи да се сав српски народ ослободи турског ропства.²³

20 Дејан Медаковић, „Идеја државности код Срба у XVI, XVII, XVIII и првој половини XIX века“, стр. 69.

21 Душан Вуксан, „Петар I и Карађорђе“, Записи књ. I, Цетиње, 1927, стр. 107.

22 Исто, стр. 110.

23 Душан Д. Вуксан, *Петар I Петровић Његош и његово доба*, Цетиње, Народна књига, 1951, стр. 97.

Идеја своје народне државе одузимала је устанку карактер локалне буне, нити је то буна нити је локалног карактера. Ту идеју устаничка Шумадија није напустили, него је ширила и на друге области у којима су живели Срби. Везе између Срба из Шумадије са виђенијим људима у другим српским покрајинама, постојале су и биле учестале и пре избијања Устанка. Вероватно је да су заједнички устанак против Турака и борба за ослобођење били тема њихових састанака, јавки и преписки. У том циљу, у лето 1803. године, у Сарајево се запутио прота Матија Ненадовић ради услаглашавања с тамошњим Србима.²⁴

Било је расположења код народа у Херцеговини и Црној Гори да се удари на Турке још 1804. и 1805. године, али владика Петар I и Арсеније Гаговић нису су се желели одлучити на овај подухват а да не питају Русе.²⁵ У Русији су држали да буну на Балкану изазивају Французи, па су руски агенти у Херцеговини и Црној Гори одговорили тамошња племена од пристајања уз српски устанак.²⁶ Французи су напали у Боки Которској на Русе и Црногорце, с намером да их избаце из залива, због тога се владика Петар I није могао одазвати Карађорђевићим позивима да олакша положај Србије нападом на Босну.²⁷

Победе на Мишару и Делиграду разгореле су наду и улиле веру. Знало се и пре да турске поразе, али то су били порази које су им наносиле царевине, Аустрија и Русија. Али да раја разбије турску војску на отвореном пољу, то до 1806. године није виђено. Тежње које су изношене стидљиво, биле предмет тајних планова, након Мишара саопштавају се као отворен захтев: „Ослобођење и уједињење постаје службени програм и главни циљ Србијин у Првом српском устанку 1806–1809.“

Поменуте победе, заузимање Београда и Шапца, и нарочито улазак Русије у рат с Турцима, одлучујуће су утицали на устаничка стремљења, као и на расположење Срба у околним покрајинама. Руски генерал Михелсон упутио је 23.

24 Прота Матија Ненадовић, *Мемоари*, Београд, Српска књижевна задруга, 1893, стр. V–VI.

25 Вукосава Поповић, „Одношаји Карађорђа и владике Петра I“, Записи, Цетиње, 1930.

26 Јово Б. Тошковић, *Односи између Босне и Србије 1804–6 и бој на Мишару*, Суботица, Градска штампарија, 1927, стр. 78.

27 Васа Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, стр. 36.

јануара 1807. године писмо Карађорђу: „Куцнуо је, напоследку, час ратницима имена хришћанског – писао је он – да збаци јарам турски и да хришћанским паћеничким племенима поврате стару славу и благостање. Турска је објавила рат Русији због њеног старања за срећу једноверних народа, због њеног зближења с вама, драга и једноверна браћо. Српски народ показује свету пример шта може да учини јуначки дух, распаљен хришћанском вером и љубављу према отаџбини. Нова победа Русије над оholим изазивачем немира у Европи, Бонапартом, чијим освајачким плановима нема граница, показује снагу руског оружја. А кад се здружимо и ми и ви, шта све можемо постићи? ... Српски народ је достојан да буде народ за кога је стидно да плаћа данак Турцима. Зар није боље употребити новац за војне потребе народа и ослобођење његово турског ропства? ... Будите неуморни и надајте се у Бога и Александра I.“²⁸ После овог прогласа и они међу устаницима који су држали да српска раја не може одолети Турцима, а таквих присталица мира није било мало, променили су мишљење. „Стекавши убеђење да је Русија довољно јака да брзо победи Турке, Срби су у њеним будућим победама гледали своју потпуну независност и слободу и показивали су све више расположења да се придруже њеној војсци.“²⁹

Заузимањем Влашке и Молдавије Руси су дошли у непосредни додир са Србима. Када је турски мухасил затражио од Симе Марковића 20 000 војника за борбу против Руса, овај му је одговорио 19. марта 1807. године да „Србија сматра себе као независну државу“, да не жели дизати оружје против своје једнокрвне браће и савезника, као и да се не осећа обавезном да Турској даје икакав данак.³⁰ А када је 18. јуна 1807. године ђенерал Исаијев прешао са одредом од 1000 људи преко Дунава и сјединио се с устаницима, одушевљење и вера у коначни успех нису имали краја. Анте Протић описује сусрет Срба с Русима. „Руси кад су стигли међу Србе, ги су иј наши дочекали парадно, овде је било грљења и љубљења, као да су два брата била изгубљена, па тек онда састали се, видели и познали. Овде су наши једни слабу помоћ полагали на Русе говорећи:

28 Гргур Јакшић, *Европа и васкрс Србије*, стр. 79.

29 *Исто*.

30 Драгослав Страњаковић, *Карађорђе*, Београд, Геца Кон, 1938, стр. 54.

‘Толи и нигди ништа нема кроме шоце!’ други су: ‘Е, мој брате, регула њега јунаком чини, а не токе и позлаћени пиштољи!’³¹

Идеју о ослобођењу и уједињењу свих Срба под турском влашћу устаници су, након 1806. године, решили да не остану само на изјавама и прокламацијама, већ да је почну спороводити у дело. До примирја 1807. године устаници су остварили значајне резултате: очистили су земљу од Турака, заузели тврђаве и задобили руску заштиту. „Али ма како ти резултати били велики, они нису потпуно задовољавали патриотски полет устаника, занесених овим успесима. До тада се устанак кретао у уским границама ‘општег отачества’ Србије, у чију су службу и одбрану похитали Срби из свију српских крајева. Устаници су хтели да сад отпочну борбу за ослобођење и остале своје браће испод турске власти.”³²

Већ од 1807. године ратни планови удешавају се у правцу конкретне реализације идеје о општем устанку, ослобођењу и уједињењу. Карађорђе планира офанзивни наступ према истоку и према западу. Продор на исток, према Дунаву, имао је за циљ да се дође у додир с руском војском у Влашкој, док је продор на југозапад према Вишеграду и Новопазарском Санцаку треба спојити устаничку војску с црногорским одредима, а потом да заједно упадну у Босну и Херцеговину што би довело до устанка тамошњих Срба. И сам Карађорђе кренуо је на западни правац. Потпуну реализацију плана осујетила је вест с источне стране фронта да је Миленко Стојковић опкољен од стране Турака код Штубика. Карађорђе му је морао кренути у помоћ, а одељења српске војске која су прешла Дрину морала су се повратити. Две године касније, 1809. године, Карађорђе ће започети офанзиву против Турака према Видину, Нишу и Новом Пазару. Главно тежиште било је према Новом Пазару, тамо је командовао сам вожд, а главни циљ опет је био спајање с црногорском војском и стварање заједничког фронта у борби за ослобођење и уједињење. Поход је отпочео успешно, Карађорђе је однео победе код Суводола и Сјенице, али главни циљ, везан за сједињење устаничке

31 Анте Протић, „Повестница Анте Протића“, *Казивања о српском устанку 1804*, Београд, Српска књижевна задруга, 1980, стр. 284.

32 Михаило Гавриловић, *Из нове српске историје*, Београд, Српска књижевна задруга, 1926, стр. 14.

војске и црногорских трупа, није остварен, осим што су у Карађорђев логор доспела поједина мања одељења, нешто Васојевића, Брђана и Морачана.³³ Овог пута дошла је вест о поразима код Ниша, требало је спасавати ствар на источној страни. Наступили су критични тренуци, низао се неуспех за неуспехом, велики део ослобођене Србије поново је пао у турске руке. Требало је зауставити турско напредовање, повратити изгубљене области, због тога је требало извршити концентрацију свих снага на одбрану дотад ослобођеног и за извесно време одложити планове и акције ширих размера. Када је опасност прошла, Србија сачувана и очишћена од Турака, опет се обнављају старе везе и припремају акције. Али, ускоро ће, 1813. године, уследити слом.

Приликом преговора с Турцима, у јесен 1808. године, посредством видинског митрополита Дионисија, преко којег су им Турци нудили мир, српски изасланици, у име Карађорђа и Правитељствујушћег совјета, у присуству руског конзула Родофиникина, као услов мира затражили су да граница буде јужно од Скопља, тражили су Нови Пазар. Током преговора, изасланици су нарочито подвлачили чињеницу да располажу са 80.000 војника који неће положити оружје „док се не ослободе сви стари предели који су још под турском влашћу, као Соко, Скопље и друга места“.³⁴ Неколико месеци касније, српски депутат Југовић, изнео је пред кнеза Прозоровског, главног команданта руске војске у Влашкој, јасну и отворену намеру устаника да они желе обнову старе српске, средњовековне државе. Он је том приликом казао у име Срба „да помишљамо о распрострањању садашње Србије и о ослобођењу од Турака Босне, Херцеговине и Старе Србије, ако могуће буде, то ми не кријемо“.³⁵ Исти Југовић говорио је Прозоровском да су устаници у вези са Црном Гором, Херцеговином, Босном и Албанијом и да имају тајни уговор о уједињењу ових покрајина са Србијом у једну државу, с Карађорђем на челу.³⁶

Генерал Прозоровски, расправљајући с Југовићем, јасно је назначио геополитички положај српских земаља и,

33 Душан Вуксан, *Петар I Петровић Његош и његово доба*, стр. 182, 183.

34 Васа Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, стр. 84.

35 Лазар Арсенијевић Баталака, *Историја српског устанка II*, Београд, 1899, стр. 539-542.

36 Гргур Јакшић, *Европа и васкрс Србије*, стр. 123, 124.

заједно с тим, све тешкоће око остваривања српских ратних и националних циљева. Указао је да се на том простору укрштају интереси великих сила и да би реализација српског програма захтевала рат не само против Турске но и Аустрије и Француске. Српски захтеви и српска снага били су у толикој несразмери да је он те захтеве назвао „сањаријама“, а српској влади препоручио да буде широкогруда „и нека опрости грехове сачинитељима таквих планова“.³⁷

Прозоровски је стављао до знања српским делегатима да би ширење устанка довело Србе у сукоб не само с Турском, него би их то увукло у сукоб и са другим државама. Када би се устанак пренео у Босну, подигло би се и становништво у Далмацији да се отресе Француза и Србија би се нашла у сукобу с овом државом. „Срби би можда хтели – додао је кнез Прозоровски – да привуку к себи и своју браћу из Аустрије; али тиме би ризииковали да се заваде и с том силом. Ако ви Србе у Аустрији дигнете на устанак, Русија неће загазити у рат са Аустријом да вас подржи. Ако се завадите и с Француском и с Аустријом, цар Александар ће вам одрећи своју заштиту. Врло је сумњиво да би се ви с вашим савезницима могли одупрети Турцима, јер ће они употребити сва средства да вас савладају. Што се тиче борбе против редовне војске, Срби не треба на то ни да помишљају. Ја одајем хвалу, разуме се, јунаштву и неустрашивости српског народа, али је потребно познавати ратну вештину. Наши су Козаци исто тако храбри као и Срби, али немају војничког знања и због тога их не можемо употребити против редовне војске. Ја бих могао узети на себе да дам отпора целој српској војсци с 20 000 мојих војника. Како бисте ви могли одолети великој француској или аустриској војсци, када свака располаже са по 500 000 људи? Русија има, такође, велику војску, али она не може, баш и кад би хтела, дати помоћ целом свету, у тренутку када води рат на три стране а још мање ратовати с целим светом. Требало би да Срби за сад буду задовољни тиме што ће остати под заштитом Русије и плаћати извештан данак Турској, која се, у накнаду за то, неће више мешати у унутрашње ствари њихове земље.“³⁸

37 Лазар Арсенијевић Баталака, *Исто*, стр. 504-507.

38 Гргур Јакшић, *Европа и васкрс Србије*, Београд, стр. 125.

На могућност да Срби одбаце руске предлоге, чиме је претио Југовић, Прозоровски је казао да би тиме Руси били ослобођени обавезе да воде рачуна о српским интересима, што би им пружило могућност да боље заштите сопствене. „У том случају – одговорио је кнез – цар би сматрао ваше држање као презирање његове заштите и потпуно би напустио српски народ; ја се више не бих мешао у српске ствари и осудио бих свечано држање Срба, да бих могао закључити повољан мир за Русију. Срби не могу захтевати од Русије да она претпостави интересе једне мале земље интересима простране Руске царевине, нити да за њену љубав ратује са свим другим државама.“³⁹

И сами Срби, након пораза у 1809. години, постаће свесни недовољности својих снага, спласнуће полет и вера у коначни успех који их је красио од 1806 – 1809, свима ће постати јасно да је питање националног ослобођења и уједињења много теже него што је изгледало. Србија ће се окренути ужем програму, не да ослобађа остале српске земље, но води борбу за самоодржање.⁴⁰ Али, намере које су испољили, идеје које су баштиници и идеал који су истакли, говоре да се ради о народу који има националну самосвест. И сама идеја државе је оно што један народ чини нацијом.

ОДЈЕЦИ УСТАНКА

Тек када се испитају одједи Првог српског устанка међу Србима под Турском и Аустријом, кад се утврде међусобне везе и утицаји, види се права димензија овога устанка и његов национални значај.⁴¹ „Увек се у ратну рачуницу стављало и ширење устанка на суседне турске покрајине, јер се у то исто полагала нада колико и у своју властиту снагу.“⁴²

Устанак је омасовио хајдучке чете у суседним покрајинама. Србија је постала стетиште хајдука из околних земаља, они су добијали задужења у самој Србији, сачињавали посаде по тврђавама, логорима и шанчевима, давали пратњу

39 Исто, стр. 126.

40 Васа Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, стр. 94.

41 Исто, стр. 15.

42 Исто, стр. 58.

истакнутим устаничким вођама; али су често упућивани у свој стари крај да би били гласници устанка и агитатори буна.⁴³ Током 1807. године дезертирало је из аустријске војске 515 војника и пребегло у Србију. Међу пребезима се налазило и 188 припадника регуларних трупа аустријске војске које су се сматрале поузданијим од њихових граничарских јединица.⁴⁴

У Србију су се сливале масе Срба из свих српски земаља, Србија је постала земља колонизације. Устанак је дао нову динамику имиграцији. Карађорђе је издавао наредбе пограничним заповедницима да упадају у суседне неослобођене крајеве и доводе нове насељенике. Али и сами од себе, многи су се запутили ка ослобођеним областима, нема већег подстицаја од слободе.

Већ у самом почетку на свим странама препознали су да борба коју је Карађорђе започео у Шумадији надилази својим значајем дотадашње буне. У народној јуначкој песми „Поп Драговић и Марко Таушан“, разговарају се морачки главари:

*Браћо моја и дружино драга!
Од како смо царство изгубили
На Косову, пољу крвавоме,
Још не није сунце огријало,
А данас је огријало сунце:
Заратио Петровићу Ђуро
Од Србије наше земље славне...*⁴⁵

Устанак је произвео таласање међу српским племенима и у околним покрајинама. У Срему је 1807. године избила Тицанова буна, названа тако по вођи Тодору Аврамовићу Тицану. Она је поведена под девизом: борба за ослобођење и уједињење са Србијом. Аустријске власти угушиле су ову буну, која је трајала је само седам дана. Сељаци који су је подигли били су малобројни, слабо наоружани и лоше организовани,

43 Исто, стр. 22-25.

44 Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, Београд, Завод за уџбенике, 2007, стр. 180.

45 Вук Стефановић Караџић, *Српске народне пјесме*, књига 4, Београд, Штампарија Краљевине Србије, 1896, стр. 297.

а против себе су имали моћну царску армију.⁴⁶ Али већ идуће године у Банату, у околини Беле Цркве, подигнут је устанак тамошњих Срба, познат као Крушевичка буна. И овај устанка је набрзо угашен, јер је био мањих размера.

Све су то били устанци без велике масовности које не може бити без добре припреме и ваљане организације, услед чега су били кратког даха. До масовног устанка није дошло, упркос томе што је на свим српским странама имао знатних присталица и одлучних људи, а из устаничке Шумадије истицана потреба заједничке сарадње и општег устанка свих Срба. Најјасније се то види из писама које су Карађорђе и народне старешине из Србије, посредством Арсенија Гаговића, упутиле херцеговачким главарима. Говоре им о својој решености да се ослободе од турског суда и безакоња, па и њих позивају да учине исто: „Зато, љубезна браћо моја, ево ви сада време и случај да се и ви ослободите и са нама сједините. Немојте поштеђети последњу кап крви пролити за вјеру Христову, за свете цркве и манастире и за слободу отачаства својего, као што је и ми не штедимо.“⁴⁷

У Босни се осећало стално комешање да би 1809. године дошло до буне у Крајини, познате под именом Јанчићева буна, по имену њеног организатора и предводника Јована Јанчића Сарајлије.⁴⁸ Организација устанка била слаба, оружја мало, муниције још мање, помоћи ниоткуд, а сам предводник буне Јанчић, свестан свих недостатака, није веровао у успех устанка. Он је пристао је на устанак када више није мога да га спречи. Устанак је угушен у самом зачетку, а турска одмазда била је сурова. Највећи значај ове буне долази од тога што је она почела у време када је босанска војска кренула на Дрину, одакле ће се, зарад гушења буне, повратити у Босанску Крајину. И након гушења буне, многи Турци одбијају поћи на Србију, изговарајући се да морају чувати завичај од устанка раје.⁴⁹

Разлоге да не дође до устанка у Босни, Васо Чубриловић сажима у следеће: „Није било организације, недостајала је

46 Живан Сечански, *Грађа о Тицановој буну у Срему 1807. године*, Београд, Српска академија наука, 1952, стр. XXIV.

47 Миленко Вукићевић, *Карађорђе*, књ. II, стр. 213.

48 Васа Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, стр. 67.

49 *Исто*, стр. 97-103.

и друга спрема, а знали су како се Турчин свети, кад угуши буну.“⁵⁰ На неки начин, освета је већ била у току зарад устанка у Србији. Мобилизација и одлазак босанске војске у рат против неке хришћанске земље одувек је давала повода недисциплинованим муслиманским трупима да тероришу хришћанску рају, харају је и пљачкају. Сад када се полазило у рат против Србије, Срби у Босни изложени су најгорем насиљу. Пљачке и убиства били су свакодневна ствар, нешто што се подразумева, ствар освете. Све то доприносило је да не дође до устанка.

У поменуте разлоге треба убројати и географију. Главне српске масе биле су далеко од Дрине, а оне на Дрини преслабе да би се могле одважити и саме нешто подузети.⁵¹ Главнина српског народа у Босни и Херцеговини налази се с леву страну реке Босне у Босанској Крајини. Босанску Крајину одваја од Србије блок муслиманског становништва средње и источне Босне, довољно бројан и компактан да спречи ближи додир овог дела српског народа са Србијом. И касније, не само у време Првог српског устанка, отпор муслиманског становништва у источној Босни онемогућиће Србију да упадом преко Дрине подигне устанак у Босни. Тако је било 1875–1876, као и на почетку Првог светског рата 1914–1915. године.⁵²

ЛИТЕРАТУРА

- Арсенијевић Баталака Лазар, *Историја српског устанка*, II, Београд, 1899.
- Вукићевић Миленко, *Карађорђе*, књ. II, Београд, 1912.
- Вуксан Душан, „Петар I и Карађорђе“, *Записи*, књ. I, Цетиње, 1927.
- Вуксан Душан, *Петар I Петровић Његош и његово доба*, Цетиње, Народна књига, 1951.
- Гавриловић Михаило, *Милош Обреновић*, књ. I, Београд, Задужбина И. М. Коларца, 1908.

⁵⁰ Исто, стр. 37.

⁵¹ Исто, стр. 60.

⁵² Исто, стр. 56.

- Гавриловић Михаило, *Из нове српске историје*, Београд, Српска књижевна задруга, 1926.
- Екмечић Милорад, *Дуго кретање између клања и орања*, Београд, Завод за уџбенике, 2007.
- Јакшић Гргур, *Европа и васкрс Србије*, Београд, Народна штампарија, 1933.
- Карацић Стефановић Вук, *Српске народне пјесме*, књига 4, Београд, Штампарија Краљевине Србије, 1896.
- Медаковић Дејан, „Идеја државности код Срба у XVI, XVII, XVIII и првој половини XIX века“, *Глас*, Београд, Српска академија наука и уметности, 2001.
- Ненадовић Матија, *Мемоари*, Београд, Српска књижевна задруга, 1893.
- Ортајли Илбери, *Најдужи век империје*, Београд, Српска књижевна задруга, 2004.
- Пантелић Гаја, „Казивање Гаје Пантелића, *Казивања о српском устанку 1804*, Београд, Српска књижевна задруга, 1980.
- Поповић, Вукосава „Одношаји Карађорђа и владике Петра I“, *Записи*, Цетиње, 1930
- Протић Анте, „Повестница Анте Протића“, *Казивања о српском устанку 1804*, Београд, Српска књижевна задруга, 1980.
- Сечански Живан, *Грађа о Тицановој буни у Срему 1807. године*, Београд, Српска академија наука, 1952.
- Станојевић Станоје, „Српски национализам у средњем веку“, *Из наше прошлости*, књ. I, Београд, Етхос, 2010.
- Страњаковић Драгослав, *Карађорђе*, Београд, Геца Кон, 1938.
- Страњаковић Драгослав, *Карађорђева национална политика*, Београд, 1941.
- Тошковић Јово Б., *Односи између Босне и Србије 1804–6 и бој на Мишару*, Суботица, Градска штампарија, 1927.

- Црњански Милош, „Вожд“, *Есеји и Чланци II: Историја, полемике, разговори*, Београд, Задужбина Милоша Црњанског-Наш дом, 1999.
- Чубриловић Васа, *Први српски устанак и босански Срби*, Аранђеловац, Фонд „Први српски устанак“, 2003.

Ђуро Bodrožić

NACIONAL IDEA IN THE First Serbian Uprising

Resume

The first Serbian uprising was not just a social uprising of the disenfranchised people. From the beginning, the uprising had the character of national revolution. Insurgent leaders sent proclamations and took concrete actions to spread the uprising to all counties in the Ottoman Empire where Serbian people lived. The goal of the uprising was to establish a nation-state. Unfortunately, the insurgents lacked military and political forces to accomplish this goal and international circumstances did not work in their favour. The very idea of the state, however, makes an ethnic group a politically conscious nation. This is the reason why it can be said that, in the time of the First Serbian Uprising, Serbs constituted a formed nation. The thesis of a belated nation for the reasons stated cannot be sustained.

Keywords: Serbs, nation, nation-state, the church, tradition, uprising.

* Овај рад је примљен 15. новембра 2019. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 1. децембра 2019. године.

УДК 39+316.356.4

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.6242019.6>

Оригинални научни рад

Јелена Миљковић Матић

Институт за политичке студије, Београд

У ПРИЛОГ НАУЧНОЈ УПОТРЕБИ ПОЈМА НАРОД*

Сажетак

У овом тексту се разматра појам *народа*. То је кровни истраживачки појам у етнологији, која је наука о народу, и основни творбени појам за нацију, која се сматра као „политички освешћен народ“ и представља универзалну политичку јединицу у модерном свету националних држава. Упркос томе, *народ* губи своје место у научном речнику етнологије-антропологије. Предузели смо разматрање појма *народ* стојећи на становишту да је свет културе свет симбола, тако да је разматрање појма уједно и разматрање саме појаве. Показали смо да *народ* није тешко дефинисати из те перспективе, а усмерили смо пажњу и на услове у којима је *народ* постао појам проблематичан за науку. Закључили смо да нема оправданог разлога да се *народ* избаци из научне употребе.

Кључне речи: народ, етнос, нација, етницитет, етнологија и антропологија

* Текст је резултат рада на пројекту 179009

1. ПОЈАМ

Народ је термин који се много користи. Њега користе људи у различитим говорним контекстима: када говоре о култури, о историји, о политици, о друштву. Такође, среће се у различитим културним контекстима: у свакодневним разговорима, у политици и новинарству, у књижевности и у науци. Од свих употреба *народа*, наука је место где је најпожељнија његова јасна дефиниција. А од свих наука, највише је заинтересована за дефиницију *етнологија*,¹ којим се називом, према конвенцији да наука треба да има грчко име, означава *наука о народу*, у српском и у неким другим језицима, где је за превод *народа* узета грчка реч *етнос*.² Ипак, наука у данашње време има проблем са *народом*, макар у свом главном току.

Ми ћемо овде да говоримо о *народу* искључиво са становишта српског језика и српске науке, као и са уважавањем историјског искуства које је за српско схватање *народа* релевантно и које утиче на науку. Говоримо о *народу* понајвише као о појму, баш као што је то намеравао да учини и Саша Недељковић, који се најсвестраније позабавио *народом* на нашем језику, у својој књизи *Част, крв и сузе*. „Ограничићу се на генезу појма“, пише он, и наставља: „Генеза саме појаве је знатно сложенија и захтева врло обухватну компаративну анализу коју до данас, колико је мени познато, нико није понудио у прихватљивом научном облику“.³

Ова најава је привукла нашу пажњу из два разлога. Прво, Недељковић ово пише под насловом у коме се набрајају четири термина, који се сматрају сроднима: *етничка група, народ,*

1 С њом је, из одређених историјских разлога, повезана *антропологија*, па ћемо у тексту користити и *етнологија-антропологија* или *етнологија и антропологија*.

2 Сами Грци не користе ову реч, него науку о народу повезују са *лаос* - лаографија, лаологија (Гордана Благојевић, „О лаографији и антропологији у Грчкој“, *Етнологија и антропологија: стање и перспективе*, Зборник Етнографског института САНУ 21, Београд, 2005, стр. 55-65). *Лаос* се иначе и код нас појављује у хришћанском идиому, где означава *народ Божији*, учеснике у литургији који нису клирици (Монахиња Макарија (др Милица Обрадовић) Игуманија манастира Соколица, *Светлоносац : Владика Данило Крстић - Епископ Будимски као духовни Родитељ*, ИК Глобосино Александрија, Београд, 2016, стр. 183-186). Ово указује и на повезаност *народа* и *народа Божијег* у семантици грчког језика.

3 Саша Недељковић, *Част, крв и сузе: Огледи из антропологије етницитета и национализма*, Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду и Златни змај, Београд, 2007, стр. 12.

нација и раса. Они су здружени у овом наслову и разматрају се у односном поглављу књиге – уз још равноправно спомињање *етније, племена, етницитета* - због тога што се у српској етнологији и антропологији међусобно објашњавају. Наука их доводи у везу због тога што се сви односе на велике групе људи, међу којима постоје разлике, мада није јасно какве. Надевањем различитих имена овим групама покушава се увести неки ред у њихово научно појимање, иако тај метод до сада није дао скоро никакве резултате.

Код Петра Скока, у *Етимологијском рјечнику хрватскога или српскога језика*, *народ* се разматра под одредницом „људи“, јер је „сингулар од људи исто што и *народ*“. Опет се *народ* појављује само мало под одредницом „племе“, где налазимо да *племе* „садржи исти семантем као лат. *natio* (одатле интернационална *нација, националан*), *народ, generatia* (одатле интернационална *генерација* и по једном тумачењу *раса*)“, пише Скок.⁴ Оправдано је, дакле, разматрати у српској науци у групи *људе, нараштај/поколење, племе, народ* и *расу*, а са њима и међународно прихваћену *нацију*, као речи које природно припадају српском језику за означавање неодређено великих заједница које превазилазе родбинску заједницу, а које су кроз различите крајеве где се говори српским језиком или, пак, кроз употребу у свакодневном говору задобиле разлике у значењу. Прихваћене су још и *генерација* уместо *нараштаја* и *етнос* уместо *народа*. Све друге речи увели су у комбинацију научници, првобитно вероватно ради успостављања термилошке разлике између научног и свакодневног говора, што се претворило у додавање све нових назива са надом на боље разумевање феномена.

Неки од наведених термина се спонтано повезују. Тако се *нација*, и у науци и ван ње, доводи у нужну везу са *народом* и са *националном државом*: „Нација обично подразумева један народ коме је успело да се политички организује у државу“ стоји у *Социолошком речнику*.⁵ Такође, под *национализмом* се подразумева љубав према свом *народу*, а *национално* се

4 Петар Скок, *Етимологијски рјечник хрватскога или српскога језика*, Књига друга, под „људи“ и под „племе“, Југославенска академија знаности и умјетности, Загреб, 1972, стр. 339-340 и 681.

5 *Социолошки речник* (прир. Аљоша Мимица и Марија Богдановић), Завод за уџбенике, Београд, 2007, под „Нација“ (Михаел Узаревиц), стр. 340.

односи на *народно* више него на *државно*. Такође, појам *расе* је схватан као биолошка категорија и разматран је у односу са *народом*, у периоду европског ширења по свету и након њега. Након нацистичких злоупотреба ово је постала прокажена појмовна веза, да би се данас обновила истраживања односа између биолошких одлика и припадности поједином народу, али сада на нивоу гена а не више видљивих особина.⁶ Неразумљивост генетике изван уског круга упућених у тајне ове науке представља значајну заштиту од злоупотребе налаза, док је раније свако могао пуким гледањем - стручним или аматерским, са љубопитљивошћу или са задњим намерама - да процењује облик лобање, боју коже и дужину носа.

Док се изван науке непрецизност појмова превазилази у задовољавајућој мери контекстом, дотле етнологија-антропологија покушава да *народ* одреди у односу према другим појмовима којима се означавају велике групе људи. Највећу препреку за научно појимање *народа* представља чињеница да научници који разматрају многобројне појмове којима се називају велике групе људи немају увек у виду то да су се сви ови термини нашли сакупљени данас у језику српске етнологије и антропологије дошавши са разних страна, различитим путевима, у различита времена, из различитих историјских (или личних) разлога. То значи да није у сваком случају оправдано тражити сличности и разлике међу њима и објашњавати једне другима, осим ако истражујемо начин на који су *научници* усвајали, објашњавали и повезивали ове појмове, тј. ако истражујемо како се они користе у одређеној *научној заједници*.

Друга ствар коју смо учили у најави Саше Недељковића јесте његово истовремено заступање два угла гледања, што је повезано са претходно истакнутим проблемом произвољног здруживања појмова. У проучавању великих друштвених група заузет је став да ту нема места за позитивистичко и емпиристичко становиште, јер се ради о комуницираним психичким појавама, што и Недељковић исповеда.⁷ Средином 20. века је, наиме, у проучавању културе развијена теза да је свет

6 Код нас је најпознатији *Српски ДНК пројекат*, који је научно подржан са више страна, <https://www.poreklo.rs/> (02. 09. 2019)

7 Саша Недељковић, *Част, крв и сузе*, стр. 26-28.

који је човек креирао за себе, свет културе у коме људи живе, у највећој мери пројекција душевних процеса. Пројектовање мисли, осећања, веровања, слутњи, те њихово комуницирање и даља манипулација њима, ствара свет симболичке реалности - свет културе, као својеврсни човеков животни амбијент, „који је друга реалност у односу на физичку реалност и то значајнија за људску врсту.“⁸ Са тог становишта наука разматра појмове, њихове односе, употребу и деловање исто колико и појаве.

Клифорд Герц, који се сматра оснивачем *симболичке* или *интерпретативне* антропологије,⁹ дефинисао је симболе тако као да они „представљају опипљиве формулације или представе, апстракције из искуства фиксиране у опаљљивим облицима, конкретна утеловљења идеја, ставова, судова, тежњи или веровања“.¹⁰ Тако мисли и Иван Ивић, с ослонцем на Лава Виготског, када у својој књизи говори о феномену „општег менталног функционисања човека које почива на симболичким способностима“, па човека пресудно одређује „општом способношћу стварања и коришћења симбола и различитих симболичких система који су темељ на коме се гради култура (језик и остале сложене симболичке форме).“¹¹ Епископ Николај (Велимировић) је слично томе формулисао своје становиште о симболима краћом тврдњом, а шире мислећи: „Једном речју, сав видљиви свет је символ невидљиве, духовне стварности“, и још: „Физички свет је видљиви израз невидљивог духовног света.“¹² Пошто је он овде говорио о Богом створеном свету, онда би култура била, као човеково стваралаштво, символ тј. израз човековог духа, односно његовог динамичног односа са светом.

Иако се, дакле, са оваквим становиштем слаже, Недељковић своју најаву пише у емпиристичком маниру. Он говори о *појави* и о *појму* као о стварима које припадају природно неповезаним реалностима и које се могу проучавати одвојено.

8 Иван Ивић, *Човек као animal symbolicum*, Завод за уџбенике, Београд, 2015, стр. 357.

9 Гордана Горуновић, „Клифорд Герц: антрополошка каријера“, *Антропологија*, 2/2006, стр. 78 (67-88); Александар Бошковић, „Клифорд Герц: једна каријера“, *Гласник Етнографског института САНУ*, LIV, стр. 247 (245-251)

10 Клифорд Герц, „Религија као културни систем“, *Култура*, бр. 13-14/1971, стр. 26.

11 Иван Ивић, *Човек као animal symbolicum*, стр. 324 и 357.

12 Св. Николај Жички, *Симболи и сигнали*, Српска православна црквена општина Линц – Аустрија, без године, стр. 104 и 20.

То је могуће само ако појава и појам нису суштински повезани, као што у символу јесу. Навешћемо поново Недељковићеву најаву: „Ограничићу се на генезу појма. Генеза саме појаве је знатно сложенија и захтева врло обухватну компаративну анализу коју до данас, колико је мени познато, нико није понудио у прихватљивом научном облику“.¹³ Компаративна анализа генезе етничких група, народа, нација и раса *као појава* представљала би пројект који не би био завршен док је света и века, све и да га је уопште могуће осмислити. У оквиру разумевања културних појава као комуницираних испољавања и отелотворења психичких реалности, проучавање појма је уједно проучавање појаве, то јест наука приступа на исти начин на који ствари и постоје, посматрајући интегралну појаву-појам као динамичну чињеницу – јер, покрети душе се *појављују* у неком физичком облику, који се комуницира и *појима* потом као фидбек, итд. итд.¹⁴

Није нам намера да критикујемо књигу Саше Недељковића. Она је свакако вредан допринос проучавању значајне, подстицајне и осетљиве теме колективног идентитета. Она је то и у свом првом поглављу, чији смо почетак истакли, због тога што оно илуструје проблеме који се упорно појављују приликом проучавања великих људских заједница. Наука начелно стоји на становишту да „људска психа је реалност у којој се нешто дешава, одлучује и мења, а не [спољна - ЈММ] реалност у којој се нешто само одражава и запажа“, како је то формулисао Недељковић.¹⁵ Па ипак, наши истраживачи великих људских заједница упадају у ове две замке – логички а не симболички схваћеног појма и поређења произвољно одабраних и груписаних термина.

Када се хоће говорити о култури, исправно је говорити само о појмовима-појавама, символима, у посматраном контексту. Поређењем случајно нагомиланих и личном логиком повезаних термина, из скупа који чине етнос, племе, народ, нација, раса, етничка група, етница - па, ако хоћемо, и лаос, демос, генос, генс, популус, плебс, пук, етникон и сви које

13 Саша Недељковић, *Част, крв и сузе*, стр. 12.

14 О симболизацији као двосмерном процесу, пројекцији са фидбеком, са значајним добитком на обе стране, унапређењем развоја и у психи и у култури, писао је Иван Ивић, *Човек као animal symbolicum*, стр. 60-64 и другде.

15 Саша Недељковић, *Част, крв и сузе*, стр. 26-27.

можемо придружити овом скупу, уз још конструктивистичке појмове етницитета и етничког и националног идентитета - не може нас никако приближити познавању живе стварности, осим ако је то стварност саме научне заједнице етнолога и антрополога која ове термине употребљава.

Етнологија и антропологија се јесу, макар декларативно, дистанцирале од емпиризма, као што смо истакли, али су у томе отишле још и корак даље од потребног. Ту су завршиле у конструктивизму, који, уистину, пре заслужује назив деструктивизма: „Савремени антрополошки метод полази управо од тога да је непоуздано све, осим да људи имају некакве представе, да на основу тих представа доносе ставове и да онда делују у складу са тим ставовима. Нема објективне друштвене истине, постоје само различите перспективе. (...) Чињеничног тла на које се можемо ослонити све је мање, и стално се помера“, описује конструктивистичко становиште Саша Недељковић.¹⁶ Ово је становиште екстремног рационализма, које мора давати искривљену слику реалности због тога што пориче релевантност свих психичких функција изузев интелекта и воље. Људи, насупрот томе, понајвише имају „непосредну спознају живе реалности која је у супротности с разумским знањем и рационалним излагањима“.¹⁷ Људи углавном не живе на тај начин што стварају своју реалност техничким процесом интелектуалног конструисања, нити би то чинили као монаде, него имају интуитиван, непосредан однос са другима, на основи оријентације духа, прожетости одређеном етиком, па тек тај пун доживљај по потреби преводи у интелектуалне податке.

Символички приступ је по мери човека као психо-физичког и психо-физички динамичног бића. Он уважава друштвено комунициран динамички однос између унутрашње и спољашње реалности, чије су друштвено фиксирани манифестације предмет етнолошко-антрополошких проучавања. Конструктивизам, међутим, пориче могућност нашег сазнавања било чега изван самог мишљења, па би сазнању требало да су доступне само „претпоставке, имагинације,

¹⁶ Саша Недељковић, *Част, крв и сузе*, стр. 115.

¹⁷ Свети Лука (Војно-Јасенецки), *Дух, душа и тело*, http://tolmach.org/Duh_dusa_i_telo_cir.pdf, стр. 17.

фикције – једном речју конструкти људског ума.¹⁸ У ствари, наука о њима нагађа када покушава да их реконструише на основи опаљљивих чињеница. Култура тако изгледа као консензуална заблуда, колективна самообмана, а научник на то додаје своје конструкте, пошто се његова „позиција у конструктивистичкој метатеорији назива *онтологијом посматрача ... или конструисањем процеса конструисања...*“¹⁹

Конструктивистички приступ је појам *народа* заменио појмовима *етницитета* и *етничког идентитета*, као умишљеним особинама људи на основу којих се они сврставају у народе, јер „једна од најважнијих ствари које људски ум мора да учини да би осмислио своје окружење и да би се снашао у њему, јесте да ствари смести у скупове.“²⁰ *Народ* је, тако, постао појам који за науку нема хеуристичку вредност, јер је „деконструисан“ као појава, тј. разоткривена је његова природа произвољног критерија за класификовање људи и њихово сврставање у скупове. Тако је у српској етнологији-антропологији учињен заокрет који је довео до све већег удаљавања науке од *народа*, са уверењем да нов приступ доноси исправније разумевање реалности.²¹

Сазнање се, међутим, није унапређивало према плану, због тога што екстремни рационализам није становиште са кога може да се објасни много тога. Након вишегодишњег рада са појмовима *етницитета* и *конструкције идентитета*, Младена Прелић сумира своје утиске овако: „Етницитет је од седамдесетих година XX века постао предмет бројних истраживања у друштвеним наукама, али сам феномен као да још увек измиче прецизном дефинисању и тумачењу. Етницитет је недовољно добро схваћен и протумачен у теорији, а у пракси често бива предмет политичких манипулација. Разумевање овог феномена осцилира између крајности есенцијализације

18 Душан Стојнов, *Психологија личних конструката: Увод у теорију и терапију*, Друго издање, треће штампање, Психополис институт, Нови Сад, 2010, стр. 32.

19 Душан Стојнов, *Психологија личних конструката*, стр. 32.

20 Душан Стојнов, *Психологија личних конструката*, стр. 36.

21 Mladena Prelić, "Ethnographical Institute of the Serbian Academy of Sciences and Arts (SASA) in Search of the Lost Subject of Serbian Ethnology: From Ethnos to Ethnic Identity", *Studying People in the People's Democracies II, Socialist Era Anthropology in South East Europe* (Ed. Vintila Mihailescu, Ilia Iliev i Slobodan Naumović), Halle Studies in the Anthropology of Eurasia, Vol. 17, LIT Verlag, Berlin 2008, pp. 264-270.

и потпуне релативизације, па и негирања, док се испољавање етничитета у реалности креће од интернетичке комуникације и солидарности до драматичних конфликта, који могу да иду све до геноцида.²² У чему је онда предност сагледавања ствари кроз појам *етничитета* у односу на *народ* који је одбачен због сличних непочинстава (што ћемо видети касније овде из навода истог аутора)?

Разлог да етничитет „измиче прецизном дефинисању и тумачењу“ јесте тај што он није никакав „феномен“ који етнологија проучава, него је управо конструкт научне заједнице, који нема везе са доживљеном реалношћу проучаваних људи. Људи су и даље *припадници народа*, а не скупови са етничитетом и појединци са конструисаним идентитетом. Аутори књиге *Теорије о етничитету* пишу: „Одушевљење тим појмом одговара потреби коју су осетили бројни истраживачи из тог раздобља да традиционалне визије културне хомогености буду замењене конструктивистичком и динамичком перспективом.“²³ Ради се дакле о свесно заузетом новом углу гледања, из кога се не виде природни динамични симболи као што је *народ*, који стварају историју, него се реалност указује као скуп неповезаних измишљотина којима се насумично манипулише док се не постигне друштвени консензус око значења неких од њих. Међу њима се свакако налази и сам тај угао гледања, као што је приметио Саша Недељковић.²⁴

Изгледа, из онога што се може прочитати, као да се напредак науке као сазнања ни не очекује са конструктивистичког становишта, већ је циљ да се отворе „могућности за даљи рад и истраживања ... и могућност развоја.“²⁵ *Етничитет*, дакле, као да служи више напретку науке као занимања, него унапређењу количине и каквоће сазнања о народима. Да се има у виду лудички аспект научног рада потврђује Иван Ковачевић када каже да „конструктивистички дефинисан етничитет

22 Младена Прелић, „Етничитет: савремени процеси у Србији, суседним земљама и дијаспори“, *Гласник Етнографског института САНУ*, LV (2), 2007, стр. 62.

23 Филип Путиња, Жослин Стреф-Фенар, *Теорије о етничитету*, Библиотека 20. век, 93, Београд, 1997, стр. 29

24 В. навод код напомене 16 (Саша Недељковић, *Част, крв и сузе*, стр. 26-27)

25 Младена Прелић, „После Фредерика Барта: Савремена проучавања етничитета у комплексним друштвима“, *Гласник Етнографског института САНУ*, XLV, 1996, стр. 117.

подразумева и могућности трансформација и стварања нових конструката.²⁶ Док Саша Недељковић примећује слично, али са нотом забринутости: „Проблем са деконструкцијама је, међутим, што се њима неке постојеће и прихваћене конструкције дезавуишу, али се истовремено стварају услови за нове и другачије конструкције. Деконструкцијама се не достиже изванконструкционо спознавање објективних чињеница.“²⁷ Символичким приступом се оно достиже, за шта је претходан услов да се уопште верује у вредност објективних чињеница, било да су оне израз Божјег стваралаштва, било човековог сложеног односа са природном, вештачком и друштвеном околином.

2. НАРОД КАО СИМБОЛИЧКА ЧИЊЕНИЦА

Група људи се дефинише – споља или изнутра - помоћу чинилаца заједништва. Под тиме се сматрају најразноврсније појаве и концепти: од крвног сродства, преко заједничког језика и других културних целина, као што су различити обичаји и веровања, до предела или политичке територије који обједињују своје становништво.

Душан Бандић, у свом значајном раду „Етнос“, који је посветио дефинисању овог појма, утврдио је да ништа од наведеног није сигуран, обавезан фактор заједништва, те да „реална основа етноса је променљива, варијабилна“.²⁸ Након што је сажео све могуће чиниоце заједништва у три категорије, које је назвао биолошком (крвно сродство), егзистенцијалном (заједнички живот) и духовном (заједнички језик, обичаји, менталитет), Бандић је доказао да ништа од тога не мора да буде присутно, те да, према томе, ништа од тога не чини групу људи *народом*. Из тога је извео закључак да заједништво не настаје из заједничких ствари него обрнуто: оно постоји као субјективни доживљај отелотворен у одређеним појавама, међу којима је најзначајније име народа. Име је, штавише, једини

26 Иван Ковачевић, „Српска антропологија у првој деценији двадесетпрвог века“, *Историја српске антропологије*, Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Београд, 2015, стр. 105.

27 Саша Недељковић, *Част, крв и сузе*, стр. 167.

28 Душан Бандић, „Етнос“, *Царство земаљско и царство небеско*, Библиотека 20. век, 69**, Београд, 2008, стр. 44.

символ који обавезно мора да постоји код сваког народа, док је све друго опционо. Име је „у извесном смислу синтеза свих значења садржаних у симболици дотичне групе: оно је симбол свих њених симбола.“²⁹ Зато име мора да постоји и када све друго изостане. Ако нема имена народа нема ни народа, макар све друго било ту.

У овом делу његове анализе пратили смо Бандића, али даље нећемо, због тога што симболички приступ код њега нема централно место, него је у служби показивања не-стварне природе *народа*. Бандићева анализа, укратко, иде у правцу доказивања једне развојне тезе, где се заједништво креће од реалног ка апстрактном – како он схвата символ, иако тај феномен није апстрактне природе. Симболичко заједништво, по Бандићу, представља апстрактно одржавање архаичне заједнице, у којој је реално постојало заједништво по свим наведеним основама – биолошкој, егзистенцијалној и духовној. Са увећањем броја људи и усложњавањем друштвених односа, реална заједница крви, живота и духа, „тотална заједница“ како је назвао Бандић,³⁰ не може више да постоји друкчије осим у реминисценцији кроз симболе, тј. на апстрактном нивоу стварности. Тако нам анализа етноса коју је спровео Душан Бандић показује да је модерни концепт вишемилионског народа-нације „модификовани“³¹ симболизовани вид компактне родбинске групе, „тоталне заједнице“ крви, живљења и духа, па зато „етничку свест можемо третирати као ‘архаичну’ форму друштвене свести.“³² „Етничка свест“ је, ипак, тако дуготрајна због тога што задовољава - такође све до данас преживелу - потребу за архаичним начином успостављања личног идентитета помоћу припадања групи, пошто „огромна већина људи још увек своје ‘Ја’ може да изрази само кроз доживљај ‘Ми’.“³³

„Етнос“ Душана Бандића је један од радова у којима је аргументован заокрет науке на српском језику од проучавања *народа* као заједнице ка проучавању *идентитета* појединаца

29 Душан Бандић, „Етнос“, стр. 50.

30 Душан Бандић, „Етнос“, стр. 45, 47-49.

31 Душан Бандић, „Етнос“, стр. 49-50.

32 Душан Бандић, „Етнос“, стр. 52.

33 Душан Бандић, „Етнос“, стр. 52-53.

који се слободно опредељују за то шта ће бити. Спознаја да *народ* нема реалну основу мимо уверења самих људи - да *народ* не чине ни језик нити вера већ људи који, пре свега, заједнички носе одређено име, па затим користе и још неке заједничке ствари - у Бандићевом тексту је посредована схватањем *народа* као симболичке заједнице, због чега смо овај рад изабрали међу инима. Аутор је ту чињеницу протумачио даље, на начин с којим се не слажемо, изједначавајући символ са апстракцијом чије је постојање необавезно а примена застарела. Ипак, нама је Бандићева анализа занимљива у том свом делу у коме показује праву, симболичку природу *народа*.

Изгледа као да Душан Бандић стоји на становишту материјалистичког детерминизма када симболичко изједначава са апстрактним или измишљеним.³⁴ Ми желимо да задржимо пажњу на *народу* као символу, али у оном смислу у коме га дефинише Иван Ивић, као израз динамике испољавања са фидбеком човековог унутрашњег живота,³⁵ а у оквиру једног света који постоји као објективан за нас, јер је испуњен другим људима и осталом Божјом творевином. Символ је, дакле, динамички појам-појава у друштвеном контексту, узајамно стваралачко деловање између комунициране субјективне и објективне реалности. Символ није давање произвољног значења појавама које иначе немају значење, што Бандић подразумева кад пише да је символ „знак са ‘уговореним’ општеприхваћеним значењем“.³⁶

Вратимо се, зато, *Етимологијском рјечнику* Петра Скока, где смо сазнали да се *народ* разматра под одредницом „људи“, због тога што је „сингулар од *људи* исто што и *народ*, поствербал од *народити се*“ и да се у свом првобитном значењу *народ* односи на „кућну дружину“.³⁷ Слично налазимо и у руском *Етимолошком речнику словенских језика*, где се уз *народ* набрајају следећа значења: народ, род, потомство, поколење; чељад, људи; домаћи, чланови куће, родбина.³⁸

34 Душан Бандић, „Етнос“, стр. 54 и 48.

35 Исто мисли о символу и Ернст Касирер, *Оглед о човеку: Увод у филозофију људске културе*, Напријед, Загреб, 1978, стр. 40-43.

36 Душан Бандић, „Етнос“, стр. 47.

37 Петар Скок, *Етимологијски рјечник...*, Књига друга, под „људи“, стр. 339-340.

38 *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, Выпуск 22, под „лагодь“, Под редакцией академика О. Н. Трубачева, Наука, Москва, 1995, стр.

Сасвим једноставно значење: људи или сродни људи, где је сродство схваћено не само као синхрона веза, него и кроз време, кроз поколења. Опоменувши се Бандићевих сумирања три врсте блискости – по крви, животу и менталитету - увидећемо да се значење народа шири и преко крвног сродства, надомештајући ово другим врстама сродности: животом у истом простору (људи из истог места, краја, „земљаци“) или времену (припадање „генерацији“ као групи носилаца одређене културне епохе), који даље дају заједнички менталитет и обичаје, тј. духовну сродност. Ово последње није мање вредно: „Код сваког су народа најсветије ове три ствари: закон [= вера и морал - ЈММ], језик и обичаји, тим се народи један с другим рођакају и један од другог разликују“,³⁹ сажео је Вук Караџић најразличитије врсте културне, духовне сродности. Тако имамо крв и/или културу, простор и време као три димензије у којима се успоставља сродност, тј. *народ* као *реалну историјску заједницу*. Имамо у виду схватање историје и историјске заједнице које је изложио Жарко Видовић, као оно што се кроз време не мења, идентитет у свом правом значењу опстајања истог кроз промене, за разлику од хронике која описује пролазност: „Историја је континуитет (непрекидност) једне заједнице, у њеној идентичности (самоистоветности) сачуваној кроз векове. [...] историјска заједница међу поколењима се ипак одржава упркос времену и смрти која везе пресеца“.⁴⁰

Намена скоро свих симбола и симболичких система није да непосредно изразе заједништво, него то чине узгред, док обављају главну своју сврху: сврху коју има језик, сврху различитих обичаја, сврху вере, чак и сврху крвносродничких односа која је макар исто толико економска и друштвено релациона колико је интегративна. Једино *народно име*, које је Душан Бандић пронашао нужним и најтрајнијим симболом заједнице, нема другу намену осим да тврди заједништво. Због тога име и може да буде „симбол свих симбола“, како је то изразио Бандић, јер другог значења оно нема – име је

253-255, <http://etymolog.ruslang.ru/doc/essja22.pdf> (08. 10. 2019, приступљено са сајта <http://paxbyzantinoslava.com/>)

39 Вук Стефановић Караџић, *Скупљени граматички и полемички списи*, Књига прва, Државно издање, Београд, 1894, стр. 130.

40 Жарко Видовић, „Светост и тајна историје“, *Историја и вера* (Прир. Матеј Арсенијевић), Светигора, Цетиње, 2008, стр. 29-30.

сушти символ заједништва, сродности. Име премошћује и удаљеност сродника у простору, времену или културним елементима, што значи да оно обухвата све три димензије у којима се сродност успоставља. Име чак „може да фигурира као једино обележје етничке заједнице“ у ситуацијама када све остале карактеристике одсуствују.⁴¹ Ово је, наравно, теоријски закључак, док се у пракси увек појављује још неки символ или симболички систем који подржава чување имена и фигурира као чинилац заједништва, који својим упражњавањем оправдава чување етничког имена.

Због тога је могуће манипулисати именом на начин који у модерно доба имамо прилику да видимо у сопственом *народу*. Док је српски језик сматран за главни ослонац српском етничком имену, дотле су се именом Црногораца називали Срби из Црне Горе, именом Македонаца Срби из Македоније, као што су, по аналогiji, Србијанци били Срби из Србије. Чак постоје истраживања која иду у прилог томе да се ни под Хрватима не подразумева ништа друго до ли Срби на одговарајућој територији.⁴² Затим су, из политичких разлога, почели да се истичу *критерији разликовања* међу Србима, уместо критерија заједништва. Међу њима је прва вера, која је истакнута по значају испред језика, да би послужила као средство за разбијање постојеће језичке заједнице, уз истовремено истицање територије као пресудног фактора заједништва, што доводи до тумачења територијалног назива као етничког имена. Тако регионални називи Срба постају имена посебних *народ*а, који у данашње време врше притисак на српски језик да прати тренд сузбијања српског имена на наведеним територијама, као и на српску цркву у Црној Гори и Македонији.

Од *имена* можемо изводити и друге закључке. Рекли смо већ да је име, по Бандићу, врхунски символ заједништва, те да је оно сушти символ заједнице. Име обједињује у свом

41 Душан Бандић, „Етнос“, стр. 47.

42 Никола Жутић, *Срби римокатолици такозвани Хрвати*, Српска радикална странка, Београд, 2006. Тезу о паралелном постојању народа Хрвата и Срба, који су се заједно доселили на Балкан, посредно је оспорио медијевалиста Тибор Живковић, када је оспорио аутентичност сведочанства јединог документа на коме се та теза заснива (Tibor Živković, *De Conversione Croatorum et Serborum: A lost Source*, Institute of History, Monographs, Volume 62, Belgrade, 2012)

значању све друге симболе и симболичке системе којима народ комуницира своје заједништво, тј. које препознаје као своју особеност. То нас уверава и да је *народ* као симболичка чињеница, односно заједница доживљена у симболима,⁴³ реална појава, што никако не произлази из апстрактног и научно индукованог појма *етнициитета* и либералистички схваћеног *идентитета*. Све симболе и симболичке системе који, поред своје основне намене, функционишу и као фактори заједништва, можемо подвести под *духовну сродност* (шире него што је тај израз употребио Душан Бандић), што се уклапа у обухватније становиште Епископа Николаја (Велимировића) које смо горе изнели.

Језик, обичаји и остало што смо набројали као разне димензије културе јесу симболички системи, скупови и појаве које људи искуствено опажају као факторе заједништва. Али, у том погледу се *народ* једног имена дели на мање целине, најчешће према критерију територије, као што се Срби деле на Србијанце, Босанце, Црногорце итд., или на још мање територијалне заједнице, какву је једну, на пример, описао Миленко Филиповић на планини Озрен, када је уочио да „Срби Озрењаци представљају нарочиту етничку групу међу босанским Србима. Они се оштро разликују од Срба у суседним пределима ... Главно је, пак, да се они само осећају и сматрају посебном групом ... Они са Србима у читавој северо-источној Босни чине једну ширу етничку групу.“⁴⁴ То значи да за сваку групу, било да има некакво име или се по неким другим критеријима сматра посебном, постоји формални основ да је зове *народом* – ето на пример, народ са Озрена; или, породица, као што кажу етимолошки речници – док истовремено они са другим групама чине ширу народну заједницу, у наведеном примеру (босанске) Србе. Шта је то, онда, што чини заједницу свих тих мањих *народ*а, све до породица, као и свих група које можемо осмислити по неким другим критеријима? Шта обједињује све њих у Србе? Или, шта чини Србе у њиховој укупности која превазилази све регионалне или културне посебности? Употребимо речи Душана Бандића: које особине налазимо као заједничке

43 Душан Бандић, „Етнос“, стр. 44 и 47-48.

44 Миленко С. Филиповић, *Озрењаци или Магалјци: етнолошки приказ*, Земаљски музеј, Сарајево, 1952, стр. 22.

код „једног Војвођанина и једног Пироћанца, једног човека формираног у урбаној средини и једног чобанина, који је свој живот провео у неком забаченом планинском засеоку.“⁴⁵

Налазимо име, наравно, под којим се окупљају регионална и породична имена. Ипак, шта је то што све њих држи везане за народно име да му буду верни, да се не распу у независне народе који више не желе да носе заједничко име? То је етички моменат који се везује уз име. Душан Бандић ово није узео у обзир када је доказивао да ни обичаји, ни језик, ни менталитет, нити заједница живота нису чиниоци народа, из чега је извео закључак да је само име довољно да означи народ. Теоријски је то тачно, јер је Бандић писао о апстрактном означавању. Није писао о фактичкој привржености народном имену.

Име је језичка представа бића. Начин на који се *народно биће* манифестује у појединцима јесу моменти у којима човек надилази себе, што значи да се не понаша примарно руковођен личним мотивима, него као припадник односно представник заједнице. Тада је он чинилац бића народа, покретан народно особеном етиком исказаном у идеалима којима се колективно стреми - према прилици више или мање, чешће или ређе, масовније или у мањем броју, али постојано, историјски. Како је то формулисао Ђуро Бодрожич: „Идеал који један народ ставља испред себе чини његову звезду водилу која му одређује судбину, а не број оних који су том идеалу дорасли и одужили му се својим животом. Један народ се не цени по ономе што он јесте, већ по ономе што би желео да постане. У тој жељи налазе се идеали срасли с његовом душом. И зато, кад је о народу реч, задатак је открити и приказати општу идеју народног живота, а не случајности свакодневице.“ И сажето: „Један народ чини оно што му је свето.“⁴⁶ Идеали или светиње који су са именом повезани су, према томе, оно што народном имену даје његову силу гравитације.

Идеали, етика, светиње, налазе се у симболичким системима које смо споменули: пре свега, обавезно и непосредно исказани у језику и филолошким формама. Због тога се језик и сматра врхунским чиниоцем заједништва: поред

45 На истом месту

46 Ђуро Бодрожич *Српски идентитет*, Српска књижевна задруга и Књижевна задруга Српског народног вијећа, Београд-Подгорица, 2015, стр. 147 и 21.

тога што чини да људи узајамно разумеју мисли једни других, они размењују помоћу језика и духовни амбијент који носе у себи. Идеали усмеравају поред језика и друге симболичке процесе којима људи живе у својој друштвеној средини, кроз узајамни стваралачки однос са њом, па је скоро извесно да бисмо их могли наћи загонетане и у ликовним или музичким изразима, или, чак, у свим сегментима културе, према подели културе Ернста Касирера на језик, мит, религију, уметност и науку.⁴⁷ Сасвим је сигурно и да идеала у једној култури има више и различитих, што може бити последица различитих узрока, као што је старост народа, интеракција са другим народима, политичке индоктринације, дивергентног развој делова народа.

Етнологија је започела своју делатност трагањем за том суштином *народа*, називајући је *духом* или *душом народа*, за оним што је народу свето јер чини његову особеност, идентитет. Међутим, етнологија није заобилазила ни „случајности свакодневице“, као место где се у пракси и етика може пронаћи међу ниже рангираним симболима, као неповезаним структурама мишљења и осећања и практичним решењима. Идеали профилишу менталитет колективног бића, па могу да утичу на све сегменте културе. Поред тога, „случајности свакодневице“ представљају хронолошко сведочанство постојања једног *народа*, особену колективну биографију. Данас у науци о историји управо „случајности свакодневице“ имају велику популарност као правац проучавања свакодневног живота истакнутих личности и живота обичних људи у различитим епохама и поднебљима.

Закључићемо из до сада реченог да *народ* као максимално велику заједницу треба дефинисати свакако помоћу основних значења речи и кључних симбола: (*сродних*) *људи*, *имена* и *идеала*, *етике*, уз вођење рачуна о другачије специјализованим симболима и симболичким системима који подржавају ове главне одреднице играјући улогу мање или више споредних чинилаца заједништва, који дају смисао имену пре свега на тај начин што носе идеале и етику. Вредело би истражити постоји ли међу споредним чиниоцима заједништва апсолутна хијерархија, где би, сад грубо речено, језик, обичаји, територија

47 Ова подела чини структуру књиге Ернст Касирер, *Оглед о човјеку* (в. овде напомену 36)

и религија, можда још нешто, стајали увек у истом међусобном поретку према својој интегративној функционалности, тако да, као у српском примеру који смо навели, истицање заједнице језика представља старију етногенетску слику него истицање заједнице територије, које би могло да увек представља сведочанство о скором осамостаљењу *народа* као жеље за промовисањем аутономних идеала – поготово кад су ти идеали оријентисани око негативне идентификације са изворним матичним *народом*, као што је то у случају Хрвата, Бошњака или Монтенегрина. Такође, на понеко питање може да одговори квалитет идеала, то јест чиме су идеали просвећени: да ли Духом Божјим, као што је случај са српским Светосављем и Косовским заветом, када дословно можемо повезати идеале и религијску светињу; или неким другим духовима, када се међу идеалима налази етнички чиста државна територија, или истребљење једног одређеног народа, или, можда, „потрага за срећом“ сваког појединца,⁴⁸ или нешто треће или четврто што народ држи као своју заветну мисао.

3. НАРОД КАО ПРОБЛЕМ

Почели смо овај текст констатацијом да наука има проблем са *народом*. Сада ћемо додати да то доводи до одустајања етнологије, науке о народу, од њеног насловног појма. „Народ се сматра највишим обликом етничког груписања, али због бројних злоупотреба и нејасноћа, овај појам је у научној литератури све мање у употреби“, пише Саша Недељковић,⁴⁹ а слично запажање налазимо и у скорашњој публикацији Етнографског института САНУ, где Младена Прелић пише да „народ је појам који се релативно ретко дефинише и који је честом колоквијалном употребом задобио статус саморазумљивости,“ па због такве природе овог појма, данас етнологија није наука о народу, већ о култури „у најширем, антрополошком смислу“, док се народ све више избегава у науци.⁵⁰ Постоји и иницијатива да се угаси читава етнологија,

48 Ово последње је поставила америчка Декларација независности као основно људско право, заједно са правом на живот и на слободу, па су сва три самим тим и основни идеали америчке нације, који имену Американац дају огромну привлачност <http://www.ushistory.org/declaration/document/>

49 Саша Недељковић, *Част, крв и сузе*, стр. 17.

50 *Мали лексикони српске културе: Етнологија и антропологија – 70 изабраних појмова*,

због тога што је она, заједно са појмом *народа*, само један ислужени инструмент злокобне националне политике, те да се у потпуности замени *антропологијом етницитета*.⁵¹

Напоменућемо да је *етницитет*, вероватно ради веће јасноће, заменио Петар Влаховић српским изразом *начело народности*, који би требало да представља дослован превод *етницитета*.⁵² Овај израз, ипак, није прихваћен међу етнологима. Разлози за то могу бити различити и нећемо сада улазити у њихову анализу и оправданост. Међутим, сасвим је сигурно то да *начело народности* не доприноси много разумевању *народа*, али доприноси бољем сагледавању *етницитета*. Овај израз то чини на тај начин што својом апстрактношћу јасно истиче и чини очигледном крајње апстрактну природу и артифицијелност појма чији је превод и који треба да замени. Додуше, *начело народности* је нешто употребљивији израз од *етницитета*, јер се под њега могу подвести идеали (нпр. светосавље као *начело народности*), док *етницитет* није могуће довести у сличан смисаони однос (светосавље као *етницитет* или светосавски *етницитет* не значе баш ништа).

Проблем уистину није у *народу*, него потиче из сасвим друге области, као што је Недељковић и приметио: да се *народ* избегава због „бројних злоупотреба и нејасноћа“, које наука, очигледно, није рада да расправља. Спремнија је да просто напусти свој основни појам - који из угла конструктивизма ионако није важан.

Народу је натоварено тешко бреме из области политичког живота, где се надоградио политичком димензијом свог значења у нов симболички ниво, поставши *нација*.⁵³ Широм Европе, током 19. века, *народ* се као симболички појам определио у новој моћној и комплексној симболичкој појави – *националној држави*. „Један народ постаје нација кад постане свестан своје посебности и покаже вољу да ту посебност политички материјализује кроз реализацију идеје

„Народ“ (Младена Прелић), стр. 231.

51 Иван Ковачевић, *Историја српске антропологије*, 8-9, 11-12, 55 и другде.

52 Петар Влаховић, „Етнолошки значај *начела српске народности* у минулом и нашем времену“, Зборник Етнографског музеја у Београду: 1901-2001, Београд, 2001, стр. 103-109.

53 В. цитат код напомене 50 (Саша Недељковић, *Част, крв и сузе*, стр. 17)

о држави. И сама идеја државе, без конкретне државне форме, чини нацију“, запажа Ђуро Бодрожић симболичку природу националне државе.⁵⁴ Око произлажења *нације* из *народа*, који се из етичког фолклорног бића трансформише у правно и политичко биће, слажу се аутори из различитих научних области - социологије, етнологије, политикологије: „Нација обично подразумева један народ којем је успело да се политички организује у државу“;⁵⁵ или: „Нацију треба третирати као народ на вишем ступњу политичког развитка и организације“;⁵⁶ или: „Нација је политички свестан народ.“⁵⁷ Са постојањем у новој, политичкој димензији, *народ* је постао нов симбол, *нација*, која подразумева читав низ стандардизација и елаборација у свим видовима реалности. Материјални израз политички свесног *народа* је његова *држава*, а њихово заједничко појављивање на новом нивоу симболизације, јесте, дакле, *нација*.

Нација се прозива да је узрок мноштву погубних догађаја и процеса у 20. веку, као што су светски и локални ратови, развијање шовинистичких личних и друштвених ставова и понашања, наоружавање, наметање и надјачавање у разним областима.⁵⁸ Нису сви *народи-нације* подједнако захваћени овим прекором, а Срби су међу онима који јесу оптужени, већ скоро стопедесет година, чак и од стране једног дела самих Срба.⁵⁹ С друге стране стоји чињеница да *нација* даје човеку осећај смисла и да зато уме да пробуди оно најбоље у њему, а то је хришћанска, жртвена љубав – спремност да се положи, знањем, имовином, животом за друге, за заједницу. Тако је са крвно-сродничком породицом, а тако и са духовно-сродничким *народом-нацијом*: „Национално осећање регрутовало је до сада највећи могући број људи из најшире друштвене базе који су

54 Ђуро Бордожић, *Национална држава*, Посебна издања, Српска књижевна задруга – Партенон, Београд, 2008 стр. 12.

55 *Социолошки речник*, „Нација“ (Michael Uzarewicz), Завод за уџбенике, Београд, 2007, стр. 340.

56 Душан Бандић, „Етнос“, стр. 38.

57 Ђуро Бодрожић, *Национална држава*, стр. 14.

58 Први је овакво запажање образложено изнео Карлтон Хејс (Carlton J. H. Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, The Macmillan Company, New York, 1931, Fifth Printing 1955, pp. 306-308

59 Зоран Аврамовић, *Родољупци и рододрсци*, Службени гласник, Београд 2013; Мило Ломпар, *Дух самопорицања: Прилог критици српске културне политике ; У сенци туђинске власти*, Осмо издање, Catena mundi, Београд, 2018.

били спремни да се боре за нешто што је надилазило њихов приватни интерес, “истакао је Ђуро Бодрожић.⁶⁰ *Народ-нација* је, такође, надахнуће за врхунско уметничко стваралаштво, чија поетика храни нове унутрашње доживљаје и симболичка повезивања, што сведочи о стваралачком потенцијалу *народа* и *нације*. Цинично би било све то објаснити аргументом који је употребио Душан Бандић, који смо горе навели, да се већина људи налази на примитивном ступњу свести, због чега им је потребна колективна идентификација као одговарајуће архаично средство самопојимања. Сваком живом бићу је потребна заједница и то је модерно колико је и архаично, због тога што је вечно.

Бодрожић нема дилему у погледу практичног узрока антинационалног расположења: „По својој суштини идеја нације јесте одбијање туђег туторства и захтев за слободним и независним националним развојем“,⁶¹ тежња ка неометаном упражњавању свог „закона, језика и обичаја“, ка остваривању аутентичне историје народа. Ово отежава реализацију поробљивачких намера оних који те намере имају, „и отуд повика о разорној и ирационалној природи национализма којој се ваља супротставити у име разума и хуманости. Идеја глобалног друштва, која се намеће данас као алтернатива свету који чине националне државе, није никаква апстрактно-светска идеја, већ западна идеја за светском доминацијом“,⁶² која се лажно представља као универзализам и хуманизам. Због тога проучавање *народа* са афирмативног становишта данас није посао на који се мило гледа, док деконструисање традиције то јесте.

4. ЗАКЉУЧАК

Народ се, како видимо, није нашао на прагу искључивања из научне употребе због немогућности да буде дефинисан, јер то није заиста проблем. Проблем је у инструментализацији појма, као и у неспремности науке да се томе супротстави. Употреба, наместо *народа*, *етницитета* и *конструкције*

60 Ђуро Бодрожић, *Национална држава*, стр. 167.

61 Ђуро Бодрожић, *Национална држава*, стр. 162.

62 Ђуро Бодрожић, *Национална држава*, стр. 162-163.

етничког идентитета не доноси увећање и употпуњење сазнања. Поред тога што мало тога објашњава, наука која деконструише све што је људима свето пре свега не ради у интересу тих људи, а затим ни у интересу културе уопште.

Као појачање политичкој проблематизацији *народа* додаје се неспремност релевантних наука, етнологије и антропологије, да бране свој суштински важан појам, са *друштвом* и *културом* један од три појма на којима су успостављене, а за етнологију чак насловни појам. Сматрамо да класичне основне појмове не треба напуштати, поготово ако имају огромну употребну вредност, у науци и ван ње.

Проблем с *народом* није, дакле, у појму него у науци. Дуго присуство *народа*, те његово оваплоћење у националној држави, сведоче пре о томе да је смисао *народа* дубок и значајан, него о заблуди и неукости као његовом корену, које ће наука да превазиђе одбацивањем појма и увођењем неологизма. То је одвраћање од реалности. Јасно је да интуиција која појам *народа* користи предњачи у погледу разумевања збиље, а неспособност науке да појмове контролише може бити само производ њене мањкавости када је у питању схватање стварности.

Сматрамо да *народ* треба да стоји у центру етнолошких истраживања, као што је то било од почетка и као што је, уосталом, и данас изван најмоћније струје. Јер, то је појам важан људима и веома подстицајан и надахњујући. То је појмовни оквир живота данашњих људи распоређених у националне државе, који покушавају да очувају своје националне идеале и културе, своје историје и демократске суверенитете. Разлози за одбацивање *народа*, истакнути у наводима које смо горе дали, пре су разлози да се прионе на озбиљније истраживање него да се од појма одустане: злоупотреба, нејасноће, ретко дефинисање, честа колоквијална употреба, статус саморазумљивости – све ово могу да буду изазови, а за етнологију то и треба да буду. Одустајање, уосталом, није у духу науке, поготово када стојимо пред нечим што има толико богат, дуг и значајан живот као што га има *народ*.

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамовић Зоран, *Родолупци и родомрсци: Савремени српски патриотизам и национално дезинтегративна мисао и пракса*, Службени гласник, Београд, 2013.
- Благојевић Гордана, „О лаографији и антропологији у Грчкој“, *Етнологија и антропологија: стање и перспективе* (Ур. Драгана Радојичић), Зборник Етнографског института САНУ 21, Београд, 2005, стр. 55-65.
- Бодрожић Ђуро, *Национална држава*, Посебна издања, Српска књижевна задруга – Партедон, Београд, 2008.
- Бодрожић Ђуро, *Српски идентитет*, Српска књижевна задруга и Књижевна задруга Српског народног вијећа, Београд-Подгорица, 2015.
- Бошковић Александар, „Клифорд Герц: једна каријера“, Гласник Етнографског института САНУ LIV, 2006, стр. 245-251.
- Жарко Видовић, „Светост и тајна историје“, *Историја и вера* (Прир. Матеј Арсенијевић), Светигора, Цетиње, 2008, стр. 28-42.
- Влаховић Петар, „Етнолошки значај начела српске народности у минулом и нашем времену“, *Зборник Етнографског музеја у Београду: 1901-2001* (Ур. Јасна Бјеладиновић-Јергић), Београд, 2001, стр. 103-109.
- *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, Под редакцией академика О. Н. Трубачева, Выпуск 22, Наука, Москва, 1995, стр. 253-255, <http://etymolog.ruslang.ru/doc/essja22.pdf> (08. 10. 2019, приступљено са сајта <http://paxbyzantinoslava.com/>)
- Жутић Никола, *Срби римокатолици такозвани Хрвати*, Српска радикална странка, Београд, 2006.
- Ковачевић Иван, *Историја српске антропологије*, Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Београд, 2015.

- Мило Ломпар, *Дух самопорицања: Прилог критичи српске културне политике ; У сенци туђинске власти*, Осмо издање, Catena mundi, Београд, 2018.
- *Мали лексикони српске културе: Етнологија и антропологија – 70 изабраних појмова* (Ур. Љиљана Гавриловић), Службени гласник – Етнографски институт САНУ, Београд, 2017.
- Монахиња Макарија (др Милица Обрадовић) Игуманија манастира Соколица, *Светлоносац: Владика Данило Крстић - Епископ Будимски као духовни Родитељ*, ИК Глобосино Александрија, Београд, 2016.
- Прелић Младена, „После Фредерика Барта: Савремена проучавања етницитета у комплексним друштвима“, *Гласник Етнографског института САНУ*, XLV, 1996, стр. 101-120.
- Прелић Младена, „Етницитет: савремени процеси у Србији, суседним земљама и дијаспори“, *Гласник Етнографског института САНУ*, LV (2), 2007, 62-65.
- Св. Николај Жички, *Симболи и сигнали*, Српска православна црквена општина Линц – Аустрија, без године
- Свети Лука (Војно-Јасенецки), *Дух, душа и тело*, <http://tolmach.org/Duh,%20dusa%20i%20telo%20cir..pdf>
- Стефановић Караџић Вук, *Скупљени граматички и полемички списи*, Књига прва, Државно издање, Београд, 1894.
- Филиповић Миленко С., *Озрењаци или Магалјци: етнолошки приказ*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sveska VII, Sarajevo, 1952, str. 337-374.
- Bandić Dušan, „Etnos“, *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko. Ogledi o narodnoj religiji*, Treće izdanje, Biblioteka XX vek, 69**, Београд, 2008, str. 33-54.
- Cassirer Ernst, *Ogled o čovjeku: Uvod u filozofiju ljudske culture*, Naprijed, Zagreb, 1978.
- Gerc Kliford, „Religija kao kulturni sistem“, *Kultura*, br. 13-14, 1971, str. 24-43.

- Gorunović Gordana, “Kliford Gerc: antropološka karijera”, *Antropologija*, 2/2006, str. 67-88.
- Hayes Carlton J. H., *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, The Macmillan Company, New York, 1931, Fifth Printing 1955.
- Ivić Ivan D., *Čovek kao animal symbolicum. Razvoj simboličkih sposobnosti* (Novo, dopunjeno izdanje), Zavod za udžbenike, Beograd, 2015.
- Nedeljković Saša, *Čast, krv i suze: Ogledi iz antropologije etniciteta i nacionalizma*, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu i Zlatni zmaj, Beograd, 2007.
- Prelić Mladena, “Ethnographical Institute of the Serbian Academy of Sciences and Arts (SASA) in Search of the Lost Subject of Serbian Ethnology: From Ethnos to Ethnic Identity”, *Studying People in the People’s Democracies II, Socialist Era Anthropology in South East Europe* (Ed. Vintila Mihailescu, Ilia Iliev i Slobodan Naumović), Halle Studies in the Anthropology of Eurasia, Vol. 17, LIT Verlag, Berlin 2008, pp. 261-284.
- Putinja Filip, Stref-Fenar Žoslin, *Teorije o etnicitetu. Dodatak: Frederik Bart, Etničke grupe i njihove granice*, Biblioteka XX vek, 93, Beograd, 1997.
- Skok Petar, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1972.
- *Sociološki rečnik* (Prir. Aljoša Mimica i Marija Bogdanović), Zavod za udžbenike, Beograd, 2007.
- Stojnov, Dušan, *Psihologija ličnih konstrukata: Uvod u teoriju i terapiju*, Drugo izdanje, treće štampanje, Psihopolis institut, Novi Sad, 2010.
- Živković Tibor, *De Conversione Croatorum et Serborum: A lost Source*, Institute of History, Monographs, Volume 62, Belgrade, 2012.
- Портал Порекло, <https://www.poreklo.rs/> (02. 09.2019.)
- *The Declaration of Independence*, <http://www.ushistory.org/declaration/document/>

Jelena Miljković Matić

ON THE SCIENTIFIC USE OF THE TERM *PEOPLE*

Resume

The article explores the notion of a *people*, within the framework of Serbian language and science, ethnology – anthropology. Science is abandoning this concept, based on the arguments that we claim are not sound. Misuse, lack of clarity, rare definition, frequent colloquial use, and a status of being self-explanatory, are all being cited as reasons for science to abandon the notion of a *people*. We show that the concept of a *people* is not difficult to define, clarify and use as a framework for scientific research. The reason for abandoning of the concept of a *people* can be found in the sphere of politics. Aspirations of western nations to keep and advance their world domination through super-national structures of power are not in accordance with an affirmative view of science on the concepts of *people*, *nation* and *national state*, which are organically interconnected. All of the above can be challenges when advocating for the use and development of the notion of a *people*, and ethnology needs to face them, since *people* is its basic concept. Giving up is not in the spirit of science, especially in the face of something that has such a rich, long, and important life as the Serbian notion of a *people* does.

Keywords: people, ethnos, nation, ethnicity, ethnology and anthropology

* Овај рад је примљен 15. новембра 2019. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 1. децембра 2019. године.

УДК 355.011

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.6242019.7>

Прегледни рад

Драган Станар

*Факултет за међународну политику и безбедност,
Универзитет Унион-Никола Тесла*

МОГУЋНОСТ ПОБЕДЕ КАО КРИТЕРИЈУМ *JUS AD BELLUM* КОНЦЕПЦИЈЕ ТЕОРИЈЕ ПРАВЕДНОГ РАТА

Сажетак

Критеријум могућности победе (рационалних изгледа победе) у рату представља један од најконтраверзнијих критеријума *Jus ad Bellum* концепције, елемента теорије праведног рата, и веома често се погрешно интерпретира. Овај рад има за циљ да покаже да се критеријум могућности победе оправдано налази у теорији праведног рата, објашњавајући коме се заправо он обраћа, и према коме су морално одговорни они који га крше. Такође, рад ће понудити и објашњење и пример изузетка од важења овог критеријума, и то на примеру Топличког устанка у Првом светском рату. Поред тога, рад ће објаснити и на који је начин овај критеријум веома снажан аргумент за традиционално схватање нужне одвојености *Jus ad Bellum* и *Jus in Bello* концепција унутар теорије праведног рата. Коначно, намера је показати зашто је поштовање овог критеријума теорије праведног рата нужно за све нације, а поготово за оне нације чији идентитет почива на идејама жртвовања и

трансценденције овоземаљског, каква је и српска нација.

Кључне речи: рат, морал, етика, теорија праведног рата, *Jus ad Bellum*, могућност победе, морална одговорност, двоструко суђење рата

1. ИМА ЛИ МЕСТА МОРАЛУ У ДИСКУСИЈАМА О РАТУ?

Размишљати о рату особина је свих људи склоних размишљању, како данас, тако и током целокупне историје људске цивилизације. Штавише, раздобља среће, односно раздобља без рата у књизи су људске цивилизације „празне странице“¹, те је стога човек, а поготово онај човек који је благословен разборитошћу и љубави ка мудрости, осуђен да се у тој вечној потрази за истином неминовно заокупља и ратом. Готово да није било интелектуалног великана² у богатој историји људског друштва који није мислио, говорио, и коначно и писао о рату као феномену који на толико драстичан начин утиче на људске животе и целокупан ток цивилизације да су га неки чак и стављали на онтолошки пиједестал, схватајући га као *spiritus movens* развоја човека и културе, као виталну снагу историјског развоја, као „оца свему и свему краља“³. У размишљању се о рату путовало од историје оружја и славних ратника, преко успешних стратегија и тактика, техничко-технолошких цивилизацијских достигнућа уперених ка негацији исте, размишљања о рату као „наставку политике другим средствима“⁴, па све до размишљања о рату као нужном

1 Хегел каже да историја света није позорница среће, те да су „периоди среће празне странице“. Мир, као предуслов за срећу, није толико значајан за развој цивилизације колико рат, којег Хегел види готово као инструмент прогреса. G.W.F. Hegel, *The Philosophy of History*, Batoche Books, Kitchener, 2001, 41.

2 Кајтез нам омогућава јединствен увид у ову чињеницу у његовом капиталном делу *Мудрост и мач*. У овом делу аутор прати развој мисли о рату од најранијих трагова писане цивилизације до данас, пратећи еволуцију поимања рата од античких мудраца, преко средњовековних мислилаца до руских филозофа и савремених теоретичара. Шире у: Илија Кајтез, *Мудрост и мач*, Медија центар Одбрана, Београд, 2012.

3 Хераклит у борби и надметању уопште, не само у рату, види општи принцип постојања. У 53. Фрагменту он пише и следеће о рату – „једне је показао као богове а друге као људе, једне је учинио робовима а друге слободним“.

4 Једна од вероватно најпознатијих дефиниција рата јесте ова коју је понудио чувени

и насушном инструменту оних који владају⁵. Ипак, као и у потери за откривањем било које тајне човека и његовог друштва, она питања на којима се увек завршава тај прегалачки подухват јесу питања смисла и вредности. У случају комплексног феномена рата, смисао је тражен и проналажен у сферама религијског, политичког, психолошко-биолошког, природног, али је одговор на питање крајње и коначне вредности рата увек лежао у сфери моралног. Морална вредност рата утолико је важнија уколико препознамо историјску чињеницу да је рат омнипрезентна појава, инхерентна људској цивилизацији од њених почетака да данас⁶, појава која ће, чини се нужно, остати присутна у човековом животу докле год човека има⁷. Има ли уопште места дискутовању и размишљању о моралној вредности нечега толико морално одвратног и перверзног као што је масовно и организовано убијање, махом невиних мушкараца, жена и деце? Иако на први поглед творимо оксиморон када се упитамо може ли икада постојати моралан рат, или са друге стране неморалан мир, чини се да ови термини ипак нису толико неспојиви. Уосталом, чињеница да су многе културе, међу којима свакако и српска, у темеље свог идентитета поносно уградиле своје истакнуте ратнике и војсковође, говори у прилог томе да је, бар у неком тренутку, рат био пожељан, слављен, па чак и боља опција од мира.

2. ЕТИКА РАТА

У људском напорима да објасне етичку димензију рата и доделе том злослутном појму одговарајући морални атрибут, искристалисале су се две супротстављене позиције – позиција

пруски теоретичар рата Клаузевиц, у свом капиталном делу *O pamy*. Carl von Clausewitz, *On War*, Princeton University Press, Princeton, 1984, 87.

5 Николо Макијавели је вероватно најпознатији представник оних мислилаца који су сматрали да је прерогатив владара да досегне за ратом када год мисли да је то потребно и пожељно за њега. Шире у: Niccolo Machiavelli, *The Prince*, Hackett Publishing Company, Indianapolis/Cambridge, 2008.

6 Од настанка цивилизације није постојало ни једно друштво који није познавало рат. Истраживања која су тврдила да нека рана сакупљачка друштва нису ратовала показала су се као нетачна. Милашиновић наводи да су се све претпоставке о томе да су некад постојала „безконфликтна друштва“ показале као „неутемељене“. Радомир Милашиновић и Срђан Милашиновић, *Основи теорије конфликта*, Факултет безбедности, Београд, 2007, 16.

7 „Могућност рата, не и његова стварност, јесте импликација слободе и део њене цене“. Јован Бабић, *Морал и наше време*, Службени гласник, Београд, 2005, 148.

апсолутне моралне апологетике рата и позиција апсолутне моралне негације рата. Јасно је, из тога што су обе апсолутне, да су и једна и друга позиција екстремне. Апсолутна морална негација рата детерминише сваки рат као лош и неправедан, тврдећи да тај друштвени феномен никада не може понети атрибут добар или праведан. Пацифизам, термин који се најчешће користи да обједини мишљења свих оних који наступају са ове позиције, једино у миру види неку моралну вредност, и прихвата једино мирне и мирољубиве методе решавања конфликта. Суштински је проблем пацифизма што, упркос имену, није „заинтересован за мир“⁸, за његово постизање и одбрану, нити за начин организације и одржања мира као жељеног стања. Непостојање решења за очување мира суочава пацифизам са мањком, па можда и потпуним одсуством, икакве рационалне могућности примене у стварности. Оно на шта се пацифизам може ослонити јесте само ненасилни отпор, али се овај облик отпора исувише оптимистички и нерационално узда у моралне скрупуле противника. Историја нас, нажалост, учи да војсковође и војске понекад апсолутно занемарују било каква ограничења, и да чињеницу да се неко не брани не узимају као нешто што би њих спречило у насиљу и бруталности, чак напротив. Са друге стране спектра размишљања о моралности рата стоји перспектива из које у међународним односима не важе и не постоје било каква морална ограничења нити забране, па је самим тим и рат лишен негативне моралне вредности и моралне осуде. Ослањајући се на Хобсову визију природног стања које влада међу државама⁹, у којем не постоји заједнички ауторитет, хобсовски Левијатан, који би регулисао међусобне односе, државе имају апсолутно право на све, па тако и на рат уколико им се он учини као погодан инструмент за остваривање националних интереса. Као што сви људи у природном стању имају једнако право на све, тако и државе на међународној позорници, на којој „суверене државе преузимају

8 Јован Бабић, *Етика рата и „Теорија праведног рата“* (фуснота 72), интернет, <http://www.rastko.rs/rastko/delo/15243>, 20/11/2017.

9 Код Хобса, у природном стању свако има једнако право на све, па самим тим нема ничег неморалног у остваривању било каквих интереса на било какав начин. Услед овакве ситуације, природно стање је стање *bellum omnium contra omnes*, у којем је људски живот „усамљенички, сиромашан, прљав, тежак и кратак“. Thomas Hobbes, *Levijatan*, Naklada Jesenjski i Turk, Zagreb, 2004, 92.

основне одлике природних људи¹⁰, имају морално право на све и право да своје интересе остварују ратом. Проблем оваквог приступа јесте што занемарује људски морални компас који непогрешиво усмерава људе да доносе моралне судове по питањима рата, без обзира на то шта филозофи као што је Хобс тврде. Штавише, неодољива потреба свих држава, па чак и оних највећих глобалних сила, да оправдају своје ратове етичком аргументацијом недвојбено нас уверава у чињеницу да се морал не може просто избрисати из једне сфере људског живота, колико год објашњење за то било рационално.

2.1. Теорија праведног рата

Негде на средини између ова два екстрема, онако Аристотеловски, смештено је и данас доминантно гледиште на питање праведности рата – теорија праведног рата. Теорија праведног рата представља синтезу, или боље рећи „прагматични компромис“¹¹ два искључива становишта – апологетике и негације рата. Теорија праведног рата, чији се почеци везују за Аурелија Августина и Тому Аквинског, а чији је најзнаменитији савремени представник Мајкл Волзер (енг. Michael Walzer), нуди кохерентан систем критеријума и објашњења, који представљају вредан инструмент за процену моралне вредности уопште концепта рата, али и појединачних случајева рата. Класична се теорија праведног рата састоји из два елемента, *Jus ad Bellum* и *Jus in Bello*, који раздвајају суђење о праведности рата од суђења о праведном ратовању, односно праведном вођењу рата. У новије време, ова је теорија допуњена са још два елемента, *Jus ante Bellum* и *Jus post Bellum*, како би у потпуности обухватила целокупан период рата, укључујући и период непосредно пре рата у којем се друштво и војска спремају за рат, као и закључење мира или примирја после рата, те период који непосредно следи. Најцењенији и најаргументованији елемент теорије праведног рата је свакако концепција *Jus ad Bellum*, којој су и аутори током историје посвећивали највише простора. Ова концепција дефинише

10 Theodore Christov, *Before Anarchy*, Cambridge University Press, New York, 2015, 104.

11 David Whetham, "The Just War Tradition: A Pragmatic Compromise", у *Ethics, Law and Military Operations* (ed. David Whetham), Palgrave MacMillan, Basingstoke, 2011, 68.

укупно шест критеријума¹² који рат мора да испуни како бисмо га могли назвати праведном. Међу овим критеријумима не постоји никаква хијерархија већ су сви подједнако важни, те тако они „морају понаособ бити испуњени“¹³ како би рат понео епитет праведног¹⁴. Критеријуми праведног рата представљају комбинацију деонтолошких и консеквенцијалистичких услова који морају бити испуњени од стране оних који доносе одлуку о рату. *Jus ad Bellum* критеријуми су следећи: праведан повод, праведна намера, објава суверена (компетентне власти), пропорционалност, рат као последња опција и могућност победе (разумни изгледи за победу). Сви су ови критеријуми били, а и даље јесу, предмет расправе и филозофско-политичке дискусије оних који се баве ратом, али се чини да је најизазовнији критеријум, и онај о којем постоје најопречнија мишљења управо онај који захтева постојање могућности победе, односно бар неких рационалних изгледа за победом у рату. Овај је захтев *Jus ad Bellum*-а нарочито важан, и нарочито га је важно исправно схватити, у друштвима која негују култ ратника и идеализују жртвовање.

3. КРИТЕРИЈУМ МОГУЋНОСТИ ПОБЕДЕ

Критеријум могућности победе можда је боље формулисати као критеријум постојања разумних изгледа за победу, односно успех у рату¹⁵. Овај је критеријум један од три консеквенцијалистичка критеријума *Jus ad Bellum*-а, који заправо инсистира на томе да је донети одлуку о уласку у рат

12 Шест критеријума *Jus ad Bellum*-а представљају најобухватнији приступ проблематици оправданости рата, јер обједињавају све оне захтеве које су аутори током историје, али и данас, употребљавали да суде о рату. Неки су се ослањали само на консеквенцијалистичке услове, неки су их проширивали па користили четири или пет критеријума. Користећи свих шест наведених критеријума обезбеђујемо темељан и целовит приступ анализи рата.

13 Брајан Оренд, „Рат“, у *Етика рата – хрестоматија* (приредили: Драгана Дулић, Бранко Ромчевић), Факултет безбедности, Београд, 2010, 275.

14 Инсистирајући на испуњености свих шест критеријума *Jus ad Bellum*-а теорија праведног рата поставља лествицу моралне оправданости рата изузетно високо, показујући тако неутемељеност критика пацифиста који тврде да се ради о ублаженој варијанти апологетике рата.

15 У ширем смислу, војна победа не мора нужно да представља успех у рату. Једна од носећих идеја теорије праведног рата јесте да је коначан циљ праведног рата успостављање бољег стања мира. Ипак, у случају критеријума могућности победе, фокусираћемо се на чисто војно поимање победе у рату, односно уништавања непријатеља или присиљавања непријатеља на капитулацију.

када не постоје било какве рационалне шансе да тај сукоб нешто донесе крајње неморално. Јасно је већ на први поглед зашто је овај критеријум најконтроверзнији, јер доводи у питање моралну оправданост свих оних ратова којима се многе нације поносе као херојским и готово светим моментима своје историје, у којима су зарад правде и истине положени многи животи. Поготово је овај критеријум проблематичан за оне који припадају културама као што је српска култура, и чији је национални идентитет изграђен управо на бирању часне смрти пре нечасног живота, на примату небеског у односу на световно и на поносном пркосу јачем. Српски национални идентитет, изграђен на светосавском и косовском миту, скоро па се у потпуности ослања управо на непоштовање овог критеријума, тј. на инсистирању на правди, праведности и истини без обзира на то каквој се и колико сили као народ супротстављамо. Међутим, пре него што означимо овај критеријум као погрешан, кукавички и некомпатибилан са културолошком матрицом српског народа и самом суштином нашег националног идентитета, веома је важно направити дистинкцију, чији значај пречесто и нимало случајно измиче пажњи неких западних аутора, између оних који ову одлуку заправо доносе и оних чији животи се полажу на олтар правде, праведности и истине у сукобу са далеко надмоћнијим непријатељом.

Део теорије праведног рата који разматра оправданост рата и поставља *Jus ad Bellum* критеријуме обраћа се веома уском кругу људи, тачније оном малом броју који заправо и доноси одлуку о ступању у рат. Сви они који не доносе директно одлуку о ступању у рат, а то је огромна и доминантна већина учесника рата, не могу да сносе моралну одговорност за процес доношења одлуке, а самим тим и за неиспуњавање неопходних критеријума. Стога је одлука која крши одредбе *Jus ad Bellum*-а одлука коју доноси сам политички врх једне земље, па одговорност за то кршење може лежати само на њима. Ово, наравно, важи за свих шест критеријума *Jus ad Bellum*-а, али је у случају критеријума могућности победе посебно важно нагласити тај аспект теорије, и посебно интересантно анализирати његову моралну исправност. Да би неодривање од правде, праведности и истине упркос великој и извесној претњи

заиста било у домену слободне одлуке, одлуку о рату требало би да доносе сви они који су изложени тој претњи. То по правилу није случај, поготово у модерним ратним конфликтима. Они који доносе политичку одлуку о ступању у рат готово никада нису они чији ће животи бити директно угрожени у току рата, а веома вероватно ни животи чланова њихове породице. Самим тим, морална одговорност политичког врха за улазак у рат у којем не постоје никакве реалне шансе за успех није морална одговорност према непријатељу, међународној заједници или неким вишим принципима, већ одговорност према сопственом народу. Када, рецимо, политички врх донесе одлуку о ступању у рат без праведног и исправног повода или намере, они првенствено чине зло онима са којима ће ратовати и које ће у рату њихова војска убијати, тј. супротстављеној страни. Морално су дакле примарно одговорни према онима које су безразложно, неправедно и злочиначки напали. Са друге стране, у случају уласка у рат у којем њихова војска и земља нема готово никакве шансе за успех (па макар сви други критеријуми *Jus ad Bellum*-а били испуњени) они највеће зло и неправду чине онима који ће извршити њихову вољу и учествовати у рату у коме нема изгледа да било шта постигну, и у којем ће коначно велики број њих погинути или бити осакаћено – својим борцима. У овом контексту, једином исправном контексту у којем треба критички анализирати критеријум могућности победе, неправда се врши првенствено према сопственим трупима које се потпуно беспотребно шаљу у кланицу. Национални интерес једне земље никако не може бити да жртвује своје најбоље појединце, а историја нас учи да се у ратовим веома често губе најдрагоценији чланови једног народа, без реалних изгледа за остваривање неких циљева. Будући да је овај критеријум консеквенцијалистички, било би корисно и мудро анализирати степен остваривања националног интереса појединих народа, укључујући ту свакако и српски народ и модерну српску нацију, у случајевима у којима је доношена одлука о ступању у рат без изгледа за победу. Да ли су такве одлуке биле моралне и да ли су они који су их доносили морално одговорни за беспотребно слање људи у смрт? Шта је смрт бораца у таквом рату, бораца који нису доносили одлуку о томе да ли ће рата бити или не, донела друштву? Критеријум могућности победе не поставља толико

питање моралности убијања колико моралности жртвовања сопственог народа. Стога се он најдиректније обраћа и тиче искључиво политичког врха који доноси одлуку о рату. Овако формулисан и схваћен, критеријум реалних изгледа за победу апсолутно заслужује своје место у теорији праведног рата. Он остаје нарочито битан за све оне нације чији је идентитет, макар делом, конституисан на идејама саборности, жртвовања појединца за колектив, трансцендентирања овоземаљског, и сл. Овај би критеријум могао у будућим хипотетичким сукобима, у којима би учествовали Срби, обуздати и спречити нерационалне и неморалне одлуке појединаца на политичком врху, и спречити их да у сопственом незнању донесу погрешну одлуку о туђој жртви са мало или нимало моралног утемељења.

Критеријум могућности победе губи на значају, па слободно можемо рећи и на смислу, у случајевима у којима постоји директно изјашњавање о рату оних који ће тај рат и водити. Овакви случајеви су, мора се признати, веома ретки, поготово у модерним сукобима али ипак постоје. У овом случају, када се људи одлучују на борбу без обзира на то да ли имају било какве изгледе за победу, њихова одлука у потпуности лежи у сфери слободе и слободне воље. Теорија праведног рата није заинтересована за испитивање моралне оправданости самостално и слободно-вољно донетих одлука о сопственој жртви, те се стога такви случајеви не могу ни означити неморалним и неправедним, у контексту праведности рата, па тако ни рат таквом одлуком не може постати неправедан. Пример Топличког устанка¹⁶ један је од ретких случајева у којима су они који су водили борбу директно одлучивали о почетку сукоба, тј. устанка¹⁷. Овај је устанак био

16 Топлички устанак подигнут је у фебруару 1917, а угушен је 25. марта исте године. Устаници нису остварили ништа од онога што су планирали, губици у самом устанку били су огромни, а сурове одмазде бугарских окупационих снага над цивилима током и после устанка остале су забележене у историји нашег народа као можда и најсуровији злочини над Србима, раме уз раме са оним који су починиле усташе у Другом светском рату.

17 Устанак је облик политичког насиља који није идентичан рату, и има своје особености. Ипак, теорија праведног рата може се успешно применити и на неке друге облике политичког насиља, што је и показано на примеру управо Топличког устанка. Шире о примени критеријума теорије праведног рата на Топлички устанак у: Жељко Лазић, Слободан Анђелковић и Драган Станар, „Морална оправданост Топличког устанка“ (рад представљен на научном скупу „Топлички устанак 1917 – 100 година касније“ одржаном у Народном музеју Топлице. Рад ће бити објављен као део зборника са скупа 2018. године, којег издаје Институт за стратегијска истраживања).

једини устанак на окупираној територији у току Великог рата, и подигли су га Срби у Топличком и Јабланичком округу¹⁸ као реакцију на злочине вршен од стране бугарских окупационих снага. Устанак је имао све карактеристике ситуације у којој не постоји рационална могућност победе – бројчана надмоћност непријатеља, техничко-материјална супериорност непријатеља, неповољно стање међународних односа, лоше стање савезника и потенцијалних савезника¹⁹, итд. У прилог ового говори и свест Врховне команде српске војске, која се у том моменту налазила на Солунском фронту, о томе да не постоје никакви услови за подизање устанка. Капетан Јован Илић упућен је у Србију 1917. године управо са наредбом да заустави напоре становништва предвођеног Костом Војиновићем, који је заговарао устанак: „Ни Ви, ни остали четници немате право дизања општег устанка и треба да увек будете свесни да једна таква озбиљна мера повлачи страховите казне за становништво и доводи га у претежак положај и недоумицу незнајући како да се определи и нашта да се реши.“²⁰ И Коста Пећанац, који је већ неко време био на терену као представник Врховне команде, био је апсолутно против подизања устанка. И поред неодобравања и изостанка дозволе од Врховне команде, народ у овим областима својевољно је дигао устанак који, очекивано, није успео, али је за последицу имао огромна страдања становништва. Историчар Миливоје Перовић забележио је да је „Устанак је избио непосредно из озлеђене народне душе; народ га је сам дигао... сам је водио и добијао борбе... сам за њега платио страшну цену.“²¹ Разлоге за подизање устанка Срби у Топличком и Јабланичком округу имали су у бруталном и злочиначком понашању бугарских окупационих власти, које не само да су угрожавале безбедност Срба на том подручју, већ су директно спроводиле кампању уништавања националног идентитета Срба²². Одлука да се радије бори без изгледа за

18 Устанак се проширио и на неке делове територије ван ова два округа, али се Јабланички и Топлички округ узимају за епицентар устанка.

19 У тренутку подизања устанка пропала је румунска офанзива, одиграла се револуција у Русији, а у Грчкој су избили нереди. Целокупна ситуацији била је изузетно неповољна.

20 Миливоје Перовић, *Топлички устанак 1917*, Слово љубве, Београд, 1971, 64.

21 Исто, 59.

22 Бугарске окупационе власти забраниле су употребу српског језика и српске азбуке, презимена Срба мењана су тако да се завршавају на „ов“ и „ев“, са коначним циљем да сама „реч Србин треба потпуно да се изгуби“. Шире у: Миливоје Перовић, *Топлички устанак 1917*, нав.дело; Јован Дерок, *Топлички устанак и оружани отпор у окупираној отаџбини*,

победу, да се свесно иде у, ако не извесну онда у вероватну смрт, пре него да се изгуби сопствени идентитет и култура није и не може бити неморална одлука, нити устанак Срба у Топлици може бити неморалан. Једина хипотетичка ситуација у којој би он могао кршити критеријум рационалних изгледа за победом јесте она у којој би народу у Јабланичком и Топличком округу било наређено да подигне устанак, од стране Врховне команде или неких политичких вођа. Као што смо навели, не само да народу није наређено да се бори, команда је била таква да недвосмислено позива на стрпљење и суздржавање од насиља и устанка. Слободна одлука човека, макар га она одвела у смрт, није инхерентно неморална ако је бесплодна, нити је узалудно само-жртвовање акција која нужно чини човека неморалним агентом.

3.1. Критеријум могућности победе као аргумент неопходности одвајања концепција *Jus ad Bellum* и *Jus in Bello* унутар теорије праведног рата

Критеријум рационалних изгледа за победу изврстан је аргумент за доказивање тврдње о неопходности логичке раздвојености суђења о праведности рата и суђења о праведности вођења рата²³. Иако је ова неопходност у великој мери самоевидентна, постоје и они аутори, махом амерички, који сматрају да је немогуће судити о моралности ратовања без узимања у обзир моралне оправданости самог рата. Користећи критеријум о којем смо дискутовали у досадашњем делу текста, на један очигледан начин можемо доказати апсурдност оваквог виђења теорије праведног рата, у којој се о ратницима суди не само на основу онога како ратују, већ и на основу онога какав је морални карактер рата у којем су се нашли²⁴. Наиме, уколико

Просвета, Београд, 1940; Андреј Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916-1918*, Српска књижевна задруга, Београд, 1987.

23 Раздвајање *Jus ad Bellum*-а од *Jus in Bello*-а услов је моралне симетрије бораца у рату, једне од основних и најважнијих идеја теорије праведног рата. Уколико се о моралности бораца у рату суди на основу карактера рата који води, импликације су веома опасне – криминализација противника, манихејски приступ рату, немогућност постизања мира, итд. Шире у: Dragan Stanar, "Moral Equality of Soldiers in War: Necessity of Separating *Jus ad Bellum* from *Jus in Bello*", *Vojno delo*, Beograd, Vol. 86, 8/2016, 33-41.

24 Ову синтагму употребљавамо нимало случајно, будући да рат има извесан катаклизмичан карактер за војнике, они постају „заробљеници ове стварности“ иако нису допринели у њеној конструкцији, односно у процесу доношења одлуке о рату. Шире у: Јован Бабић, *Етика рата*

теорија праведног рата захтева да свих шест критеријума *Jus ad Bellum*-а буду испуњени како би један рат био окарактерисан као праведан, из тога следи да неиспуњавање било ког појединачног критеријума, рецимо критеријума разумних изгледа за победу, чини рат неправедним. Стога би рат у којем једна страна има исправан повод и намеру, којег је објавила компетентна власт, који представља последњу опцију решавања сукоба и који испуњава критеријум пропорционалности био *de facto* неправедан уколико та страна не би имала реалне изгледа да победи. Према мишљењу аутора као што су МекМахан²⁵ (McMahan), Родин²⁶ (Rodin) и други, сви они борци који се боре у рату на страни која не испуњава све захтеве праведног рата јесу неправедни борци, и као такви немају никаква права на убијање у рату (макар то било у самоодбрани) и подлежу одговорности по завршетку рата као ратни злочинци. Чак и ако ставимо на страну здраворазумске аргументе о неодговорности бораца за сам рат²⁷, веома је тешко очекивати да било који разуман и објективан човек додели епитет неправедан борцу који се бори у рату који има све елементе праведности осим реалних изгледа за успех. Штавише, тај би борац у том случају трпео двоструко зло – са једне стране његов политички врх га је послао у борбу и веома могућу смрт без изгледа за победом, а са друге стране он је означен као неморалан и као злочинац због свог учешћа у сукобу! Пред нама остају само две опције – или да дозволимо могућност праведног рата упркос неиспуњавању свих неопходних захтева које прописује *Jus ad Bellum*, или да одбијемо да судимо о моралности бораца у рату на основу моралности самог рата. Друга од ове две опције представља једини исправан пут, јер је савршено могуће на праведан начин

и „Теорија праведног рата“, нав. дело.

25 МекМахан тврди да сви они борци који се боре за неправедну страну јесу нужно неправедни борци, без обзира на то како се понашају у рату, јер немају никако право да се боре, или да се бране, у сукобу са борцима праведне стране. Шире у: Jeff McMahan, *Killing in War*, Clarendon Press, Oxford, 2009.

26 Родин заступа став да борци неправедне стране, не само да немају право да се боре у рату, већ да би требало да снесу моралну и правну одговорност по завршетку рата, само зато што су учествовали у рату. Шире у: David Rodin, “The Moral Inequality of Soldiers: Why *jus in bello* Asymmetry is Half Right”, у *Just and Unjust Warriors: The Moral and Legal Status of Soldiers* (ed. David Rodin, Henry Shue), Oxford University Press, Oxford, 2008.

27 Довољно је навести само њихову епистемичку лимитираност, неучествовање у процесу доношења одлуке, природу војске као институције, принуду, итд.

водити неправедан рат, као и што је могуће и на неправедан начин водити рат који је праведан.

4. ЗАКЉУЧАК

Теорија праведног рата представља „храбру синтезу“ супротстављених виђења моралности рата, и омогућава један надасве реалистичан приступ трагичном феномену рата. Ова је теорија конструисана тако да омогућава вишеструко суђење о једном рату – о његовој праведности, о праведности начина борбе, о праведности закључивања мировног споразума на крају рата, итд. Приликом суђења о праведности рата, елементу теорије праведног рата који је већини људи примаран, критеријум рационалних изгледа победе представља критеријум којим судимо искључиво само и једино онима који директно доносе одлуку о почињању или ступању у рат. Морална одговорност за неиспуњавање овог захтева, као уосталом и свих осталих захтева које постулира *Jus ad Bellum* концепција, припада дакле искључиво политичком врху једне земље, а никако онима који ће тај исти рат и водити. Штавише, борци у рату јесу примарне жртве неморалне одлуке својих суверена да започну или прихвате рат у којем не постоји никаква шанса за успех. Овај критеријум представља и веома јак аргумент за традиционално виђење двоструког суђења рата, односно неопходног одвајања *Jus ad Bellum*-а и *Jus in Bello*-а, који се покушава оспорити у последњих неколико година. Коначно, они којима се обраћају и којих се тичу захтеви *Jus ad Bellum*-а имају деонтолошку дужност да питању националног интереса своје нације приступају утилитаристички – максимизирајући срећу максималног броја својих сународника²⁸. Овакав би приступ свакако јасно онемогућио непотребно и нерационално жртвовање како бораца тако и цивила²⁹ у рату који не може донети никакву реалну добробит нити већини појединаца унутар једне нације, нити нацији као целини.

28 Цереми Бентам (Jeremy Bentham), један од првака и твораца утилитаризма, дефинисао је овај приступ етици као приступ чији је циљ „највећа срећа највећег могућег броја“. Vuko Pavićević, *Osnovi etike*, Kultura, Beograd, 1967, 279.

29 У таквом би рату сасвим сигурно страдао и велик број цивила у одмаздама које би уследиле услед отпора и губитака на страни победника.

ЛИТЕРАТУРА

- Бабић Јован, *Етика рата и „Теорија праведног рата“* (фуснота 72), интернет, <http://www.rastko.rs/rastko/delo/15243>, 20/11/2017.
- Бабић Јован, *Морал и наше време*, Службени гласник, Београд, 2005.
- Дерок Јован, *Топлички устанак и оружани отпор у окупираној отаџбини*, Просвета, Београд, 1940.
- Кајтез Илија, *Мудрост и мач*, Медија центар Одбрана, Београд, 2012.
- Лазић Жељко, Анђелковић Слободан и Станар Драган, „Морална оправданост Топличког устанка“ рад представљен на научном скупу „Топлички устанак 1917 – 100 година касније“ одржаном у Народном музеју Топлице. Рад ће бити објављен као део зборника са скупа 2018. године, којег издаје Институт за стратегијска истраживања
- Милашиновић Радомир и Милашиновић Срђан, *Основи теорије конфликта*, Факултет безбедности, Београд, 2007.
- Митровић Андреј, *Устаничке борбе у Србији 1916-1918*, Српска књижевна задруга, Београд, 1987.
- Оренд Брајан, „Рат“, у *Етика рата – хрестоматија* (приредили: Драгана Дулић, Бранко Ромчевић), Факултет безбедности, Београд, 2010, 267-293.
- Перовић Миливоје, *Топлички устанак 1917*, Слово љубве, Београд, 1971.
- Christov Theodore, *Before Anarchy*, Cambridge University Press, New York, 2015.
- Clausewitz Carl von, *On War*, Princeton University Press, Princeton, 1984.
- Hegel G.W.F, *The Philosophy of History*, Batoche Books, Kitchener, 2001.

- Hobbes Thomas, *Levijatan*, Naklada Jesenjski i Turk, Zagreb, 2004.
- Machiavelli Niccolo, *The Prince*, Hackett Publishing Company, Indianapolis/Cambridge, 2008.
- McMahan Jeff, *Killing in War*, Clarendon Press, Oxford, 2009.
- Pavićević Vuko, *Osnovi etike*, Kultura, Beograd, 1967.
- Stanar Dragan, "Moral Equality of Soldiers in War: Necessity of Separating *Jus ad Bellum* from *Jus in Bello*", *Vojno delo*, Beograd, Vol. 86, 8/2016, 33-41.

Dragan Stanar

POSSIBILITY OF VICTORY AS A PART OF THE *JUS AD BELLUM* CONCEPTION OF THE JUST WAR THEORY

Resume

The phenomenon of war has many interpretations and explanation – biological, economic, geopolitical, religious, strategic, etc. One of the most discussed layers of the complex phenomenon of war certainly is its ethical value, i.e. its morality. Ethics of war represents a never-ending pursuit of moral explanation and argumentation of war, fighting and intentional killing in war. In this pursuit, Just War Theory offers us a set of well devised criteria to properly judge many moral aspects of war – from justice of war and justice of warfare to justice of peace treaties which end wars. When we judge the moral justification of the decision to start or enter war, we are actually judging the decision of not more than a few people who actually are in the position to decide about war. In this sense, the criteria we focused on in this paper, the criteria of the possibility of victory (rational odds for victory), addresses the moral responsibility of those few individuals who decide whether to use their troops in a conflict in which there are little to no chances of victory. This means that those who actually fight wars against all odds are in fact victims of the decision made by their political sovereign, and that the sovereign who made such a decision is primarily morally responsible for the unnecessary deaths and suffering of his own people. In rare cases in which those who fight in conflicts with little to no chance of success make the decision to fight on their own, the criteria of the possibility of victory has virtually no meaning, as they are sacrificing their own lives, free-willingly making the choice to enter this futile endeavor. They cannot be

held morally responsible for sacrificing, especially if their side meets all other criterion of the *Jus ad Bellum* conception of the Just War Theory. One of these rare examples is the Toplica uprising, the only uprising that took place in occupied territory during World War I. The people who made the decision to start the uprising were the same people who fought and died. The order never came from a higher authority, on the contrary, the High Command of the Serbian Army was explicitly against the uprising and actively worked to hinder the conflict. This criterion is a powerful argument for the traditional view that *Jus ad Bellum* and *Jus in Bello* must be logically separated, because a hypothetical war in which a side lacks to meet only the criteria of possibility of victory would be an unjust war, but it would certainly not mean that all those who were sacrificed for nothing were necessarily unjust warriors at the same time. Nations whose identity rests upon the cornerstones such are sacrifice, transcendence of earthly existence and refusal of surrender at all costs would profit greatly from the existence of the criterion demanding rational odds for success in war. This would yield a more consequential approach of political elites to matters of national interest in desperate times of war, which would potentially save many lives that would had been lost in vain.

Keywords: war, morality, ethics, Just War Theory, *Jus ad Bellum*, possibility of victory, moral responsibility, twofold judgment of war.

* Овај рад је примљен 15. октобра 2019. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 1. децембра 2019. године.

УДК 656.835.11(497.11)“18/19“:32

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.6242019.8>

Прегледни рад

Зоран Б. Радоњић

Народна скупштина Републике Србије, Београд

ФИЛАТЕЛИЈА И ПОЛИТИКА – УТИЦАЈ ПОЛИТИЧКИХ И ДРУШТВЕНИХ ДОГАЂАЈА НА ИЗГЛЕД ПОШТАНСКИХ МАРАКА У СРБИЈИ

Сажетак

Рад се бави анализом утицаја политичких и друштвених догађаја на политику издаваштва српске (и југословенске) поште када су у питању поштанске марке као хартије од вредности које служе као доказ о плаћеној поштанској услузи. У раду се полази од претпоставке да је тај утицај одувек био изражен, имајући у виду да је поштанска служба у Србији од оснивања до данас увек била организована као јавна служба. Методама анализе садржаја и квантификације, извршен је увид у издавачку продукцију почев од 1866. године када су објављене прве српске поштанске марке, па до данашњих дана, уз приказивање најкарактеристичнијих примера. На основу истраживања, може се закључити да је одраз политичких и друштвених токова у држави одувек био у већој или мањој мери изражен на поштанским маркама, те да оне као такве могу представљати значајан помоћни извор података у друштвеним

наукама, али да и саме могу бити предмет научног проучавања.

Кључне речи: пошта, Србија, филателија, политика, друштво, уметност, 19. век, 20. век.

Жеља за међусобним комуницирањем једна је од исконских људских тежњи. Развојем цивилизације и научних достигнућа, јављају се све организованији и ефикаснији системи преноса информација, који постају темељ уређених држава. Међутим, тек 1840. године у Великој Британији јавља се изум који ће утемељити поштанску службу у савременом смислу речи. То је била поштанска марка, комадић папира који се лепио на пошиљку као доказ да је пошиљалац платио услугу преноса своје пошиљке. Тај моменат означио је почетак све живљег поштанског саобраћаја, који је био један од иницијалних процеса глобализације. Поштанске марке временом осим пуког доказа плаћених поштанских такса, попримају и друге функције: да пропагирају, да информишу и да образују.¹ Уз повећање броја националних држава, све то доприноси све већем интересовању јавности за саму поштанску марку, те се временом појавила филателија као посебна врста хобија сакупљања и проучавања поштанских марака, која је развила сопствену терминологију блиску научној, а такође постала и уносно тржиште купопродаје и размене поштанских вредносница. Имајући у виду чињеницу да поштанска делатност по правилу спада у домен државних надлежности и да је најчешће организована као јавна служба, намера овог рада је да на примеру Србије испита степен утицаја политичких и друштвених догађаја на мотиве који су коришћени за израду поштанских марака, користећи се методама анализе садржаја и квантификације, увидом у издавачку продукцију поштанских вредности.

Поштанска служба у Србији има дуге корене: „У време оба српска устанка (1804. и 1815. године), али и у годинама непосредно потом, власти у Србији су организовале поштански саобраћај у складу са могућностима и условима. [...] Иако званично у вазалном односу са Турском, Србија добија право да

1 Vesna Dimitrijević: *Istorijsko na poštanskim markama*, Zadužbina Andrejević, Beograd, 1999, стр. 27-28.

организује сопствени поштански саобраћај након Хатишерифа из 1830. и 1833. године. [...] Пошта Србије рођендан бележи 25. маја 1840. године, када је у Београду отворена прва државна пошта за јавни поштански саобраћај“.² Ипак, прве српске поштанске марке појавиће се у употреби неколико деценија касније, 1866. године. Читавих наредних пола века, српска поштанска издања неће излазити из оновременог класичног светског клишеа приказивања елементарних националних симбола – државног грба и владара из династија Обреновић и Карађорђевић. Тек 1904. године, на стогодишњицу Првог српског устанка, појавиле су се прве српске поштанске марке које нису имале ове мотиве, али ни оне нису нацртима одударале од претходних, јер је на једној био вожд Карађорђе уз свог унука краља Петра, а на другој устанички скуп у Орашцу. (Слика 1)

Слика 1 – Поштанске марке Кнежевине/
Краљевине Србије 1866-1921. године

Слева надесно: Марка са грбом Кнежевине Србије, прва српска поштанска марка (1866); Марка са ликом кнеза Михаила (1866); Марка са ликом краља Милана (1880); Марка са ликом краља Александра (1901); Марка са ликовима војда Карађорђа и краља Петра поводом стогодишњице Првог српског устанка (1904).

Извор: *Каталог поштанских марака југословенских земаља 1991*, Југомарка, Београд, 1991.

Завршетак Првог светског рата довео је до стварања нове државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Настала у моменту када ратни вихор још увек није био у потпуности

² Драган Деспотовић: *Историјат поште и поштанских марака*, IPRESS, Београд, 2002, стр. 5-6.

окончан, нова држава се још дуго налазила у својеврсном стању несређености, а то се рефлектовало и у поштанском саобраћају, где су две и по године након уједињења још увек биле коришћене (чак и штампана нова издања) марке Краљевине Србије, односно прештамповане аустроугарске. Тек почетком 1921. године појавила су се прва редовна издања са називом нове државе, који је био исписан на оба званична писма, ћирилици и латиници. И у новој држави је у прво време био настављен тренд готово искључивог приказивања актуелног владара на поштанским маркама. Тако се од 150 југословенских марака које су издате до момента атентата на краља Александра 1934. године, његов лик налазио се на њих 109.³ Протеком времена запажа се извесна диверзификација мотива. Она је са једне стране ишла у правцу даље и ближе прошлости - преко покушаја да се подсећањем на славне битке Првог светског рата и осликавањем важних историјских момената и личности направи представа „континуитета“ народне династије Карађорђевић са српским и хрватским средњовековним владарима, и тако одржи и повећа легитимност њене владавине. Са друге стране, од почетка тридесетих година 20. века објављивано је све више поштанских издања која су била директно или индиректно упућена на свакодневна политичка збивања (савез Мале Антанте, Балкански савез, стварање Бановине Хрватске), али и на шире сегменте друштвеног живота - прве марке са спортским мотивима појавиле су се 1932. године, а научник Никола Тесла као прва личност која није била владалац 1936. године. (Слика 2)

3 *Каталог поштанских марака југословенских земаља 1991*, Југомарка, Београд, 1991, стр. 33-39.

Слика 2: Поштанске марке Краљевине СХС/Југославије 1921-1941.

Слева надесно: Редовна марка са ликом краља Александра (1921);

Марка са ликовима средњовековног хрватског краља Томислава и краља Александра (1929); Марка поводом изградње споменика на Кајмакчалану (1931); Марка поводом годишњице формирања Балканског савеза (1937); Марка са доплатним вишком за задругу ПТТ чиновника у Загребу, на којој је слика Бановине Хрватске као „решења хрватског националног питања“ у Југославији (1940).

Извор: *Каталог поштанских марака југословенских земаља 1991*, Југомарка, Београд, 1991.

Краљевина Југославија нестала је у краткотрајном Априлском рату 1941. године. Највећи део простора данашње Србије потпао је под немачку окупацију, која је временом дозволила успостављање извесних цивилних служби, па и поште. За нешто више од три године могле су се уочити крупне промене у политици издаваштва у односу на предратни период. С обзиром да је југословенска влада са краљем Петром избегла у Лондон и тамо наставила да издаје своје поштанске марке, ни на једној српској марки више није било његовог лика, али ни генерала Милана Недића као фактичког „шефа државе“. Уместо суверена кога није било, „Нова Србија“ је на својим редовним маркама приказивала слике српских манастира, настојећи да направи што већи отклон од раније званичне идеологије интегралног југословенства, која је била сматрана за главни узрок тешког положаја у коме се нашао српски народ. Из избора мотива поштанских марака јасно се назирала тешка стварност окупираних територија, притиснуте бројним проблемима (грађански братоубилачки рат, бројне избеглице, највећи број мушкараца у највиталнијем животном добу одведен у заробљеништво, наметање антисемитизма). Она се још боље видела и из чињенице да је на великој већини издања сама номинална вредност поштанске марке за плаћање

поштанске услуге била по правилу нижа него прописана доплатна вредност у различите сврхе. Тако је поштанска служба заправо постала издашан вид парафискалног намета ионако већ осиромашеном грађанству. (Слика 3)

Слика 3: Поштанске марке у окупираној Србији 1941-1944. године

Слева надесно: Марка са доплатним вишком за избеглице (1941); Марка са доплатним вишком поводом „Антимасонске изложбе“ у Београду (1942); Марка са доплатним вишком за ратне инвалиде (1942); Редовна марка са мотивом манастира Љубостиње (1942).

Извор: *Каталог поштанских марака југословенских земаља 1991*, Југомарка, Београд, 1991.

Минималним сређивањем прилика на простору дела Југославије који је током јесени 1944. године ослобођен, успостављен је поштански саобраћај. Већ прве редовне марке нове Демократске Федеративне Југославије, издате у фебруару 1945. године на себи су носиле мотив новог неприкосновеног владара – Јосипа Броза Тита. Маршал Југославије ће у наредне три и по деценије постати један од најконстантнијих мотива на југословенским филателистичким издањима, како поводом његових рођендана, тако и у част других државних и партијских јубилеја и догађаја. Његов лик нашао се на укупно 108 од укупно 2.101 поштанске марке које су објављене у периоду 1944-1991. године.⁴ Иако се овај проценат учешћа не чини толико високим као у случајевима ранијих краљева, мора се имати у виду снажна експанзија југословенског филателистичког издаваштва у другој половини 20. века, односно троструко виши годишњи просек броја објављених марака у периоду након Другог светског рата (43,77), него за време Краљевине

⁴ *Каталог поштанских марака југословенских земаља 1991*, Југомарка, Београд, 1991, стр. 136-295.

Југославије (14,57), са знатно разноврснијим мотивима него раније. О његовој недодирљивости је сведочио и чињеница да се ниједна друга жива личност, ни домаћа ни инострана, није појавила на поштанским маркама Југославије у време његовог живота, а од високих партијских сабораца који су преживели Други светски рат и владали државом ту част постхумно су добили само Едвард Кардељ и Иван Рибар, и то тек након 1980. године. Чак и након Брозове смрти, југословенске поште су сваке наредне године током осамдесетих издавале најмање једну пригодну марку са његовим ликом. Органску целину са поштанским маркама посвећеним Титу представљала су и бројна издања којима су се обележавала сећања на Други светски рат и Југословенску народну армију, на политичка догађања (конгресе и годишњице партије и тзв. друштвено-политичких организација, самите Покрета несврстаних), као и на знатан број истакнутих домаћих и страних историјских личности из те области. До краја шездесетих година 20. века значајно место на вредносницама имала је и индустријализација, као један од главних циљева развоја земље. Укупан број ових марака премашао је бројку од 400 појединачних издања. (Слика 4)

Слика 4: Поштанске марке социјалистичке Југославије из периода друге половине 20. века

Слева надесно: Редовна марка са мотивом маршала Тита (1945), Редовна марка са мотивом металуршке индустрије (1951), Марка поводом одржавања Осмог конгреса Савеза комуниста Југославије (1964), Марка поводом годишњице Југословенског ратног ваздухопловства (1982), Марка са приказом споменика НОБ у Ваљеву (1983).

Извор: *Каталог поштанских марака југословенских земаља 1991*, Југомарка, Београд, 1991.

Поред непосредног, утицај политичких токова на филателију огледао се и у посредном облику. Ни све бројнија издања са тематиком из најразличитијих области људског окружења - природе, спорта, културе, науке и технике, нису могла остати изван матрица легитимизације поретка, па су поједина од њих са најдужом традицијом и најугледнијим визуелним изразом била везана за државне празнике. Тако су традиционалне серије (већи број марака које се издају истог дана и које су повезане истим или сличним мотивима) посвећене флори и фауни објављиване за 25. мај - Дан младости, а оне које су се бавиле уметношћу за Дан Републике 29. новембра. Све јаче конфедералне тенденције југословенског федерализма које су дошле до изражаја уставним амандманима из 1967, 1968. и 1971. године, а крунисане доношењем новог Устава 1974. године, посредно су се виделе у појединим серијама марака (знамените личности, фолклор), које су емитоване од средине шездесетих година, где се од тог периода увек објављивало по шест марака, од којих је свака била везана за по једну републику. Са давањем атрибута „конститутивних елемената федерације“ и аутономним покрајинама, број марака у овим серијама је седамдесетих и осамдесетих година нарастао на по осам. На другој страни, овакво инсистирање на квантитативној равноправности није истовремено било заступљено и на пољу равноправне употребе писма, јер је ћирилица, иако формално једно од два равноправна југословенска писма, у периоду 1966-1984. године била у потпуности протерана из назива државе на маркама, да би се касније вратила, али само у маркама у саставу серија, док је на појединачно издатим маркама назив државе и даље био искључиво латинични све до 1992. године.

Наспрам форсирања продукције везане за шефа државе, партију и тековине НОБ, у југословенској филателији било је приметно одсуство појединих тема које нису биле у складу са званичном идеологијом СКЈ и њеним погледима на друштвену прошлост и стварност. У складу са марксистичким постулатима да је „религија опијум за народ“, на поштанским маркама социјалистичке Југославије мотива везаних за религију и цркву готово да није било. У овом периоду емитовано је тек око 40 поштанских вредности на којима су се налазили прикази

сакралних објеката или личности светитеља. И од овог броја већина тих издања емитована су у контексту који није имао директне везе са религијом и црквом. Тако се нпр. 1947. године манастир Прохор Пчињски нашао на марки којом се обележавала годишњица заседања Антифашистичког собрања народног ослобођења Македоније, док су мотиви фресака и икона три узастопне године (1967-1969) красили издања посвећена уметничкој баштини. Тек 1981. године југословенске поште издаће прво пригодно издање поштанске марке чија је непосредна тема промоције била црква (900. годишњица манастира у Вељуши код Струмице, Македонија), да би у другој половини осамдесетих година број марака са овим мотивима почео да бележи благи раст (у периоду 1985-1991. мотиви који су непосредно или посредно везани за религију појавили су се на укупно 17 издања). Међутим, апсолутни табу био је период балканских и Првог светског рата, јер ови ратови за четири и по деценије постојања друге Југославије нису били представљени чак ни на посредан начин на било каквој њеној поштанској вредносници.

Дугогодишња политичка криза која је крајем осамдесетих и почетком деведесетих кулминирала најпре урушавањем система социјалистичког самоуправљања и политичког монизма, а затим и растакањем федералне државе у крвавом грађанском рату током 1991/92. године, у прво време није имала утицаја на поштанску издавачку политику. Напротив, Заједница југословенских пошта се, без обзира на драматична дневно-политичка збивања и промене, понашала као да се у држави ништа озбиљно не дешава и није мењала раније усвојене издавачке планове. То је доводило до низа парадоксалних ситуација, попут оних да док у Словенији сепаратисти нападају савезне царинике и армију, пошта као једна од савезних заједница јавних предузећа 15. јула 1991. године (у моменту када је ова република *de facto* већ извојевала независност) издаје поштанску марку посвећену годишњици смрти словеначког композитора Јакоба Галуса; да пар дана касније (18. јула) такође издаје серију од чак 10 вредности са мотивима светионика на Јадрану у моменту када је Сабор Републике Хрватске већ био прогласио сецесију ове републике

од СФРЈ, а међунационални ратни сукоб већ буктао целом њеном територијом; односно да почетком 1992. године (29. јануара) једно издање краси лик македонског револуционара Гоце Делчева, док је становништво његове матичне републике још у септембру 1991. године већином од 96% гласова на референдуму гласало за излазак из федерације. У исто време, поште ових република још и пре формалних проглашења отцепљења емитовале су марке са називима својих држава, пуштале их у званичну употребу и тиме потврђивале тезу да је поштанска служба једна од основних државних надлежности и њених симбола, а испоставиће се да су такве делатности биле дуго и темељно припремане на највишем нивоу: „Издаваштво поштанских марака Републике Хрватске своје почетно формално-правно обликовање и деловање започиње у првим данима фебруара 1991. када је Сабор Републике Хрватске донео Одлуку о оснивању и раду Државне комисије за избор ликовних решења поштанских марака РХ“.⁵

Проглашење нове федерације, Савезне Републике Југославије, коју су чиниле Србија и Црна Гора само је унеколико изменило издавачку политику Заједнице југословенских пошта и телефона, која је наставила да ради само са две своје чланице. Неупућени појединац ни по чему из спољног изгледа поштанских марака није могао да закључи да се догодила било каква промена, јер је задржан потпуни континуитет визуелног израза вредносница кроз класицизам и импресионизам, са устаљеном белом маргином око слике (сецесионистичке републике Словенија и Хрватска су врло брзо већином прешле на претежни стил модернизма и поп-арта преко целе марке), док су само они пажљивији могли да примете да је сада ћирилично писмо преузело примат на већем броју издања у односу на латиницу. Дух „нових времена“ огледао се пре свега у престанку издавања поштанских марака посвећених Титу, јер је последње издање поводом Дана младости са мотивом бившег шефа државе објављено 1990. године, што је у потпуности било у складу са доминантним политичким дискурсом. Слично је било и са тематиком везаном за Други светски рат, с обзиром да је крај осамдесетих

5 Andrej Sardelić: „Politika izdavaštva poštanskih maraka Republike Hrvatske“, *National security and the future*, Udruga svetog Jurja, Zagreb, 2008, vol. 9, no. 3, стр. 90.

и почетак деведесетих донео најпре притајену, а касније и све већу јавну промену става јавности као и научну ревизију погледа на српску историју тог периода.

Уместо раније наглашеног промовисања тема које су имале везе са комунизмом и радничким покретом, почев од 1992. године запажа се права експанзија раније дуго запостављаних религијских мотива. За свега пет година (у периоду 1992-1997) биће издато чак 46 поштанских марака са најразличитијим мотивима из ове области,⁶ што је више него за претходних 47 година (1944-1991) узетих заједно. Од 1992. године традиционално новембарско издање „Уметност“ је везано искључиво за миље православља, а 1994. године манастири се појављују као тема редовних издања марака у масовним серијама за унутрашњу употребу, па ће од 51 поштанске марке издате те године религија бити заступљена на чак 15 њих. Овакав тренд, који је настављен до данашњих дана, логично се подударао са ставовима јавног мњења, у којима је већина грађана стављала СПЦ на прво место као институцију којој највише верује. Истовремено, он је био и извесан одраз свеопште друштвене конфузије, које се сломом система самоуправног социјализма суочило са различитим видовима дубоке политичке и социјалне подељености и неимања консензуса темељних вредности на којима треба да почива, па се у таквим околностима црква нашла као један од ретких кохезивних фактора, као институција која ужива велику подршку најширих слојева становништва. Слично се могло рећи и за област спорта. Иако су и у социјалистичкој Југославији била објављивана бројна издања са спортским мотивима, она су пре свега била посвећивана одржавању спортских манифестација, нарочито ако је Југославија била њихов домаћин. Од друге половине деведесетих интензивирано је и штампање марака поводом спортских успеха националних репрезентација (медаље на Олимпијским играма 1996. и 2000. године, златна медаља кошаркашке репрезентације на светском првенству 1998, сребро одбојкаша на светском првенству исте године, европска злата ватерполиста, кошаркаша и одбојкаша 2001. године, итд.), неретко у пригодним, визуелно богато

6 *Каталог поштанских марака Југославије : издања 1991-1999*, Југомарка, Београд, 2000, стр. 3-34.

илустрованим издањима већег формата (тзв. „блокови“). Тако је нађено још једно поље мотива које друштвено није било спорно услед популарности спортиста, а истовремено је било веома захвално за ширење позитивне слике саме државе према иностранству.

Нова политичка реалност државе изоловане санкцијама УН у чијем је окружењу беснео крвави рат у који је она била (не)посредно умешана није се могла приметити у свету домаће филателије деведесетих година двадесетог века. Иако је СР Југославији суспендовано чланство у Заједници европских пошта (СЕРТ), југословенске поште су и даље уредно објављивале поштанске марке на годишњу заједничку задату тему ове организације; иако је већини спортиста било забрањено учешће на међународним такмичењима истовремено није био прекидан континуитет издавања марака посвећених светском првенству у фудбалу и олимпијским играма. У складу са званично прокламованом тезом ондашње власти да „Србија није у рату“, сурова страдања и борба српског народа за слободу и независност на просторима авнојевске Хрватске и Босне и Херцеговине у потпуности су изостављане као теме, у мери да је и стручна јавност примећивала „да на маркама има мало сувише флоре, фауне и чувања природе.“⁷ Драматична социјално-економска ситуација у држави на маркама могла се приметити једино по све вишим и вишим номиналним вредностима тих издања (крајем 1993. године пуштене су у оптицај марке са номиналом од 400 милиона динара), односно штампању редовних марака чија је вредност уместо у броју новчаних јединица била изражена словима („А“, „Р“) и тиме по потреби била подложна брзој промени коју је наметала хиперинфлација. Не рачунајући спортске, културне и поштанске манифестације, током деведесетих година 20. века, само је један догађај од ширег друштвеног значаја завредео да буде овековечен издањем, а то је било отварање подземне железничке станице „Вуков споменик“ у Београду у јулу 1995. године. Ипак, са отпочињањем НАТО агресије у марту 1999. године, туробна свакодневица више се није могла игнорисати, па се и пошта на свој начин укључила у ратне

7 Владимир Прикић: „Реч уредника“, *Филателиста*, часопис Савеза филателиста Србије, Београд, април 1994, бр. 213/214, стр. 1.

напоре: „Реагујући на на одлучност и непоколебљивост нашег народа да се истраје у борби против злочиначких напада НАТО агресора, ЗЛПТТ пустила је у оптицај 9. априла другу редовну поштанску марку са мотивом мете“.⁸ (Слика 5)

Слика 5: Поштанске марке СР Југославије из периода деведесетих година 20. века

Лева страна, горњи ред: Марка са мотивом фреске из цркве Богородице Љевишке у Призрену, са номиналом од 400 милиона динара (1993); Редовна „А“ марка, без бројчане номиналне вредности (1993). Лева страна, доњи ред: Марка поводом свечаног отварања подземне железничке станице „Вуков споменик“ у Београду (1995); Редовна „А“ марка, издата за време НАТО агресије (1999). Десна страна: Пригодна „блок“ марка великог формата, издата поводом освајања златне медаље југословенских кошаркаша на Светском првенству у Атини 1998. године.

Извор: *Каталог поштанских марака Југославије издања 1991-1999. године*, Југомарка, Београд, 2000.

Интересантно је приметити да оваква политика издаваштва поштанских марака СР Југославије у деведесетим годинама 20. века није била усамљени изузетак, јер су сличне тенденције биле су забележене и у ондашњој Русији: „Последње совјетске

8 Б. Станковић: „Срце на мети“, *Политика*, 13.04.1999, стр. 30.

и прве руске серије поштанских марака разликују се у четири главна правца. Најупечатљивија је важност религије као главне теме, преко 17% свих издања има религијску тематику. [...] Друга разлика између совјетских и руских марака је да су директне политичке и идеолошке теме у потпуности одсутне у овим каснијим. [...] Задржане су поштанске марке поводом Олимпијских игара и Игара добре воље. [...] Природа је и даље била популарна тема на руским маркама. [...] Социјални проблеми су избегавани“.⁹

Резултати избора одржаних у септембру и децембру 2000. године означили су почетак процеса радикалних политичких промена. Усвајањем нове Уставне повеље у фебруару 2003. године појавиле су се прве поштанске марке са називом нове државе Србија и Црна Гора. Оне су биле врло редак светски пример двоструке номиналне вредности (и у динарима и у еврима), одражавајући збиљу одвојености две републике чланице нове конфедерације, у којој је Република Црна Гора још од новембра 2000. године увела немачку марку као искључиво средство плаћања. Време је показало да је, као и у случају распада СФРЈ, управо пошта била једно од главних подручја за промоцију „новог државног суверенитета“ сецесиониста, с обзиром да је „Црна Гора већ 15. децембра 2005. године почела са издавањем марака са називом државе Crna Gora – Montenegro, кроз редовно издање од четири вредности, док је на подручју Србије настављено коришћење важећих издања из периода СЦГ“.¹⁰

Једна од видљивијих промена праваца државне политике након 2000. године односила се на спољну политику. Поред обнављања дипломатских односа са великим западним силама и стратешке одлуке о почетку процеса придруживања Европској унији, уследио је и повратак у најважније међународне организације, одустајањем од инсистирања на правном континуитету са некадашњом СФРЈ и подношењем формалних молби за улазак као потпуно нове државе. У складу с тим, СРЈ је током новембра месеца 2000. године била примљена у чланство УН и у ОЕБС,

9 Stanley D. Brunn: „Stamps as Messengers of Political Transition“, *Geographical Review*, American Geographical Society, New York NY, 2011, vol. 101, no. 1, стр. 30-33.

10 Milan Vukosavljević: „Upotreba maraka i frankiranje u Državnoj zajednici Srbija i Crna Gora“, *Filatelista*, časopis Saveza filatelista Srbije, Beograd, april 2012, br. 269/270, стр. 43.

а пошта је тим поводом објавила две марке, иако њихово штампање није било планирано када је годину дана раније био објављиван план издавања за ову годину,¹¹ и тако након дужег времена вратила политичку дневну реалност на своја издања. Иако такви и слични „дневнополитички“ мотиви током наредне две деценије неће бити заступљени у великој мери, они ће ипак повремено красити нова поштанска издања, било директним (2005. године издата је марка живописне симболике поводом добијања позитивне Студије о изводљивости прикључивања Европској унији, 2008. поводом председавања ОЕБС), било индиректним поводима (на марки поводом јубилеја излажења часописа НИН 2010. године у графичком решењу јасно се распознавао изглед броја тог недељника чија је насловна страна славила укидање виза од стране ЕУ). У последњој деценији, спољна политика се у српским маркама провлачи и кроз форму обележавања годишњица успостављања дипломатских односа са појединим иностраним државама, и ту се донекле одступа од установљене праксе да се поштанске марке са директним политичким мотивима издају само поводом европских интеграција, с обзиром да су поједина од ових издања била посвећена и пријатељским односима са другим, неевропским државама - Кубом, Јужном Корејом, Индијом. (Слика 6)

11 Б. Станковић: „Усвојен Програм за 2000. годину“, *Политика*, 25.11.1999, стр. 34.

Слика 6: Поштанске марке Југославије и Србије
током прве две деценије 21. века

Слева надесно: Марка поводом пријема СРЈ у УН (2000); Марка поводом почетка преговора о придруживању са ЕУ, номинала и у динарима и у еврима (2005); Марка поводом председавања Србије Комитетом министара Савета Европе (2007); Марка поводом годишњице излажења листа НИН, у доњем десном углу се распознаје број часописа који афирмативно говори о визијој либерализације са ЕУ (2010); Марка поводом почетка преговора о приступању Србије ЕУ (2014); Марка поводом годишњице успостављања дипломатских односа Србије и Кубе (2015).

Извори: *Scott 2009 Standard Postage Stamp Catalogue (vol. 5, vol 6)*, Scott Publishing Co, Sidney OH, 2008; *Интернет сајт ЈП Пошта Србије, архива поштанских марака за 2010, 2014. и 2015. годину*: <https://posta.rs/cir/filatelija/arhiva-izdanja.aspx> (приступљено 15.11.2019).

У актуелној издавачкој политици се и даље примећује извесна уздржаност од појединих мотива. Тешко и нерешено статусно питање Косова и Метохије, које се од јуна 1999. године фактички налази изван правног система остатка државе у филателији се рефлектовало на начин да су мотиви који би имали било каквих веза са овом територијом начелно изостављени, сем пар изузетака (2005. године на једном издању осликан је Национални парк Шара, 2014. године објављена је серија од четири марке са мотивима манастира који су под заштитом УНЕСКО). Поред спортиста, од савременика на издањима се појавио само упокојени патријарх СПЦ Павле (2014. године), док су смрти двојице некадашњих истакнутих државних лидера, Зорана Ђинђића и Слободана Милошевића остале необележене, вероватно због дубоке подељености њиховог вредновања међу ширим слојевима становништва. У односу на догађаје из прошлости и даље је приметно да се избегавају мотиви који су друштвено спорни, тако да док је са једне стране видљиво потпуно одсуство издања у вези са

ближом прошлости (Други светски рат и ратови деведесетих на простору бивше Југославије), на другој српска пошта је у прве две деценије 21. века објавила више десетина марака које су подсећале на годишњице славних битака из Првог и Другог српског устанка и балканских и Првог светског рата.

За више од века и по свог постојања, српска пошта остала је једна од ређих јавних установа, односно предузећа која је сво време свог битисања била и остала под државном ингеренцијом. Као таква, она се и сама непрекидно мењала и делила судбину државе, њене успоне и падове. Иако са одређеним резервама и изузецима, може се закључити да су поштанске марке и остале вредноснице српске поште у континуитету прилично верно одражавале политичка и шира социјална збивања у држави и друштву. Стога, као интересно материјално сведочанство свог времена, поштанске марке могу истовремено бити користан помоћни извор података у разним друштвено-хуманистичким наукама, али и саме могу бити захвалан предмет проучавања, који у српским оквирина још увек чека на дубља научна истраживања.

ЛИТЕРАТУРА

- Деспотовић, Драган: *Историјат поште и поштанских марака*, IPRESS, Београд, 2002.
- *Интернет сајт ЈП Пошта Србије, архива поштанских марака за 2014. и 2015. годину*: <https://posta.rs/cir/filatelija/arhiva-izdanja.aspx> (приступљено 15.11.2019) .
- *Каталог поштанских марака југословенских земаља 1991*, Југомарка, Београд, 1991.
- *Каталог поштанских марака Југославије : издања 1991-1999. године*, Југомарка, Београд, 2000.
- Прикић, Владимир: „Реч уредника“, *Филателиста*, часопис Савеза филателиста Србије, Београд, април 1994, бр. 213/214, стр. 1.
- Станковић, Б: „Срце на мети“, *Политика*, 13.04.1999.

- Станковић, Б: „Усвојен Програм за 2000. годину“, *Политика*, 25.11.1999.
- Brunn, Stanley D.: „Stamps as Messengers of Political Transition“, *Geographical Review*, American Geographical Society, New York NY, 2011, vol. 101, no. 1, стр. 19-36.
- Dimitrijević, Vesna: *Istorijsko na poštanskim markama*, Zadužbina Andrejević, Beograd, 1999.
- Sardelić, Andrej: „Politika izdavaštva poštanskih maraka Republike Hrvatske“, *National security and the future*, Udruga svetog Jurja, Zagreb, 2008, vol. 9, no. 3, стр. 87-101.
- *Scott 2009 Standard Postage Stamp Catalogue (vol. 5, vol. 6)*, Scott Publishing Co, Sidney OH, 2008.
- Vukosavljević, Milan: „Upotreba maraka i frankiranje u Državnoj zajednici Srbija i Crna Gora“, *Filatelista*, časopis Saveza filatelista Srbije, Beograd, april 2012, br. 269/270, стр. 34-48.

Zoran B. Radonjić

**PHILATELY AND POLITICS – THE INFLUENCE OF
POLITICAL AND SOCIAL EVENTS ON POSTAL STAMPS
IN SERBIA**

Resume

The topic of the paper is the analysis of influences of political and social events on publishing policies of postal stamps manufactured by The Post of Serbia (and Yugoslavia). The starting assumption is that mentioned influences were always present considering that postal service in Serbia, from its beginnings to present day, was always organized as a public service. The analysis and quantification of the content of postal stamps gave insight into the publishing production starting from the year 1866 when the first postal stamps were printed to present day, with discussion of the most characteristic examples. First period is marked with a very narrow range of topics which appear on postal stamps and those are solely the National emblem and the portraits of the kings of Obrenović and Karađorđević dynasties. Only gradually from the beginning of the third decade of the twentieth century other motifs start to appear (city landscapes, sport). Postal stamps of the occupied Serbia from 1941 to 1945 usually depict the grim everyday life and simultaneously serve as a means of gaining additional statewide income. In the second half of the twentieth century philatelic production of Yugoslavia becomes more intensive and diverse. Direct influence of the state is reflected in numerous illustrations concerning marshal Tito, The League of Communists of Yugoslavia, the Second World War, but also through the various supporting details associated with postal publishing. After the dissolution of the SFRY, these subjects were completely abandoned and replaced by motifs of Orthodox Christian religion,

sport and environmental protection while the social reality is seldom depicted (NATO aggression of 1999, the process of joining the European Union in period after 2000). The main conclusion is that the postal stamps always reflected the political and social trends in the country and that they represent a helping source of information or even alone the topic of social studies.

Keywords: post service, Serbia, philately, politics, society, art, 19th century, 20th century.

* Овај рад је примљен 15. новембра 2019. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 1. децембра 2019. године.

АКТУЕЛНО

175

Сања Стошић, Милена Пешић
СЕЦЕСИОНИСТИЧКИ ДИСКУРС КОСОВА И
КАТАЛОНИЈЕ: СЛИЧНОСТИ И РАЗЛИКЕ

223

Диммић Миодраг
ДЕТЕРМИНАНТЕ ТРЖИШТА КРИПТОВАЛУТА

251

Србљановић Стефан
ПОЛИТИКА УРБАНИЗМА У ПРИБОЈУ
– ЈУЧЕ, ДАНАС, СУТРА

УДК 323.173(497.115)(467.1)

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.6242019.9>

Оригинални научни рад

Сања Стошић

Институт за политичке студије, Београд

Милена Пешић

Институт за политичке студије, Београд

СЕЦЕСИОНИСТИЧКИ ДИСКУРС КОСОВА И КАТАЛОНИЈЕ: СЛИЧНОСТИ И РАЗЛИКЕ*

Сажетак

Самопроглашење независности Републике Косово 2008. године извесно је допринело јачању тежње ка самоопредељењу као концепту супротстављеном осећају националног идентитета. Другим речима, тежња Каталоније да се као засебна „нација” отцепи од матичне државе Шпаније кулминирала је у периоду 2009–2015 јачањем каталонског сепаратизма и унилатералним проглашењем независности у јесен 2017. године. Када је реч о случају самопроглашене Републике Косово, мора се имати на уму чињеница да је идеја о независности косовских Албанаца од Србије била здушно подржавана од стране Албаније, као и да је формирање Ослободилачке војске Косова (ОВК) било директно омогућено подршком коју је НАТО пружао косовским безбедносним снагама. Ипак, иако је тзв. међународна заједница признала независност Косова, Косово, као ни Каталонија,

* Рад је настао као резултат рада на пројекту бр. 170009, које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

никада није било самостална држава. Међутим, како у се оба случаја ради о „нацијама” које захтевају отцепљење од матичне државе, фокус овог рада усмерен је ка проналажењу евентуалне аналогије у сепаратистичким тежњама истих. У том циљу, на основу критичко-упоредне анализе јавног дискурса Србије, Косова, Шпаније и Каталоније, дескриптивно-историјским приступом покушаћемо да истакнемо постојеће сличности и разлике у сепаратистичким настојањима Каталоније и Косова које добрим делом одређују како политичку агенду Србије и Шпаније тако и Европске уније. У раду се заступа становиште по коме концепт права на самоопредељење у данашњој Каталонији, као и борби косовских Албанаца, превазилази традиционалне оквире и обележја чисто националистичког дискурса и стога се мора интерпретирати у оквиру обележја псеудодемократског и јавног дискурса данашњице и граница политичког пројекта.

Кључне речи: Косово (Србија), Каталонија (Шпанија), јавни/политички дискурс, демократија, држава, самоопредељење, сецесија

1. УВОД

У не тако далекој прошлости, Европа је искусила два светска рата, неколико грађанских ратова и много других ратних сукоба мањег интензитета који су допринели јачању феномена сецесије као демократског израза права народа на самоопредељење, тј. одвајања од матичног ентитета у циљу формирања нове државне заједнице.¹ Стога, није петерано тврдити да Европа ХХI века очигледно пати од отцепљења територијалних јединица од матичне државе, нестанка

¹ Концепт нације и националне државе формирао се са Вестфалским миром из 1648. Са геополитичке тачке гледишта, уређење државе темељи се на три основна концепта: јасно омеђеној политичкој територији дефинисаној границом која је обухвата, становништвом које дату територију насељава и владом или политичком управом.

традиционалног модела суверене државе и формирања нових државних ентитета. У контексту оваквог савременог стања, у раду ће бити дат историјски осврт на сам развој и јачање сепаратистичких тенденција Косва и Каталоније, уз проучавање сецесионистичког дискурса и његово уобличавање до данашњих дана.

Полазећи од условљености дискурса друштвено-политичким контекстом, критичка анализа дискурса (ЦДА)² је у оквиру хуманистичких и друштвених наука развила особен приступ у проучавању улоге језика у друштву, и то у експлицитно политичкој перспективи, односно у погледу изучавања начина којима се интереси доминантних друштвених/политичких група промовишу. Приступајући крајње еклектички анализи тескуалних и других остварења дискурса, ЦДА у њима открива начине на које дискурси идеолошки делују и репродукују одређену друштвену моћ.³ Анализа политичког дискурса подразумева бављење његовим језичким, прагматичким и реторичким особеностима, посебном употребом „аргументативних макростратегија” и „лексичких ставки” којима се одређени политички ставови натурализују, добијајући статус подразумеваног, а тиме и неспорног.⁴ Одговарајућа лексичка репрезентација утиче на кохезију и кохерентност политичког дискурса у ширем контексту, што омогућава метафоризацију, истицање или омаловажавање одређених политичких изјава, те истовремено и манипулацију јавним мњењем, односно легитимизацију политичке моћи. У том смислу, ЦДА огољује размену и политичку злоупотребу дискурзивно продукованих социјалних уверења. Теоријски концепт подразумеваног знања Ван Дајка (Teun van Dijk), као и његова практична примена, јасно показују како друштвене/политичке групе или институције које имају приступ јавном дискурсу, попут медија или других ауторитета, несумњиво утичу на формирање људских уверења.⁵

2 У наставку теста појам критичке анализе дискурса ЦДА (Critical discourse analysis) означен је скраћеницом ЦДА

3 Милена Пешић, Сања Стошић, „Критичка анализа дискурса и политика”, *Српска политичка мисао*, бр. 3/2019, Институт за политичке студије, Београд, стр. 392–393.

4 Исто, стр.397.

5 Милена Пешић, Сања Стошић, „Критичка анализа дискурса и политика”, нав. дело, стр. 402.

Коначно, дискурс представља широк и флуидан концепт унутар кога се остварује један систем мишљења и аргументовања са аспекта ауторитета и легитимитета позиције. У процесима друштвене интеракције писани и усмени дискурс неминовно се преплићу, а значење исказа остварује се у различитим прагматичким, комуникационо-културним и политичким контекстима. У том смислу, према речима Паола Донатија (Paolo Donati), концепт дискурса превазилази границе лингвистичког феномена и, како делује као средство захваљујући коме горуће теме прерастају у питања од јавног значаја, дискурс постаје конструктивни елемент идеологије, будући да политичка реалност представља део јавне сфере.⁶ Сходно томе, савремени постмодермистички социо-политички концепт поспешује преплитање националистичког и популистичког дискурса, и доприноси јачању сепесионистичке политике и тенденције формирања лажних држава.⁷ Истовремено, реторичка манипулација политичким и националистичким дискурсима, уз позивање на демократију представља значајан фактор разарања традиционалног модела државе-нације. Данас, појам демократије заузима посебно место у јавном дискурсу, а најзаступљенији је концепт репрезентативне и уставне демократије.⁸ Наиме, у сваком модерном друштвеном поретку политички актери имају обавезу не само да изграде сопствени модел демократије већ и да изнађу начине њеног промовисања. Будући да услови демократске владавине не потичу искључиво од стране грађана, него се намећу као обавезни и од стране међународне заједнице, значење самог концепта демократије постаје веома контекстуално условљено, превазилази оквире националних тумачења и постаје вишезначно.

6 Сања Стошић, „Сепесионистички дискурс Каталоније”, у: *Дискурс и политика* (приредили Дејана Вукасовић, Петар Матић), Институт за политичке студије, Београд, 2019, стр. 422.

7 Исто, стр. 424.

8 Репрезентативна или представничка демократија је облик владавине у коме грађани остварују право на доношење политичких одлука, али преко изабраних народних представника који су одговорни пред својим представницима у власти. У том смислу, овакав демократски систем има мање или више сложену форму, а његова основна институција јесте парламент, тј. скупштина, дума, сабор и сл. Насупрот томе, уставна демократија, својствена напредним западним демократским друштвима, представља облик репрезентативне владавине у којој се политичка воља већине спроводи у оквиру уставних граница донетих ради заштите индивидуалних или колективних права мањина, као што су слобода изражавања и верско опредељење. Ana Irene Méndez, *Democracia y discurso político*. Caldera, Pérez y Chávez. Monte Ávila Editor, Caracas, 2004, стр. 12.

Дакле, у зависности од политичких актера и контекста у коме се користи, сам концепт демократије поприма различита семантичко-дискурзивна обележја. Како се демократија обично дефинише као политичка доктрина која подржава учешће грађана у успостављању и контроли државне власти,⁹ политичком дискурсу као саставном делу предизборних кампања поклања се огромна медијска пажња управо због тога што је такав дискурс својеврсна гаранција и јавно обећање политичких актера да ће чувати и поштовати владавину исте. Међутим, управо захваљујући свеprisутнијем феномену „културне демократизације”, традиционални политички идентитети се урушавају, јер различите политичке групе прилагођавају концепт демократије сопственим интересима и идеологији, а савремени политички дискурс све више се окреће „логици разлике”.¹⁰

Пошто по својој природи политички дискурс подразумева употребу разних стратегија конструисања значења, али и подлеже сталном мониторингу јавног мњења, и значење појма демократије неминовно се прилагођава комуникативним намерама саговорника и контексту интеракције.¹¹ Сходно томе, логично је да у зависности од политичког контекста и актуелних дешавања, политички дискурс прагматички прибегава различитој лексичкој репрезентацији, те с тим у вези Антонио Лопез Еире и Хавијер де Сантјаго Гервос (Antonio López Eire & Javier de Santiago Guervós) додају да услед семантичке растегљивости, речи попут *демократије*, *национализма*, *напретка* итд., попримају негативне или позитивне конотације све до граница губљења своје референтне вредности и преласка у категорију аутентичних симбола и вербалног оружја у борби против политичких опонената. У ствари, тада такве речи бивају замењене функционално одабраним синонимима попут

9 Класично одређење демократије као владавине народа временом се мењало, да би данас, дословно појам демократије подразумевао политички систем у коме грађани директно или индиректно учествују у раду државних институција и питањима од јавног интереса. У овом систему представници народа бивају изабрани на основу бирачког права грађана, што формално омогућава једнакост свих грађана пред законом и расподелу власти.

10 Сања Стошић, „Сецесионистички дискурс Каталоније”, нав. дело., вид. фусноту бр. 7, стр. 424.

11 Adriana Bolívar, “El análisis interaccional del discurso: del texto a la dinámica social” en: Bolívar, Adriana (comp.): *Análisis del discurso ¿por qué? y ¿para qué?* Los libros de El Nacional/ Universidad Central de Venezuela, Caracas, 2007b.

једнакости, слободе, суверенитета итд. који у дословном смислу не одговарају изворном значењу првобитних речи.¹²

У настојању да објаснимо специфичну природу сецесионистичког дискурса Косова и Каталоније концепт дискурса користимо у најширем значењу које се односи на јединство језичких и семантичких структура реализованих у различитим облицима језичких остварења, са циљем промовисања и наметања интереса доминантних политичких формација. Мишљења смо да је сецесионистички дискурс Косова и Каталоније обележен не само великим идеолошким/ политичким супротностима, већ и разликама у дискурзивним и симболичким конструкцијама политичке реалности на коју се реферира. То свакако има значајне последице на односе између политичких актера како у смислу одређивања правца унутрашње политике, тако и у смислу међународних односа.

О сецесији и праву на самоопредељење. У научној и политичкој јавности данашњице сукобљавају се принцип територијалног интегритета, тј. целовитости и суверености међународно признатих држава, и права на самоопредељење и отцепљење од матичних држава.¹³ У готово свим демократским уставима, територијални интегритет и суверенитет сматрају се фактором стабилности и једним од најважнијих аспеката државе.¹⁴ Како у политичкој теорији тако и у теоријама међународних односа, појам државе је један од централних појмова, али новији развој догађаја нам све чешће даје примере стварања новонасталих држава уз нестајање ранијих. Међутим, иако су током историје примери дисолуције, сецесије и прекрајања граница такође били релативно честа појава, у савременом глобализованом свету оваква ситуација еволуирала

12 Antonio López Eire, Javier de Santiago Guervós, *Retórica y comunicación política*, Cátedra, Madrid, 2000, p. 118.; Adriana Bolívar, "A corpus based-analysis of the pragmatic and evaluative meanings of democracy and revolution", Póster presentado en la 10th International Pragmatics Conference. Goteborg, Suecia, 8-14 de julio, 2007a.

13 Почетком сецесије може се назвати усмерено деловање већег дела популације (политичких група, националне или државноправне целине) у циљу стварања нове државе или пак припајања некој другој држави. Дамир Младић, Стипе Бузар, „Критика плебисцитарне теорије сецесије“, *Обновљени: časopis za religioznu kulturu*, 70(2015), стр. 237.

14 Док појам интегритета подразумева територијалну недељивост једне државе, концепт суверенитета односи се на способност легитимне власти да спроводи врховни ауторитет на одређеној територији и над становништвом. Страхиња Суботић, *Territorial Integrity vs. Self-determination (Serbia and Kosovo as an Example)*, <http://ica.rs/2015/02/03/territorial-integrity-vs-self-determination-serbia-and-kosovo-as-an-example/>, 06/06/2019

је у правцу све већег броја интеграције у надржавне или наднационалне ентитете, док истовремено број држава које пролазе кроз процес фрагментације све више расте. Како је свет након Вестфалског мира 1648. године подељен према националним државама као јединицама политичке власти, феномен сецесије је постао најчешће средство при стварању нових националних држава, те је током XX века заправо дошло до драматичног раста броја држава насталих сецесијом који се попео чак на 73%.¹⁵

Иначе, посматрано са тачке међународног права, сецесија као политичко-правни појам није нормативно прецизно дефинисана, а са територијалним променама у доба постколонијалне ере дошло је до њеног процвата.¹⁶ Сецесија као процес може да подразумева договор или пакт између сецесионистичког покрета и државе од које се отцепљује део територије, или једнострано, тј. унилатерални акт о самопроглашењу и отцепљењу дела територије уз противљење матичне државе. У том смислу, сецесија се може дефинисати просто као процес стварања новог сувереног ентитета на међународном нивоу. Свакако, у класичном смислу, сецесија подразумева и случај када „ (...) знатан део становништва одређене територије, која је део неке државе, изрази, путем речи или дела, жељу да постане суверена држава или да приступи другој сувереној држави или постане њен део.”¹⁷ Како је насилна сецесија најчешће двостран процес, јер не само што се отцепљени део територије повлачи из матичне државе, већ се и матична држава повлачи са те територије, истовремено се повлаче и њени органи централне власти, тј. институције (полиција, војска, судови, администрација).¹⁸

15 Birdget L. Coggins: *The History of Secession: An Overview, The Ashgate Research Companion to Secession*, pp. 23-43 (chapter 2). In Peter Radan and Aleksandar Pavković (Eds.), Ashgate Publishers, UK, December, 2011.

16 Percy B. Lehning: *Theories of secession*, Taylor & Francis e-Library, 2005.

17 Julie Dahlitz, *Secession and International Law, Conflict Avoidance-Regional Appraisals*, TMC Asser Press, The Hague 2003, стр. 6.

18 Вођени тежњама за припајањем Албанији, управо су сецесионисти са Косова и Метохије насилно отцепили део матичне државе Србије, повлачећи са собом и највећи део становништва на тој територији, као и институције законодавне, извршне и судске власти. Милан Јовановић, „Подела Косова и Метохије – изнуђено решење насилне и једностране сецесије”, *Национални интерес*, бр. 3/2017, Институт за политичке студије, Београд, стр. 141.

У овом раду анализиране су одлике јавног дискурса у контексту праксе различитих сецесионистичких покрета и примера Косова и Метохије и Каталоније. У том циљу, у раду су консултована дела различитих аутора, од којих већина истиче проблематичан приступ у тумачењу феномена сецесије и последице њене моралне релативизације у случајевима једностраног проглашења независности нових државних ентитета без сагласности матичне државе и уставне легитимности. Како је овакав случај сецесије у пракси много чешћи од консензуалне, тј. договорене сецесије, његова појава скоро увек је извор потенцијалне нестабилности и политичке кризе, па и сукоба. Заправо, од бројних дефиниција сецесије најзаступљенија подразумева да се иста односи на отцепљење и „...стварање државе путем употребе силе или путем претњи силом, без сагласности бивше суверене државе”,¹⁹ а њене основне фазе најчешће су непоштовање закона и протест против органа матичне државе, затим стварање властитих органа власти, укључујући и оружане снаге.²⁰

У оквиру савремених теорија о суверенитету, према аналогiji са спољним у унутрашњим самоопредељењем, разликују се спољна и унутрашња сувереност.²¹ Док унутрашње или интерно начело самоопредељења почива на вољи народа, узимајући у обзир његов политички статус и друга обележја друштвеног положаја унутар постојеће државе, спољашње или екстерно самоопредељење усмерено је ка остваривању политичког статуса ван граница матичне државе. Овакво самоопредељење подразумева отцепљење или излазак из постојеће државе и њено позиционирање као равноправне државе у међународном поретку.²² Савремена политичка теорија разликује два концепта самоопредељења: национални и демократски.²³ Према првом члану *Међународног пакта о*

19 James Crawford, *The Creation of the States in International Law*, Clarendon Press, Oxford, 2006, стр. 375.

20 Александар Павковић, „Отцепљење, насиље и државни разлог, *Политичке перспективе*”, Универзитет у Београду – Факултет политичких наука, Факултет политичких знаности у Загребу и Удружење за политичке науке Србије, Београд, 2013/2, стр. 12.

21 Милена Стерио, *The right to self-determination under international law: “selfistans”, secession, and the rule of the great powers.*, London, Routledge, 2015, pp. 48-53.

22 Antonio Cassese, “The Self-Determination of Peoples”, *The International Bill of Rights, The Covenant on Civil and Political Rights*, New York, Columbia University press, 1981, p. 105.

23 Harry Beran, “A Democratic Theory of Political Self-Determination for a New World Order”,

грађанским и људским правима (1967), као и *Међународном пакту о економским, социјалним и културним правима*,²⁴ сви народи имају право на самоопредељење, тј. слободни су да одређују свој политички положај и постижу свој привредни, друштвени и културни развој. Другим речима, право народа на самоопредељење јесте право сваке нације да одреди свој суверени и међународно политички статус, што подразумева право на отцепљење и формирање независне националне државе, као и право на уједињење са другим народима, право на економско самоопредељење и право на сопствено друштвено-политичко уређење.²⁵ Међутим, иако у складу са законом сви народи имају право на самоопредељење, остварење овог права не резултира нужно отцепљењем од матичне државе, будући да сам појам *народ* има различите интерпретације.²⁶

Данас, сецесионистички покрети добијају на снази управо интерпретирајући међународно право као гарант права свих народа на самоопредељење, чиме долази до јачања сепаратистичких тежњи и директне дезинтеграције држава. На тај начин, принцип самоопредељења и територијалног интегритета државе делују као супротстављени политички принципи. У начелу, самоопредељење је међународно признато право свих народа да слободно одреде свој политички статус, тј. створе националну независну државу, док је сувереност, у смислу територијалног интегритета, такође опште признато начело актима међународног права.²⁷ Иначе, концепт самоопредељења развијен од стране Уједињених нација, подржао је такође Међународни суд правде.²⁸ У пресуди

in *Theories of secession*, Percy B. Lehning, (ed), Routledge, London, 1998, pp. 38-39.

24 *Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима*, <http://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/02/Me%C4%91unarodni-pakt-o-ekonomskimsocijalnim-i-kulturnim-pravima.pdf>, 04/06/2019

25 *Међународни пакт о грађанским и политичким правима*, <http://www.mhrr.gov.ba/PDF/MedunarodniPakt%20B.pdf>, 04/06/2019

26 Појам народа могуће је посматрати са политичко-демократског аспекта, при чему народ представља све људе који живе на једној територији, без обзира на њихову етничку и националну припадност. Насупрот томе, етничко-национална интерпретација појма народа се односи на групе истог или сличног етничког порекла, језика итд. *Политичка енциклопедија*, Савремена администрација, Београд, 1975, стр. 622.

27 Управо је Декларацијом Уједињених нација (1970) учињен напор да се успостави баланс између права на самоопредељење и неповредивости територијалног суверенитета. *Повеља Уједињених нација*, https://advokat-prnjavorac.com/zakoni/Povelja_Ujedinjenih_nacija.pdf, 03/06/2019

28 Принцип неповредивости граница, осим у случају пристанка на исту (*uti possidetis juris*),

Међународног суда правде поводом пограничног спора између Буркине Фасо и Републике Мали јасно се да сагледати суштина овог принципа по коме је његов примарни циљ обезбеђивање поштовања територијалног суверенитета у процесу остваривања независности. У том смислу, територијалне границе могу једино да буду трансформисане у разграничења између различитих административних јединица или колонија под истом влашћу, те се на тај начин заправо административне границе претварају у међународне.²⁹ Другим речима, право на отцепљење могу имати само „народи који трпе дискриминацију, одрицање права на представничку владу и само уколико је дискриминационо понашање толико продорно, разгранато и систематско да конкретно угрожава опстанак таквих народа и где не постоји јака вероватноћа да ће се дискриминација окончати.”³⁰

Са становишта међународног права, концепт самоопредељења промовисан у *Повељи Уједињених нација* развио се у право свих народа гарантовано инструментима међународних тела за људска права. Међутим, како појам сецесије није јасно дефинисан са међународно-правне тачке гледишта, већ пре декларативно, тј. приступа му се превасходно политички, нејасно је које кршење права – индивидуалних, колективних или оба – омогућава право на сецесију. Сходно томе, јасно је да је међународно право пуно противуречности везаних за интерпретацију права народа на самоопредељење и нејасних процедуралних механизма по питању сецесије.³¹ У том смислу, при позивању на право народа на самоопредељење, те и отцепљење, осим међународног и унутрашњег правно-нормативног аспекта, јасно је да кључну улогу имају и историјски, али и геополитички фактори, што чини да једини исправан приступ у анализи ових феномена буде заснован искључиво на њиховом контекстуалном тумачењу. Управо

примењен је у Јужној Америци приликом успостављања независности некадашњих шпанских колонија. Након тога га је Организација афричког јединства усвојила као принцип на основу кога ће се одређивати државне границе у процесу деколонизације. Malcolm N. Shaw, "Peoples, Territorialism and Boundaries", 8 *EJIL*, 1997, p. 478, 495.

29 Бојан Гавриловић, *Историја права на самоопредељење: револуција права на самоопредељење*, Центар за отворено друштво, Београд 2013, стр. 10.

30 Исто, стр. 14.

31 Percy B. Lehning, *Theories of secession*, нав. дело; Christopher Wellman, *A Theory of Secession: The Case for Political Self-Determination*, нав. дело.

стога, на примеру насилног отцепљења Косова и Метохије од Србије и случаја Каталоније и њеног референдумског одвајања од Шпаније, озбиљно се могу уочити сличности и разлике које указују на релативност коришћења права на самоопредељење, али и значај специфичних контекстуалних услова у којима се одређени сецесионистички процеси одвијају.

2. ПРОБЛЕМ КОСОВА: РАЗВОЈ СЕЦЕСИОНИСТИЧКЕ ПОЛИТИКЕ

Албански сепаратизам на Косову у Метохији од самог свог почетка био је неодвојиво повезан са идејом „Велике Албаније”, Почети ове идеје везују се за Прву призренску лигу. Покушавајући да умањи штету насталу поразом у рату Османског царства против Руске империје од 24. априла 1877. до 3. марта 1878. године, Порта је развијала стратегију да државама победницама у области западног Балкана, Србији и Црној Гори парира албанским фактором. На скупу одржаном 10. јуна 1878. године у Бајракли џамији у Призрену, под вођством Абдулах бега Фрашерија, тражена је аутономија од Османске империје која би територијално објединила све Албанце на Балкану, без обзира на то да ли су на одређеној територији мањинска или већинска етничка група. Скуп у Призрену организовала је османска агентура, а циљ Призренске лиге био је спречавање да области Османског царства у којима је било настањено муслиманско и албанско становништво припадну Србији или Црној Гори. „Након формирања Прве призренске лиге формирају се Пећка лига, Косовски комитет, Национални фронт Албанаца, све са циљем да се организују побуне и да се свака постојећа власт дискредитује у очима тзв. међународне заједнице, и тако обезбеди подршка за реализовање њихових сепаратистичких идеја о стварању етнички чисте „Велике Албаније.”³²

Иако је овај покушај пропао на Берлинском конгресу, његова последица била је стварање нове геополитичке карте коју ће касније у различитим историјским тренуцима повлачити Аустроугарска, Белика Британија, фашистичка

32 Радослав Гађиновић, Младен Бајагић, „Политичке последице албанског насиља на Балкану”, *Српска политичка мисао* 3/2012, Институт за политичке студије, Београд, стр. 139.

Италија, нацистичка Немачка, а у последњих три деценије и атлантистичке силе, предвођене САД. Интензивирање албанског насиља према Србима почиње управо након оснивања Прве призренске лиге, када креће процес отимања јужне српске покрајине. „Национални покрет и идеје о етничком уједињењу Албанаца настале су одмах после Берлинског конгреса, на коме је донета одлука да се Турска мора повући са највећег дела окупираног балканског полуострва”,³³ Аустроугарска је благонаклоно гледала на албанске побуне и устанке против Турске од почетка XX века. Они су углавном избијали на територији Косовског вилајета и северне Албаније и били усмерени ка истоку и југу, тј. деловима Османске империје где Албанци нису били већински насељени. По правилу су били праћени терором над неалбанским, нарочито хришћанским становништвом. „Аустрији није одговарало да све те територије припадну хришћанским балканским народима, а посебно су били против територијалног проширивања Србије и Црне Горе, које би имале заједничку границу, а у војном смислу постале респектабилан фактор.”³⁴

Због велике историјске ироније на којој почива аналогича између некадашње и садашње ситуације геостратешких и политичких интереса који стоје у основи подршке коју од великих сила вековима добијају шиптарске сепаратистичке тежње, дозволићемо себи један екскурс. Осим тога, он је важан и зато што развејава националне фантазмагорије које Албанци подмећу у балканску историју, темељећи на њој један важан аспект свог сецесионистичког дискурса.

У питању је истраживање бугарске историчарке Теодоре Толеве.³⁵ Детаљно проучавајући архивске документе, Толева је закључила да на почетку XX века албанско становништво још није представљало оформљену нацију. Аустроугарска је била најзаслужнија за стварање албанске нације, а 1908. је била кључна година. Тако долазимо до парадоксалног закључка да је идеја „Велике Албаније” старија од саме албанске нације више од три деценије. Никад објављени Меморандум и записници

33 Исто, стр.138.

34 Исто.

35 Теодора Толева, *Утицај аустроугарске империје на стварање албанске нације 1896–1908*, Филип Вишњић, Београд, 2016.

с тајних саветовања на бечком двору, које је Толева открила у бечком архиву, наводе недвосмислено на тај закључак.³⁶

Министар спољних послова двојне монархије гроф Голуховски, 17. новембра 1896. године, организовао је у Бечу тајно саветовање са темом: „Почетак једне енергичне аустроугарске интервенције у Албанији”. Један од кључних стратешких интереса Аустроугарске било је контролисање простора насељеног становништвом које би могло послужити њиховим геополитичким интересима. Спис под називом „Меморандум о Албанији” садржао је детаљну анализу стања и односа међу албанским живљем, са главним правцима деловања Беча, а с циљем да се на том простору формира независна кнежевина под аустријским протекторатом.³⁷ Темелји сна о „Великој Албанији” били су постављени, требало је још само формирати и нацију која би на ту територију претендовала. Аустроугарска спољна политика дејствовала је осмишљеним радом на културној и националној еманципацији Албанаца, како би се формирала албанска национална свест и развила потреба за сопственом националном државом. Аустроугарске спољнополитичке активности развијане су под плаштом хуманитарних еманципаторских акција према заосталом становништву, великим улагањима у образовање и културу новостворене албанске нације, а касније и државе. Посебна пажња посвећена је кодификацији албанског језика, јер је то убрзало процес стварања албанске нације. Дугорочним деловањем ових акција, формиран је албански национални идентитет.

Националним инжењерингом створен албански идентитет био је посебан мотивациони фактор њихових побуна и устанака. Успех једног од њих, с почетка 1912. године, у којем су освојили цело Косово и Метохију, Северну Албанију, велики део вардарске Македоније и стигли до Солуна, натерао је Порту да прихвати захтеве устаника и да 18. августа 1912.

36 До овог открића Толеве, у историографији је доминирало мишљење да је албанска нација формирана почетком XIX века, при чему се као преломни тренутак узимало стварање Призренске лиге.

37 У овом тексту дефинисане су територије у којима би Беч могао да интервенише како би реализовао своје планове. Границе деловања су биле на северу: Црна Гора и делом Србија; на западу: Јадранско море на југу: Первез, Јањина, Ђирокастра и Касторија (Костур) на истоку: Касторија, Монастир (данас Битољ), Охрид, Врање, Приштина и Нови Пазар.

године призна албанску аутономију на сва четири вилајета у којима су живели. Околне хришћанске државе (Бугарска, Србија, Црна Гора и Грчка) на то су одговорице стварањем балканске алијансе против Турске и почеле припреме за рат. Албанци су одбили српски предлог да у предстојећим сукобима остану неутрални, сматрајући да ће у току ратних операција бити угрожене територије које су сматрали својим. Србија је, међутим, вратила Косово Првим балканским ратом (1912), што је било од великог геополитичког значаја. Излазак на море, преко Косова све до луке Скадар и обале Јадрана, није био остварен због интервенције Аустрије и Италије, заговорника и помагача стварања независне Албаније.³⁸

За разлику од историјских нација које теже томе да живе у сувереним државама одређујући саме своју судбину у највећој могућој мери, Албанце је одувек занимала превасходно територија и њене геополитичке одлике. Због тога су они кроз историју тежили подређивању хегемонима који би им то омогућили.³⁹ После Првог балканског рата 1912. године, у коме су Албанци били на страни Турске, границе новоосноване албанске државе утврђене су на Конференцији амбасадора у Лондону, 30. маја 1913. године. Лондонски споразум био је ствар геополитичког компромиса великих сила, а територија новостворене албанске државе била је значајно мања у односу на апетите новостворене нације. Лондонском конференцијом истовремено је потврђено припајање Косова, али је и Албанија међународно призната „Албанци, такође, нису били задовољни начином на који је решено њихово национално питање. Управо на Лондонској конференцији упућен је њихов меморандум са захтевом да се Косово и Метохија, делови Грчке и Македоније припоје матици.”⁴⁰

Аустроугарски геополитички конструкт у виду албанске нације, створен како би њиме била запоседнута одређена стратешка територија, нашао се у четири државе (Кнежевина Албанија, Краљевина Србија, Краљевина Црна Гора и

38 Миодраг Радојевић, „Политичка решења и статусни аранжмани за Косово и метохију”, *Национални интерес*, 3/2017, Институт за политичке студије, Београд, стр.163.

39 То им је омогућила и фашистичка Италија (1941–1943), затим нацистичка Немачка (1943–1944), а у извесном смислу пружила и Југославија.

40 Миодраг Радојевић, „Политичка решења и статусни аранжмани за Косово и метохију”, нав. дело, стр. 164.

Краљевина Грчка). Ово ће у многоне предодредити будућа догађања и сукобе на територији Балкана, јер тежња Албанаца да задрже територију која им је обећана неће престати. Тако је у Скадру 7. новембра 1918. године формиран „Косовски комитет”, чије је политичко-пропагандно и терористичко деловање, с позиција албанског иредентизма и косовског сепаратизма, определило југословенско-албанске односе у периоду између два рата. „Политичка платформа тог комитета била је одбрана територијалне целокупности и ’ослобођење Косова и других албанских крајева’ свим средствима, како би се силом отела српска територија. У борби за те циљеве на Косову и Метохији је од 1919. до 1924, године деловао одметнички отпор познат под називом качачки покрет.”⁴¹

Новембра 1921. године, на Конференцији амбасадора у Паризу, Албанија је призната као независна и суверена држава. „Дефинитивна граница између Краљевине СХС и Албаније утврђена је протоколом Међународне комисије о разграничењу донетим у Фиренци 26. јула 1926 године. Албанска држава обухватила је највећи део албанских етничких територија.”⁴² Био је то први случај у новијој европској историји да је створена национална држава која ни у једном облику није постојала у ранијем периоду. У периоду од 1915. до 1918. године, окупираним територијама Србије и Црне Горе, Косова и Метохије управљају Аустрија и Бугарска. „У овом периоду, погром Срба одвија се уз подршку окупационих снага од стране албанског становништва, што је довело до новог таласа иселјавања. Албанци већ тада чине већину на Косову и Метохији.”⁴³

У унитарно уређеној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, створеној након Првог светског рата, територија Косова и Метохије није имала неки посебан статус, а Албанци су третирани као национална мањина, са правима која су им припадала на основу Сен-Жерменског уговора. Видовданским уставом гарантовано је право мањинама на наставу на њиховом матерњем језику (члан 16. став 3). Поновно успостављање

41 Радослав Гађиновић, Младен Бајагић, „Политичке последице албанског насиља на Балкану”, нав. дело, стр.139.

42 Исто.

43 Миодраг Радојевић, „Политичка решења и статусни аранжмани за Косово и метохију”, нав. дело, стр. 164.

власти није протекло без отпора албанског становништва, који је угушила српска војска (...) По Уставу од 1921. године, а на основу Уредбе о подели земље на области (1922) установљена је Косовска област са седиштем у Приштини.” Идеологија насилног вештачког стварања јединствене нације од више различитих, наметнула је 1929. године ново територијално организовање, ради предупредивања националног и етничког груписања. Према Уставу Краљевине Југославије од 1931. године територија Косова и Метохије подељена је између две бановине: Моравске и Вардарске (члан 82).⁴⁴

Тајна шиптарска организација Беса, финансирана од стране албанског и италијанског посланства у Београду, формирана је 1935. године на Београдском универзитету, са основним циљем отцепљења Косова и Метохије и његовог припајања Албанији. План је био развијање свести младе албанске интелигенције о неопходности тог подухвата, формирање оружаних формација и отпочињање терористичких акција у одговарајућем моменту. Још јача и организованија активност ове сепаратистичке шиптарске организације почиње 1939. године, уз велику подршку фашистичке Италије, која је исте године окупирала и анектирала Албанију. Током Другог светског рата, а и после, сепаратистичке тежње Албанаца не јењавају. „Одлуке Прве призренске лиге се конкретизују на заседању Друге призренске лиге од 16. до 19. јануара 1943. године у Призрену, а операционализација, одлука I II призренске лиге конкретизована је до детаља на заседању III призренске лиге у Њујорку 26. и 28. новембра 1966. године.”⁴⁵

У целу ову комплексну једначину балканског проблема званог „албанско питање” била је укључена и Коминтерна. Она је „дала огроман допринос албанској борби против српског народа током XX века, о чему има довољно трагова у историјским архивима КПЈ.”⁴⁶ Према увидима тумача тајних

44 Исто, стр. 165–166.

45 Радослав Гађиновић, Младен Бајагић, „Политичке последице албанског насиља на Балкану”, нав. дело, стр.139–140.

46 У врху Коминтерне Југославија је оцењена као тачка ослонаца империјалистичког напада на СССР, те ју је као такву требало разбити, како би биле створене националне републике, а међу њима и „република Албанија”, што је подразумевало простор Косова и Метохије где је требало подржати „борбу поцепаног и потлаченог албанског народа, за независну и уједињену Албанију. Зоран Петровић Пироћанац, „Косово и Метохија – од Дрезденског конгреса до почетка сецесије албанаца”, *Политичка ревија*, 1/2013, Институт за политичке

архивских докумената, кључна је била идеја разбијања Југославије. У том плану Енвер Хоџа видео је прилику за припајање Космета Албанији. Међутим, у Титовом виђењу Балканске федерације, Албанија би фигурирала само као седма Република, а Приштина уместо Тиране као главни град, што је за албански врх било неприхватљиво.⁴⁷

Аутономна покрајина Косово и Метохија настала је непосредно после Другог светског рата. „Са историјске тачке гледишта, није било помена о томе да је стварање аутономије на Косову легитимисало насилну промену етничке структуре. Статус аутономних покрајина је постепено трансформисан – од класичне аутономије до тзв. парадржавних јединица које нису имале пандан у упоредном праву.”⁴⁸ У септембру 1945. године, привремена народна скупштина Србије донела је Закон о установљењу и устројству Аутономне косовско-метохијске области, чији је положај био у границама надлежности „обичне административне децентрализације”, а то је било утврђено и Уставом ФНРЈ из 1946. и Уставом НР Србије, усвојеним наредне године. Према овим уставима је „оснивање и утврђивање делокруга аутономних покрајина и области у искључивој надлежности (курз. Р. М.) републике.” То је значило и да о оснивању и укидању ових територијално-политичких аутономија одлучује федерална јединица Србија, што је било њено суверено право. Ово право Србија губи у процесима „радикалног преображаја” правног положаја аутономних покрајина, који отпочињу 60-их и почетком 70-их, а настављају се са Уставом СФРЈ од 1974. Њему су претходили уставни амандмани од 1968. и 1971. године, на Устав СФРЈ од 1963., који су значајно ојачавали правни статус аутономних покрајина, до њиховог коначног изједначавања са федералним јединицама.⁴⁹

И поред у свету јединствене аутономије коју су Албанци уживали – сами су управљали својом привредом, образовањем, локалном самоуправом, имали свој универзитет, медијски

студије, Београд, стр. 25.

47 Зоран Петровић Пироћанац, „Косово и Метохија – од Дрезденског конгреса до почетка сецесије албанаца“, нав. дело, стр. 28-29.

48 Миодраг Радојевић, „Политичка решења и статусни аранжмани за Косово и Метохију”, нав. дело, стр. 168.

49 Исто.

систем, територијалну одбрану, политичке органе, учествовали су у доношењу политичких одлука и могли да блокирају одлуке Србије, а она не њихове, представљени су на савезном нивоу, заштићени ветом и консензусом у одлучивању јужне српске покрајине⁵⁰ – они нису били задовољни постојећим стањем ствари. У Приштини су, 1968. године, организоване велике албанске демонстрације којима су се придружили и млади Албанци у региону Тетова у Македонији, тражећи прикључивање Космету.⁵¹ Још једна масовнија побуна, тзв. студентске демонстрације, уследиле су 1981. под паролом „Косово – република”. Весник предстојећег распада Југославије, насилне демонстрације из 1981. чак су и у тумачењу албанских аналитичара „биле прекретница у историји Косова”. Од тада долази до хомогенизације албанског сепаратистичког покрета, познатог под називом – иредента.⁵² Идеја је била трансформисати Космет у етнички хомогену средину, уз помоћ метода често блиских тероризму, нагонећи тиме српску и црногорску мањину да га напусте. Почетком 1971. године, готово 70. 000 српских и црногорских породица одлази из Покрајине. Од 1450 села на Космету, тада 650 постаје етнички „очишћено”. Почетком 1980. године, попис становништва је показао несумњиво опадање српског и црногорског живља на Космету. Срба је било 23.62% од укупног броја становника у регији 1948.године. Пет година касније, било их је 23.49%, али 1971. године тај проценат је спао на 18.35% 1971., да би их десет година касније било тек 13.2%. Према процени Статистичког завода Републике Србије, између 1961. и 1981, више од 100. 000 Срба и Црногораца напустило је Космет, док се број Албанаца повећао са 646.000 на 1.227. 000. То је радикално променило националну структуру Космета и створило услове за заоштравање сецесионизма косметских Албанаца.⁵³

50 Милан Јовановић, „Подела Косова и Метохије – насилно решење насилне једностране сецесије”, *Национални интерес* 3/2028, Институт за политичке студије, Београд, стр 149.

51 Зоран Петровић Пироћанац, „Косово и Метохија – од Дрезденског конгреса до почетка сецесије албанаца”, нав. дело, стр. 28-29, 30.

52 Миодраг Радојевић, „Политичка решења и статусни аранжмани за Косово и метохију”, нав. дело, 171.

53 Зоран Петровић Пироћанац, „Косово и Метохија – од Дрезденског конгреса до почетка сецесије Албанаца”, нав. дело, стр. 28-29, 35, 38-39.

Пораст иредентистичког насиља над Србима на Косову довео је до промене курса у српском комунистичком руководству у правцу радикалнијих решења овог проблема. Уставни положај аутономних покрајина битно је промењен. Амандмани на Устав СР Србије укидају право вета покрајина у поступку промене републичког устава. Проширена су овлашћења републичке скупштине у областима као што су народна одбрана, унутрашњи послови, и омогућено је суспендовање одредби покрајинских устава које су у супротности са уставом Србије. Врховни суд Србије добио је надлежност да оцењује законитост покрајинских прописа. „Легитимност ових уставних промена била је оправдана, јер се на тај начин сузбијао растући сепаратизам Албанца, али и изједначавао положај Србије с другим федералним јединицама.⁵⁴ Па ипак, ови потези водили су још већем заоштравању односа Србије са Албанцима Устав Србије из 1990.⁵⁵ заокружио промену концепције територијалних аутономија започету уставним амандманима од 1989. године. Територија Србије је јединствена и неotuђива (члан 4), а аутономне покрајине, као „облици територијалне аутономије” изгубиле су право да врше државну власт (уставотворну, законодавну и судску), и сведене на „статус јединица локалне самоуправе вишег степена.”⁵⁶

Један од централних аргумената дискурса албанских сецесиониста МЈ 144 који претендује на нормативни карактер полази од нетачне тезе о укидању албанске аутономије и угрожавања њихових права, због чега су њихови насилни протести оправдани. Прекомерном употребом силе Србија је изгубила право да управља аутономном покрајином, и стога је сецесија оправдана.⁵⁷ Чињенице, међутим, говоре супротно. Практично функционисање територијалне аутономије Србије, конституисане Уставом од 1990 онемогућено је услед албанског опструирања рада њених институција. Већина албанских

54 Миодраг Радојевић, „Политичка решења и статусни аранжмани за Косово и Метохију”, нав. дело, Београд, стр. 172.

55 Уместо крњег назива Косово, враћен је стари назив Косово и Метохија, покрајинама су одузети преостали елементи државности, укинута су и покрајински уставни судови, а сувереност је припала грађанима.

56 Миодраг Радојевић, „Политичка решења и статусни аранжмани за Косово и Метохију”, нав. дело, стр. 173.

57 Милан Јовановић, „Подела Косова и Метохије – насилно решење насилне једностране сецесије”, нав. дело, стр. 144.

посланика распуштене Скупштине АП Косово одржала је седницу на којој је донела Декларацију о независности, а потом је усвојен тзв. Качачки устав (7. септембар 1990). Наредне године одржан је и илегални референдум о независности Косова. Позивајући се на право на самоопредељење и отцепљење, албански национални покрет на Космету развио је паралелне структуре и паралелно друштво.⁵⁸ Након пропалих покушаја проналажења политичког решења и преговора две стране, као и предлога које је Европска унија и Контакт група понудила Београду као решење за Косово, отпочела је оружана побуна албанских сепаратиста 1998. године. „Сецесионисти нису хтели дијалог и тражење политичког решења. Насиље као метод био је срачунат на интеранационализацију и тражење савезника за отцепљење.”⁵⁹ Уз међународно посредовање, преговори су организовани без директног дијалога две стране, а вођени притисцима и претњом војном интервенцијом матичној држави, чиме је њено руководство требало натерати да призна отцепљење. Непристајање Србије на тај ултиматум резултирао је агресијом НАТО, без одлука ОУН и супротно свим нормама међународног права и отимањем Косова и Метохије.

Реаговање Србије, у виду акција српске војске и полиције, било је само конкретан повод за оружану интервенцију НАТО. Бомбардовање СР Југославије окончано је Војно-техничким споразумом у Куманову 9. јуна 1999. године, а сутрадан је усвојена Резолуција СБ УН бр. 1244/1999, након чега су припадници НАТО алијансе окупирали простор јужне српске покрајине. Међународни протекторат у виду цивилне (УНМИК) и војне (КФОР) управе Уједињених нација на Косову регулише односе на запоседнутој територији, одржава мир, и организује привремене институције самоуправе и привреде, заштите и унапређивања људских права. Како се показало, окончавање мандата УНМИК-а и КФОР-а, преношењем овлашћења на косовске привремене институције на основу политичког договора, значило је само једно: инсталирање албанске цивилне власти, са циљем коначног установљавања независне албанске државе на територији јужне српске покрајине. О

58 Миодраг Радојевић, „Политичка решења и статусни аранжмани за Косово и метохију“, нав. дело, стр. 174.

59 Милан Јовановић, „Подела Косова и Метохије – насилно решење насилне једностране сецесије“, нав. дело, стр. 149.

томе најбоље говори чињеница да је ЕУ покренула мисију владавине права ЕУЛЕКС Косово 16. 2. 2008. године, а већ сутра органи привремене самоуправе једнострано су донели одлуку о проглашавању независности Косова од Србије.

Албански сецесионисти, опет су, у свом препознатљивом маниру нашли моћне менторе и заштитнике за своје противправне и историјски неутемљене аспирације на српску територију: САД и ЕУ. Опробана албанска политика сецесије Космета, која се одувек заснивала на служењу великим окупационим силама, овога пута евроамеричким, још једном је уродила успехом. У односима Србије према Албанцима са Косова и Метохије Србија непрестано има посла са Америком и Европском унијом. Показало се тада – у време Слободана Милошевића – баш као и сада у време Вучићеве власти – да питање Косова и Метохије и српско-шиптарских односа није никакво демократско, већ искључиво геополитичко питање.⁶⁰ Као „рубна област” Југоисточне Европе и целе Евроазије, Балкан за западне геополитичке силе представља област давно дефинисаних геополитичких стратегија, с циљем да се он претвори у неоколонијалну област под апсолутном доминацијом САД са крајњим циљем коначног заузимања Евроазије и глобалног овладавања светом.

Геостратешки положај Србије, као и чињеница да није чланица НАТО савеза, доделили су јој судбину земље „на удару”, чије распарчавање остварује многе стратешке циљеве процеса дестабилизације балканског подучја. Основни глобални циљ „балканизације региона” представља настајање малих, зависних, сателитских и контролисаних државица које треба да безусловно прихвате вредности ‘западне демократије’, те да их усагласе, подређујући сопствене институције њима, доминацији утицаја САД и Немачке, али и све јаче присуство турског, исламског фактора, атрикулисаног кроз јачање албанског чиниоца на Косову и у Македонији, и албанске државе на Балкану, као искључиво контролисане сателитске државе.⁶¹

60 Момчило Суботић, „Косово и Метохија: питање унутрашњег дијалога, Суботић”, *Национални интерес*, 3/2018, Институт за политичке студије, Београд, стр. 8.

61 Радослав Гађиновић, Младен Бајагић, „Политичке последице албанског насиља на Балкану”, нав. дело, стр. 148-149.

Ако се ово има у виду, као и политика условљавања Србије, њеним статусом у процесима придруживања ЕУ, постаје саморазумљиво зашто су „све досадашње српско/албанске дијалоге запањивали (...) опојни геополитички дух Евроамерике и војни дух НАТО-а”.⁶² Тиме постаје јасно и како је могућа сецесија територије Косова и Метохије, која је, према свим важећим документима и међународном праву – на првом месту Резолуцијом Савета Безбедности УН 1244 – призната као интегрални део Републике Србије. Овом логиком можемо објаснити сваки сегмент процеса легализације међународног статуса такозване независне Републике Косово, сваки потписани и захтевани споразум. Њоме једино и можемо објаснити парадокс да се Бриселским споразумом као кључним за нормализацију односа Београда и Приштине испуне сви захтеви везани за интегрисање полиције, цивилне одбране, судства, изборног процеса у четири српске општине на северу Космета, а онај који се односи на оснивање Заједнице српских општина остане и даље неиспуњен. Овај парадокс истовремено је и симболички показатељ тога да су уз евроатланске притиске и уцене и лоши потези домаће власти били део стратегије. По свему судећи „у питању је, очигледно, шири Вашингтонско-бриселски пројекат смењивања и постављања српских владајућих гарнитура које спроводе америчку балканску политику.”⁶³ Посматрано у историјској перспективи гледања на проблем албанске политике сецесије, ова помоћ „изнутра” и то из српског врха, новина је која значајно доприноси њеном успеху.

62 Милош Кнежевић, „Размишљати о Косову и Метохији – смисао унутрашњег и спољашњег дијалога о косовском проблему”, *Национални интерес* 3/2017, Институт за политичке, студије, Београд, стр 37.

63 Како Момчило Суботић истиче, критикујући потезе српске власти, она је „убеђивала јавност да Бриселске споразуме потписује превасходно због заједнице српских општина, а парадокс је да су све тачке овог споразума (15 укупно) реализоване осим те, наводно главне”. Момчило Суботић, „Од резолуције 1244 до Бриселског споразума – политика препуштања КиМ”, *Политичка ревија* 3/2019, 129-149, Институт за политичке студије, Београд, стр. 136, 140.

3. ПРОЈЕКАТ КАТАЛОНСКЕ АУТОНОМИЈЕ И КОНТРОВЕРЗНИ ПУТ НЕЗАВИСНОСТИ

Борба за независност Каталоније има своје корене у далекој прошлости, иако у модерном смислу Каталонци никада нису били независни, односно нису имали своју државу.⁶⁴ Заправо, национално буђење Каталоније и формирање политичког дискурса повезано је са периодом „културног буђења”, тј. књижевног покрета познатог као *Renaixença* (1840–1870), усмереног ка митологизацији историјске прошлости Каталоније.⁶⁵ Упркос настојању шпанске државе да изгради идеју унитарне нације, крајем XIX века националистички дискурс Каталоније постепено превазилази идеју регионализма и оваплоћује се у тзв. осећају двоструког идентитета Каталонаца, тј. свести о својој етно-лингвистичкој особености. Иако још не отворено антишпански, овај политички дискурс Каталоније ипак се заокружује консолидацијом политичког покрета *catalanismo* који се јавља као антитеза шпанској централистичкој држави.

Различите мере донете од стране саме бурбонске монархије, као и долазак индустријске револуције средином XIX века, подстакле су јачање каталонске буржоазије и издавање Барселоне као главног друштвено-политичког центра Каталоније⁶⁶ који је, по својој урбаности и развијености, могао да парира било ком граду Шпаније, па и самој престоници, тј.

64 Иако је још у IX веку имала своје политичке институције и племство, Каталонија никад није била самостална краљевина, већ је од XII века била припојена карљевини Арагон која је у XV веку постала састани део Шпаније. Такође, Каталонија никада није била колонија Шпаније. Ипак, каталонска националистичка идеологија има традицију дугу скоро два века. Пресудне године у њеном развоју свакако су: 1640. година – када долази до слома Хабзбуршке монархије, а Каталонци дижу револуцију против шпанске власти и оснивају Прву Каталонску Републику и признају француског краља; 1704. година – када долази до одбацивања бурбонске династије и борбе са Кастиљом заједно са остатком круне Арагона; 1812. година – када долази до анексије Каталоније и њеног насилног припајања Наполеоновој војсци, уз подршку пофранцужених Каталонаца; и наравно, период тзв. ренесансе каталонске културе (*Renaixença*, 1840–1870).

65 Током XIX века дошло је до централизације шпанске државе, али истовремено се код каталонске интелектуалне елите развио осећај скрајнутости у погледу каталонске културе, а нарочито каталонског језика наспрам кастиљанског, те у том периоду интензивно расте број књижевних дела на каталонском и развија се каталонска уметност, али и шире националистичке идеје.

66 Барселона је још у XVIII веку имала привилегованом положај на Медитерану, а 1848. прва пруга изграђена у Шпанији била је управо она на деоници Барселона – Матаро.

Мадриду. У ствари, у историјском контексту и периоду од XVII до XX века, Барселона се јасно издвојила као сецесионистички центар Каталоније супротстављен хегемонистичким интересима Шпаније.⁶⁷ У том смислу, издваја се побуна у Каталонији из 1640., позната као *guerra de los segadores* који иако започиње као класни сукоб, прераста у револуцију против шпанске власти због ауторитаризма централне власти из Мадрида, развијене корупције и интервенције шпанске војске у Каталонији. Предводник револуције, Пау Кларис (Pau Claris) 1641. године прогласио је Републику (тзв. Пау Кларисова Република), која је убрзо угушена.⁶⁸ Сличну ситуацију представља и Рат за шпанско наслеђе који је средином XVIII века попримио одлике грађанског рата у чијој позадини се налазила супротстављена хегемонистичка политика Кастиље и Каталоније.⁶⁹ Такође, још један пример у коме је Каталонија на страни поражених од стране Шпаније јесте и Шпански грађански рат (*Guerra Civil Española*, 1936–1939) у коме је Каталонија стала на страну републиканаца у борби против националиста и централистички оријентисаних војних снага активно подржаваних од стране различитих друштвено-политичких структура попут цркве и великих земљопоседника.⁷⁰

Ипак, када је реч о каталонском националистичком дискурсу, може се рећи да је исти достигао потпуну зрелост у периоду (1883–1892) када је са новооформљеном каталонском буржоазијом прерастао у јавно-политички дискурс, јасно промовисан од стране личности попут Жоана Марагаља (Juan Maragall), Прата де ла Рибе (Prat de la Riba),

67 Уставом из 1845. промовисан је дискурс националног интереса Шпаније заснован на кастељанизацији, конзервативизму и католицизму, односно заједничком културном идентитету свих народа Шпаније и њеној централистичкој владавини.

68 Marc Pons, *The four Catalan republics: 1641, 1873, 1931 and 1934*, https://www.elnacional.cat/en/culture/four-catalan-republics-marc-pons_194937_102.html, 01/06/2019

69 *Guerra de Sucesión Española* (1701–1714) у коме су Каталонци били на страни Хабсбурга, а против Бурбона. Како су Бурбони победили, заузели су Барселону коју су бомбардовали све до њеног потпуног пада 11. септембра 1714., односно датума који су Каталонци парадоксално изабрали као свој национални дан, када се слави тзв. *Diada*. Будући да су на власт дошли Бурбони, декретом *Nueva Planta* из 1716. Барселона је потпала под директну владавину Мадрида, чиме су укинуте све њене политичке, културне и судске институције, а Каталонцима је, као и остатку државе, први пут у историји наметнут шпански језик као званични.

70 Све док 1939. године Франкове трупе нису заузеле Барселону, Каталонија је заправо била једна од најзначајнијих територија са које су деловале републиканске снаге. Alejandro de Quesada, *The Spanish Civil War 1936-1939 (I)*, Osprey Publishing, Oxford, 2014, pp. 3-6.

Франсиска Комба (Francisco Cambo) и политичких покрета попут Регионалне уније (Unió regionalista), Регионалне лиге (Lliga Regionalista) и Каталонистичке уније (Unió Catalànista).⁷¹ Наиме, падом федералистичке Прве Републике (1873–1874) и контрареволуције, завршени су карлистички ратови (1872–1876) и успостављена је либерална и централистичка владавина Марије Кристине Бурбонске или *Segunda Restauración*, а удруживањем федералиста, некадашњих карлиста и каталонске индустријске буржоазије формирана је опозиција новом режиму.⁷² Међутим, неопходно је имати у виду чињеницу да тек период (1898–1934) доноси фазу јасне артикулације сецесионистичког дискурса Каталоније, обележену сепаратистичким тежњама и жељом за отцепљењем од Шпаније. Наиме, губитак шпанских колонија 1898. године распламсао је кризу идентитета која је потресала Шпанију још од средине XVIII века. Истовремено, у каталонском сецесионистичком дискурсу, који је одувек био повезан са националном економијом, почео је да доминира осуђујући став шпанске власти која је у очима новоформиране каталонске буржоазије била бескорисна када су у питању интереси Каталоније, због чега у први план још више избија жеља за политичком аутономијом и креирањем сопствене јавне политике.

Током Друге републике (1931–1939) Каталонија успева да поврати део изгубљених права, између осталог статус каталонског језика и делимичну аутономију 1932. Наиме, 1922. године Франсеск Масија (Francesc Macià), вођа каталонских сецесиониста, основао је прву каталонску сепаратистичку странку (Estat Català), али већ следеће године генерал Примо де Ривера (Miguel Primo de Rivera) уводи диктатуру, а тиме и јединствено образовање за целу Шпанију, као и забрану

71 Економски оснажена национална елита Каталоније, коју су чинили представници различитих друштвених слојева више средње класе, окупљала се у Барселони како би одбранила економска и политичка права каталонског грађанства које се осећало маргинализованим од стране хегемонистичке власти Шпаније са седиштем у Мадриду, а поменути покрети радикализовали су захтеве за политичком аутономијом Каталоније, инсистирајући на службеном статусу каталонског језика као јединог, каталонским војним јединицама, полицији, образовном систему, питању пореза и финансија, као и спољне политике. Сања Стошић, „Сецесионистички дискурс Каталоније”. нав. дело., стр. 429–430.

72 Albert Balcells, “Catalinism and national emancipation movements in the rest Europe between 1885 and 1939”, *Catalan Historical Review*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 2013/6.

употребе каталонског језика и заставе. Након диктатуре Мигела Прима де Ривере (Miguel Primo de Rivera), 14. априла 1931. године и абдикације краља Алфонса XIII (Rey Alfonso XIII) проглашена је Шпанска Република (República Española), али је непосредно пре тога, у знак побуне каталонске левице против нове шпанске десничарске владе, Масија прогласио Републику Каталонију као део Иберијске Федерације. Иако је Република Масијаса била кратког даха, Каталонија је успела да рехабилитује каталонски језик и прошири политичку аутономију кроз одобрени Статут аутономије, а основана је аутономна каталонска влада (*Generalitat*) на челу са Љуисом Компањисом (Lluís Companys). Међутим, победом десничарске коалиције на парламентарним изборима у Шпанији 1934. године, фашистичке организације војно почињу да интервенишу, а у знак протеста, широм Шпаније организују се побуне предвођене левичарском интелигенцијом. Као вођа каталонске левице, 6. октобра 1934. године, Компањс проглашава државу Каталонију у оквиру Шпанске Федералне Републике, али веома брзо централна власт преузима у потпуности контролу над Каталонијом, суспендујући *Generalitat* и хапсећи његове чланове и Компањса.⁷³ Након тога избија Шпански грађански рат у коме на челу са генералом Франсиском Франком (Francisco Franco) побеђују десничари и долази до обнове монархије и централизације Шпаније.

Будући да је под Франковом ауторитарном националистичком владавином (1939–1975) доминирао дискурс окренут идеји о монолитној и централистичкој држави, предузете су радикалне мере у циљу укидања свих регионалних идентитета и наметнута је апсолутна лингвистичка и културна униформност. Стога, у Каталонији је ступила на снагу забрана о употреби каталонског језика у јавности, а симболи каталонског културног идентитета попут кастела или кула од људи су такође забрањени.⁷⁴ Ипак, овако репресивна политика још више је ојачала жељу Каталонаца за очувањем свог културног идентитета, те су након завршетка диктатуре интензивно

73 Kasper Grass, "The struggle for a Catalan republic: Rethinking the way forward", *Platypus Review*, The Platypus Affiliated Society, 2018/103, p. 2.

74 Родитељи су били приморани да деци дају искључиво шпанска имена, а каталонски језик је представљан као дијалекат кастиљанског, уз примену строгих казни због евентуалне употребе у јавној сфери.

штампане књиге на каталонском, оснивана разна културно-уметничка друштва и покренута је иницијатива за увођењем каталонског језика у школе.⁷⁵

Процес демократизације и јачање каталонског сецесионизма. Након Франкове смрти 1975. године, Шпанија је започела процес политичке транзиције (*la Transición*) и преласка из ауторитарног режима у демократски. Ипак, утицај франкистичких режимских елита оставио је тешко политичко бремене које је процес демократизације заправо трансформисало у неку врсту договорене реформе (*reforma pactada*) у којој је каталонски сепаратизам доживео још јачи замајац. Иначе, сам процес транзиције достигао је врхунац усвајањем Устава 1978. године (*Constitución Española*, 1978) који је у циљу очувања територијалне целovitости Шпаније, али и истовременог постизања споразума са свим политичким актерима и избегавања новог грађанског рата по принципу „кафа за све” (*café para todos*), установио отворени државни модел Шпаније, која иако не формално федеративна, функционише као децентрализована заједница различитих народа и регија уређених као аутономних заједница (*Estado de las Autonomías*).

Како су били усклађени са основним принципима новог Устава Шпаније, Каталонци су током првих година транзиције успешно артикулисали своје политичке, економске и културне захтеве у Статуту Каталоније из 1979. године (*Estatuto de Autonomía de Cataluña*, 1979).⁷⁶ На тај начин, Каталонији је призната историјска националност у оквиру шпанске нације, сопствена влада (*Generalitat*), као и заштита каталонског језика који је упоредо са шпанским признат као службени језик.⁷⁷ Другим речима, нови демократски режим успоставио је поштовање регионалне аутономије, што је омогућило Каталонији да се као једна од аутономних заједница (*comunidad autónoma*) Шпаније, тј. један од њених региона, несметано

75 Conxita Mir i Curcó, “The Francoist Repression in the Catalan Countries”, *Catalan Historical Review*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 2008/1, p. 133

76 Овим Статутом утврђена су четири нивоа власти у Каталонији: административна управа централне шпанске државе, *Generalitat*, провинцијске скупштине и општинска већа. Под ингеренцијом аутономне самоуправе Каталоније су култура, образовање, социјална политика, урбани развој, грађевинарство и заштита животне средине итд.

77 Признато је и право и дужност коришћења традиционалне каталонске заставе која је такође представљала једно од спорних питања између Барселоне и Мадрида, мада је један део каталонске популације чак ни не доживљава као своју.

развија у политичком, економском и културном смислу.⁷⁸ Ипак, временом каталонска политичка елита покушава да прошири своје надлежности у области економије и финансија и инсистира да се Каталонцима призна статус нације, што доводи до заоштравања односа између Мадрида и Барселоне.⁷⁹

Поменути захтеви добили су свој институционални израз у новом Статуту Каталоније из 2006. године који је, иако законски прихваћен, претрпео знатне измене од стране Уставног суда Шпаније, што је изазвало политичко незадовољство код каталонске стране. Управо тај Устав и каснија одлука Уставног суда из 2010. били су камен темељац за дефинитивно прокламовање каталонског независностизма и радикализацију сецесионистичког дискурса Каталоније.⁸⁰ У односу на Статут из 1979. године, Статут из 2006. толико је био окренут ширењу надлежности Каталоније да је директно био супротстављен одређеним члановима Устава Шпаније из 1978. године. Наиме, Статут из 2006. дефинисао је Каталонију као нацију, а не националност; одредио је као извор моћи каталонских органа власти каталонски народ, у складу са Уставом Шпаније, али и сам Статут, а не Устав Шпаније, Статут Каталоније и вољу народа; утврдио је националне симболе попут заставе, прославе и химне, мада без јасне референце на употребу општеприхваћене каталонске заставе са четири црвене траке на жутој подлози;⁸¹ укључио је историјска права, тј. каталонску

78 Проблем који је Шпанији донео модел регионалног државног уређења везан је за његову неуједначеност, јер су сви шпански региони били различити не само у погледу своје развијености, социјалне кохезије или културног идентитета, већ и према својим управним, политичким и економским овлашћењима. Јован Комшић, *Принципи европског регионализма*, Асоцијација мултиетничких градова југоисточне Европе – Пхилиа, Нови Сад, 2007, стр. 139.

79 Покушај Барселоне и Мадрида да постигну договор око повећања обима културне и економске независности Каталоније током 2003. сматра се кључним за почетак каталонског независничког процеса.

80 Каталонски националистички покрет могуће је поделити на сецесионистичку и федералистичку струју. Сецесионистичка струја подржана је од стране три политичке партије: десничарска Демократска конвергенција (Convergencia democratica de Catalunya – CDC), Републиканска левица (Esquerra Republicana – ERC) и Кандидатура за народно јединство (Candidatura d'Unitat Popular – CUP). У оквиру федералистичке струје која се залаже за модел асиметричног федерализма налазе се Социјалистичка странка (Partit dels Socialistes – PSC), левичарска Иницијатива за зелену Каталонију (Iniciativa per Catalunya verds – ICV) и десничарска Демократска унија Каталоније (Partit Democràtic Europeu Català – PDeCAT).

81 Занимљива је чињеница да просецесионистичка страна Каталонаца као једину праву заставу користи *естеладу* (la estelada) која се разликује од званичне заставе Каталоније као шпанског региона, јер има плави троугао са белом звездом. Као симбол каталонског сецесионизма управо та застава се користи на протестима за независност, као и током

правну традицију у самоуправу Каталоније;⁸² посебно је истакао важност језичког питања, наводећи да грађани Каталоније имају право и дужност да познају и кастиљански и каталонски.⁸³ Такође, за разлику од претходног, нови Статут је обухватио и каталог људских и грађанских права;⁸⁴ јачање судске власти путем одређивања Врховног суда правде Каталоније (El Tribunal Superior de Justicia de Cataluña) као последње инстанце за решавање судских процеса започетих у Каталонији;⁸⁵ проширио је каталонске компетенције у области пољопривреде, воде, трговине и сајмова, грађанских консултација, цивилне и социјалне заштите, јавне безбедности, животне средине, запошљавања, саобраћаја, универзитетске политике итд.;⁸⁶ и посебно је развио овлашћења у области спољних односа и каталонског присуства у институцијама Европске уније; затим у области финансирања Каталоније као аутономне заједнице чији Статут стиче самосталност у односу на Органски закон о финансирању аутономних заједница (Ley Orgánica de Financiación de las Comunidades Autónomas), гарантујући да ће већина пореза које плаћају Каталонци ићи у каталонски буџет.⁸⁷

Са друге стране, светска економска криза 2008. године погодила је целу Шпанију, што је посебно допринело јачању сецесионистичког дискурса. Наиме, иако Каталонија има сопствени систем прикупљања пореза, већину пореских прихода и бенефиција социјалне заштите контролише централна власт у Мадриду и то по „принципу солидарности” између аутономних заједница.⁸⁸ Основна сврха примене тог

обележавања каталонских националних празника. José Ángel Montañés, *La 'estelada', una bandera de inspiración colonial*, https://elpais.com/politica/2017/09/22/sepa_usted/1506044294_953483.html, 05/06/2019

82 Generalitat de Catalunya, *Guía comparativa entre el Estatuto de 1979 y el nuevo Estatuto*, <http://s01.s3c.es/imag/estatutcomparado.pdf>, 01/06/2019, стр. 2.

83 Претходни Статут није наметао обавезу познавања каталонског језика свим грађанима региона, док је нови Статут налагао запосленима у области судства обавезу доброг познавања каталонског.

84 Исто, стр. 3–4.

85 Исто, стр. 6.

86 Исто, стр. 9.

87 Исто, стр. 11–14.

88 Шпанским Уставом није јасно одређена расподела ресурса између државе и регионалних власти и само члан 156.1 гарантује регионима финансијску аутономију у складу са начелима координације са државним финансијама и солидарности свих Шпанаца. *Constitución Española*, Artículo 156, Autonomía financiera de las Comunidades Autónomas, нав. дело. стр. 35. Ипак, ове одредбе Устава допуњене су и установљен је модел по коме се на сваких пет година

принципа усвојеног Уставом усмерена је ка спречавању настанка претераних разлика у степену развијености између шпанских региона, али је у Каталонији, као економски најразвијенијем шпанском региону, тај принцип увек изазивао негодовање будући да каталонске власти сматрају да Каталонија подноси превелики терет поменутог финансијског уједначавања и неправедно се жртвује. Стога, у септембру 2012. године председник каталонске владе Артур Мас (Artur Mas) захтевао је од централне владе успостављање новог фискалног аранжмана, што је тадашњи шпански премијер Рахој одбио. У знак протеста, Мас је распустио каталонски парламент и, најавивши нове изборе, обећао је јавно да ће, у случају победе, у наредне четири године да организује референдум о независности Каталоније. Другим речима, један целокупан друштвено-политички контекст одређен историјским, политичким, економским и идентитетским околностима знатно је променио јавни каталонски дискурс у правцу радикализације индипендистичког процеса под демократским принципом права на самоопредељење (*el derecho a decidir*). Као израз таквог дискурса, грађани су почели да се окупљају у знак протеста и дошло је до серије масовних демонстрација у којима је било и сукоба са полицијом.⁸⁹ Истовремено, шпанска власт заузима ригидан став по питању најављеног референдума и, осуђујући га као неуставни механизам, проналази правне начине да спречи одржавање истог и одузме му легитимитет.⁹⁰

Ипак, на регионалним изборима у Каталонији 2012. победиле су просецесионистичке партије, а 2014. године каталонска влада одржала је необавезујући референдум на коме су се грађани већински изјаснили за отцепљење Каталоније.⁹¹

врши преиспитивање и допуна режима финансирања региона. Ley Orgánica 8/1980, de 22 de Septiembre, de Financiación de las Comunidades Autónomas, Publicado en: *BOE* número 236 de 1/10/1980, pp. 21796-21799.

89 У Барселони су 2011. одржане масовне демонстрације под слоганом „Ми смо нација, хоћемо сопствену државу”, затим 2012. под слоганом „Каталонија, нова држава Европе”, током 2014., под слоганом „Време је сада”, 2015. уз узвике „Почнимо изградњу нове земље”. итд.

90 Уставом из 1978. дефинисано је „нераскидиво јединство шпанске нације, заједничке и недељиве отаџбине свих Шпанаца”. *Constitución Española*, Artículo 2, Unidad de la Nación y derecho a la autonomía, нав. дело. стр. 1.

91 Од укупног броја изашлих бирача, 80,76% гласало је за независну Каталонију, 10,07% је било за Каталонију као државу, али не и независну, док је једва 4,54% негативно одговорило на оба питања. Fernando J. Pérez y Pere Ríos, *1,8 millones de personas votan por la independencia*

Већ 2015. године на регионалним изборима коалиција каталонских сецесионистичких партија Заједно за да (*Junts pel Sí*) и CUP осваја већину парламентарних места,⁹² а исте године каталонски посланици гласају за почетак процеса одвајања од Шпаније и усвајају контроверзан план, односно закон о регулацији процеса ка аутономији, што од стране шпанске владе бива окарактерисано као „смрт демократији”.⁹³ У овом периоду, тачније почетком 2016., договором просецесионистичких странака, уместо Маса на власт је дошао Карлес Пуђдемон (*Carles Puigdemont*). Дефинитивно, тензија између шпанских и каталонских власти кулминирала је 1. октобра 2017. године, када је, упркос забрани Шпанског уставног суда, каталонска влада организовала одржавање коначног референдума о независности Каталоније. Током гласања, шпанска влада је као контрамеру одржавању нелегалног референдума наредила полицији да интервенише упадом у институције регионалне власти, а на више бирачких места дошло је до инцидентата између грађана и полиције.⁹⁴ Од укупног броја изашлих гласача, за независност Каталоније као републике гласало је 90,2% док је 7,8% било против.⁹⁵ Нови каталонски председник Пуђдемон, који је након референдума најавио проглашење независне каталонске републике, постао је оличење сецесионистичког дискурса. Упркос упозорењу централне власти у Мадриду да ће, у случају једностраног проглашења независности, активирати члан 155. Устава Шпаније, Пуђдемон је 10. октобра 2017. једнострано прогласио независност Каталоније која је убрзо укинута не би ли се омогућио дијалог по том питању са централном влашћу. Међутим, након десет дана *General-*

catalana en el 9-N, https://elpais.com/politica/2014/11/09/actualidad/1415542400_466311.html, 04/06/2019

92 José Carpio, *Los independentistas de Junts pel Sí y la CUP suman mayoría absoluta de escaños pero no de votos*, <http://www.rtve.es/noticias/20150927/resultados-elecciones-catalanas-2015/1227802.shtml>, 01/06/2019

93 Парламент Каталоније је 6. септембра изгласао Закон о одржавању референдума 1. октобра 2017. године на коме ће грађани моћи да одговоре са да или не на питање „Да ли желите да Каталонија, у форми републике, буде независна држава?”

94 Неки од грађана спречени су да гласају затварањем бирачких места, а заплени је и одређени део гласачког материјала. Док су каталонске власти оштро осудиле употребу насиља од стране шпанске полиције, Европска унија је изнела суздржан став о каталонском питању, као унутрашњем питању државе.

95 Marc Vila, *Resultados del referéndum en Catalunya: con datos por municipios, comarcas y provincias*, <https://www.elperiodico.com/es/politica/20171006/resultados-referendum-cataluna-20176319340>, 04/04/2019

itat је донео резолуцију о проглашењу независне Републике Каталоније. Као одговор, власти Мадрида су распустиле каталонски парламент и расписале нове изборе, а убрзо је и Уставни суд Шпаније суспендовао Декларацију о независности Каталоније. Сам Пуђдемон је напустио Шпанију, затраживши политички азил у Бриселу, док су судске власти активирале члан 155. Устава Шпаније, хапсећи организаторе референдума и тражећи изручење Пуђдемона Шпанији.⁹⁶

Након поменутих дешавања, ситуација се делимично смирила и иако је интензитет сецесионистичког дискурса ослабио, каталонско питање остало је отворено, а жар индипендистичког дискурса још увек тиња. После пада Рахојеве владе, нови премијер постао је социјалиста Педро Санчез (Pedro Sánchez), а уместо Пуђдемона на власт је дошао ултранационалиста Ким Тора (Quim Torra) који 2018. покреће нову кампању за отцепљење од Шпаније. На Торино инсистирање на обавезујућем и договореном референдуму признатом од стране Шпаније и међународне заједнице као једином прихватљивом решењу за Каталонију и позивању сецесионистичких снага на уједињење у циљу рушења „зидова угњетавања”, Санчез је подвукао неприхватљивост „сецесионистичког монолога”, истичући као једини могући пут за решавање кризе, „пут легитимног дијалога”.⁹⁷ Упркос томе, Тора је наставио да инсистира на ослобађању лидера каталонског сецесионистичког процеса осуђених на дугогодишње затворске казне, као и изјашњавању Мадрида у вези права Каталоније на референдум о самоопредељењу.⁹⁸

96 Пoglавље VIII Устава из 1978. које се односи на територијално уређење државе, садржи члан 155 осмишљен превасходно да функционише као принцип савезне присиле, односно очувања регионалног јединства. Након референдума 1. октобра, влада је активирала овај члан као правну меру за екстремне ситуације, јер је директно угрожен општи интерес државе. Заправо, овај члан јасно предвиђа да, ако нека од аутономних заједница не поштује законе, централна власт, на основу претходног захтева председника аутономне заједнице или у одсуству истог, има право да на основу одлуке Сената примени институционалну силу и одузме сва овлашћења регионалној влади и примора је да поштује уставне обавезе у циљу заштите општег државног интереса. José Martín y Pérez de Nanclares, *Reflexiones jurídicas a propósito de una eventual declaración unilateral de independencia de Cataluña: un escenario político jurídicamente inviable*, http://www.realinstitutoelcano.org/wps/wcm/connect/bb469e0049f77f-9298de9e207bacc4c/MartinPerezDeNanclares_reflexiones_juridicas_independencia_Catalunya.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=bb469e0049f77f9298de9e207bacc4c, 05/05/2019

97 María Jesús Cañizares, *Sánchez responde a Torra: “Diálogo y ley”*, https://cronicaglobal.elespanol.com/politica/sanchez-responde-torra-dialogoley_210771_102.html, 06/06/2019

98 Igor Santamaría, *Torra exige a Sánchez “coraje y valentía” para volver al diálogo*, <https://>

Овакав став утицао је на продубљивање кризе на политичком плану и удаљавању од решења, што је за последицу имало организовање бројних демонстрација од стране незадовољних Каталонаца.⁹⁹ Истовремено, каталонско питање довело је до промене политичке сцене у Шпанији која се данас буквално налази на ракрсници у смислу уставних реформи или прекрајања граница ради очувања стабилности и поштовања демократског принципа. Пример који ово најбоље показује јесте чињеница да ће се у Шпанији за четири године четири пута одржати општи парламентарни избори.

Наиме, избори одржани у априлу 2019. године показали су да Шпанија не само да нема решење за каталонско питање, већ и да је дошло до суштинске промене њене политичке сцене.¹⁰⁰ Иако су више од три деценије социјалисти и конзервативци¹⁰¹ били кључни политички актери, 2015. године страначки пејзаж је постао сложенији захваљујући појави радикалне левице оличене у партији Можемо (Podemos), партији центра Грађани (Ciudadanos), а посебно екстремно десничарској партији Вокс (Vox).¹⁰² Обележена теретом франкизма, унитаристичка десница у Шпанији је дуго маргинализована, али су регионални избори одржани у Андалузији 2018. године довели до важних политичких промена у Шпанији.¹⁰³ Када је реч о каталонској кризи, партија Вокс пропагира крајње унитаристички дискурс који подразумева апсолутно преношење политичких овлашћења на централни ниво власти, затварање просецесионистичких каталонских медија,¹⁰⁴ па чак и проглашавање ванредног стања.

www.noticiasdenavarra.com/2019/02/10/politica/estado/torra-exige-a-sanchezcoraje-y-valentia-para-volver-al-dialogo, 02/07/2019

99 Осим пуне подршке каталонске владе, протесте су подржали и каталонски синдикати, а током предизборне кампање 2019. године у Барселони су каталонски сецесионисти запалили шпанску заставу, а дошло је и сукоба са полицијом.

100 Пошто социјалисти нису добили подршку било које од других главних парламентарних странака, Санчез је био приморан да распише нове изборе како би формирао владу.

101 Шпанска социјалистичка радничка партија (PSOE) и Конзервативна Народна странка (PP).

102 Недавни пораст броја гласача и присталица крајње десничарске партије Вокс, која је на априлским изборима освојила чак 24 мандата, поделила је на националном нивоу систем на пет странака, што отежава формирање влада, јер од 2011., када је у томе успела конзервативна Народна странка, ниједна странка није освојила парламентарну већину.

103 На овим изборима први пут је једна партија крајње десне оријентације ушла било који од шпанских регионалних парламената.

104 Roger Suso, *El proyecto y las almas de Vox en Catalunya*, <https://www.publico.es/politica/vox-proyecto-almas-vox-catalunya.html>, приступљено 03/06/2019

Уколико би ова странка, у коалицији са Народном странком и странком Грађани које се залажу за примену члана 155. Устава Шпаније како би се омогућила стабилна влада и нормално функционисање државе, формирала будућу владу Шпаније, понашање каталонских сепаратиста свакако би могло да изазове нову друштвено-политичку кризу у држави. Са друге стране, ако би Санчез био приморан да формира владу са неком од просецесионистичких партија, социјалисти би били приморани на уступке, што би могло да води пут промене државног уређења и истовремено потенцијално нове опште дестабилизације државе.

Чињеница је да шпански регионализам управо почива на историјско-институционалном контексту у коме се и развијао, као и да је структура државе била и остала најзначајнији фактор идентитетског одређења. На основу наведеног, лако је закључити да се кроз историјски процес истовремено развијао и културни идентитет региона Шпаније који је, самим тим, нераскидиво повезан са територијалном организацијом државе.¹⁰⁵ Стога, не може се пренебрегнути немогућност примене права на самоопредељење у контексту подржавања каталонског сецесионистичког дискурса. Такође, последња истраживања Центра за испитивање јавног мњења (Centro de Estudios de Opinión – el CIS catalán) бележе значајан пад броја грађана који се осећају „више као Каталонци него Шпанци или само као Каталонци.“¹⁰⁶ Другим речима, већина Шпанаца поседује тзв. осећај двоструког идентитета или сложене националности, што обухвата у различитом степену и регионални и национални или државни идентитет, тј. осећај лојалности и једном и другом нивоу организације власти. У том смислу, проблем настаје јер постоји конфузија, тј. мешање одређених историјских права Каталоније са принципом демократске политичке легитимности. Како већина каталонског становништва дели двоструку припадност Шпанији и Каталонији, потребно је поштовати људска права у смислу једнакости и правних принципа индивидуалне аутономије, а не позивати се на традицију као неопходан услов наводно

105 André Lecours, “Regionalism, Cultural Diversity and the State in Spain”, *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 2001/22, p. 215.

106 *Apenas uno de cada cinco catalanes se siente “sólo catalán”*, https://cronicaglobal.elespanol.com/politica/catalanes-siente-solo-catalan_278025_102.html, 03/05/2019

непромењивог идентитета. У ствари, значење националног суверенитета подразумева као политички субјект не дословни суверенитет народа, већ нације као етнокултурног субјекта.¹⁰⁷ Односно, према међународном праву, као део демократске државе, Каталонија има право на самоопредељење, али без права на отцепљење и може да одлучује о својој политичкој судбини, али не и да разбија интегритет државе, осим ако је до тога дошло консензуалним одлучивањем.

4. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

На крају овог разматрања укратко ћемо резимирати кључне сличности и разлике између коришћења права на самоопредељење у косовском и каталонском случају. Уопштено, може се рећи да основне разлике или сличности произлазе из: државно-историјског контекста; правно-процедуралног који се односи на (не)искоришћеност унутрашњег вида права на самоопредељење; легитимности централне власти у односу на коју се захтева право на самоопредељење и различити геополитички контекст у смислу постојања или не спољне војне агресије и међународно-правног статуса подручја чије становништво захтева право на самоопредељење.

Прва разлика тиче се различитог државно-историјског статуса Косова и Каталоније. Наиме, Косово је од средњег века, након што су словенска племена изашла из Византије, вековима било историјско, духовно и културно језгро средњовековне српске државе, све до њеног потпадања под Османлије. У Османском царству Косово није било никаква самостална територијална целина са било каквим степеном самоуправе. После Првог балканског рата, на међународној мировној конференцији у Лондону, потврђено је, између осталог, и уступање овог простора Краљевини Србији која је након Великог рата створила Краљевину СХС/Југославију као јединствени међународно-правни субјект. Иако је након 1945. године, тј. у социјалистичкој Југославији, овај простор стекао статус аутономне покрајине, Албанци, као већинско становништво на простору покрајине, имали су за све време

¹⁰⁷ Дакле, Каталонија не може да заснива своје право на самоопредељење само на основу претходног политичког искуства самоуправе као легитимног разлога за формирање сопствене државе.

њеног постојања статус народности, тј. мањински статус, а не статус конститутивног народа који је, по међународном праву, потенцијални кандидат за право на самоопредељење. Ни Бадинтерова комисија, са својим спорним тумачењем распада Југославије где се ово право са народа пренело на федералне јединице, није оспорила јединствени правни субјективитет Републике Србије на целој својој територији, тј. није ни помишљала да ово право да једној националној мањини у једној аутономној области.¹⁰⁸

Са друге стране, Шпанија је доживела врло рани и ефикасни процес изградње државе у периоду XV–XVIII века, али и касни и бурни процес националне изградње током XIX и XX века, са појавом снажних алтернативних културних идентитета, посебно у Каталонији. Наиме, иако је Каталонија од IX имала своје политичке институције, никада није била „независна” у савременом смислу, већ је најпре у XII веку постала саставни део краљевине Арагон, а затим током XV века саставни део сложене монархије, тј. краљевине Шпаније. Међутим, у историјском и културном смислу Шпанија и Каталонија имају историјски карактеристичне особине које су управо одредиле регионални идентитет Каталоније.

Ова чињеница најбоље се огледа у томе што је, упркос својим првобитним конзервативним пристраностима, периферни национализам који се развијао током XIX и XX века био повезан са слободом, али и борбом против ауторитарног центра. У начелу, регионална самоуправа била је повезана са демократијом: са аутономијом Каталоније у демократским периодима (1914–1923 и 1931–1939) и њеним сузбијањем диктатура Прима де Ривере (1923–1930) и Франка (1939–1975). Развој национализма у Каталонији такође је био повезан и са руралним становништвом и са новоформираном индустријском буржоазијом, јер је сама регија истовремено проживљавала два процеса: процес индустријализације (била је обележена географским положајем поред Француске, у шпанском оквиру слабог државног, али широког унутрашњег тржишта) и процесом културне ренесансе или обнове. Након преласка у

108 Александар Саша Гајић, „Случајеви” Косова и Крима: контраверзе права на самоопредељење у савременом контексту, *Култура полиса*, 28/2015, Институт за европске студије, Београд, стр. 21.

демократски систем, крајем 1970. године, Шпанија није могла да се сматра федералним системом. Била је то држава са 17 аутономних заједница које имају широка овлашћења и права, загарантована од Уставног суда. Иако је Уставом из 1978. године утврђено да суверенитет има читав шпански народ, он је такође навео да региони и „националности” имају право на политичку аутономију, што је отворило врата каталонском сецесионистичком дискурсу и будућем инсистирању на признању „каталонске нације”.

Друга разлика између Косова и Каталоније тиче се правне процедуре везане за претходну могућност коришћења свих видова „унутрашњег” вида права на самоопредељење, пре него што се окрене оном „спољном”, тј. референдуму о осамостаљивању. У косовском случају није дошло до приме овог права јер је албанско становништво самовољно организовало један потпуно нелегалан, тајни референдум у времену док је још постојала СФРЈ као јединствена држава, кршећи тако све унутрашње и међународне прописе. Ипак, ово илегално изјашњавање није признато као валидан чин нити од стране тадашњих југословенских власти нити од стране тзв. међународне заједнице. Проглашење тзв. Републике Косово било је не само правна фикција, већ истовремено и тешка повреда постојећег унутрашњег и међународног поретка. Након тога, албанско становништво је у већинском смислу избегавало да - онолико колико је то сматрало погодним - користи многа права која им је Република Србија гарантовала. Већину индивидуалних права многи припадници албанске мањине на простору Косова и Метохије су константно користили, али су бојкотовали политичке вишестраначке изборе и, под утицајем својих политичких вођа, игнорисали су представничке и извршне институције централних и покрајинских власти које су им широм биле отворене. Централна власт у Србији, штавише, била је рада да преговара и о повећању степена политичке аутономије и омогући даљу надоградњу колективних права албанске мањине, али су Албанци, по страном наговору, подигли оружану побуну, односно прибегли су нелегалном и међународно-правно недопуштеном чину како би - након легитимне реакције државне власти у циљу сузбијања сепаратистичких тежњи (којем би, зарад чувања територијалне

целовитости, прибегла свака суверене држава) - изазвали спољну војну агресију, тј. инострану оружану интервенцију у своју корист. Након што је ова агресија извршена упркос кршењу прописа Уједињених нација, а постконфликтно стање колико-толико враћено у оквире међународног права, макар и кроз његово мањкаво враћање под систем управе УН на агресијом створено, „затечено” стање, резолуција УН третира је овај простор као део Републике Србије под међународним протекторатом, тј. протекторатом УН (према Резолуцији 1244). Ни тзв. самопроглашење независности квази-државе Косово у фебруару 2008., упркос ограђивању Међународног суда правде које је прибегло тумачењу да политички акт проглашења независности није у супротности са међународним правом (кроз правну конструкцију где су посланици у приштинском парламенту на простору међународног протектората „проглашени” представницима народне воље) није изведено референдумским изјашњавањем. Додатна мањкавост приштинске скупштине као привременог органа у време доношења спорне декларације о независности била је њен национални састав. Наиме, њу су чинили Албанци, али не и Срби који су до тада упорно бојкотовали да уђу у тамошње привремене органе, пре свега због систематског, најтежег кршења њихових основних људских права – права на живот, имовину, кретање, коришћење језика и слободу вероисповести.¹⁰⁹

Са друге стране, становништво Каталоније никада није било угњетавано нити је било жртва било какве агресије. Сасвим супротно Косову, Шпанија је Каталонији дала Уставом ограничена овлашћења и велики степен аутономије, а када је радикализован сецесионистички процес довео до илегалног референдума у октобру 2017. године, а Каталонци већински изашли на референдум упркос забрани Уставног суда и изјаснили се за одвајање од Шпаније, тзв. међународна заједница је била суздржана и без жеље да се меша у унутрашње питање друге државе.

Проблем „унутрашњег“ вида права на самоопредељење, тј. политичку партиципацију у односу на матичну државу представља трећу кључну разлику између Косова и Каталоније.

¹⁰⁹ Исто, стр. 21–22.

Наиме, и у време агресије и девет година касније, у време противправне декларације о косовској независности, Србија је имала легалну и легитимну, међународно признату власт која је у читавом низу прилика исказивала спремност за компромис и давање најширег вида аутономије својој јужној покрајини, али у оквиру свог уставног поретка и без кршења свог територијалног интегритета. Косовски сепаратисти одбили су све те понуде као мале и недовољне, прибавивши политичком чину „спољног” вида коришћења права на самоопредељење без обзира на тадашњи јасно одређени међународни статус покрајине (протекторат УН). Насупрот томе, када је у питању случај Каталоније, просецесионистички процес ослонио се на наводно демократско право о самоопредељењу, не поштујући основне одредбе Устава Шпаније, чиме је сам концепт демократије изобличен и суштински злоупотребљен. У духу владајућег популистичког дискурса, каталонски сецесионисти пласирали су у јавност дискурзивну конструкцију о непријатељу оличеном у угњетавачкој матичној држави која се оглушује о вољу својих грађана, угрожавајући основна људска права. У том смислу, одлуком Уставног суда из 2010. године, управо се одређење Каталоније као националности, а не нације, издвојило као један од кључних елемената у развојном току каталонског сецесионизма. Заправо, под крилатицом грађанског права на самоопредељење и културне демократизације, каталонски сецесионистички дискурс интензивирао је етички субјективизам, што је створило основу за политички пројекат отцепљења у коме доминира етнички принцип. На тај начин, прокламован је каталонски сецесионистички дискурс окренут изградњи новог етничко-националног идентитета, различитог од шпанског или централистичко-кастиљанског.

Коначно, услови у којима су се одвијали ови процеси су потпуно другачији. На Косову је изведена сепаратистичка побуна од стране нелегалне, терористичке организације која је жудела за ескалацијом насиља које би изазвало страну војну интервенцију. Са отпочињањем НАТО бомбардовања, ова интервенција се – на крајње међународно-правно нелегитиман начин – и одиграла, након чега су, после изнуђеног мировног, тачније „Војно-техничког споразума у Куманову”, припадници ове војне алијансе окупирали простор јужне српске покрајине

и тамо инсталирали албанску цивилну власт. У Каталонији није било мешања страних сила, али је било константних сукоба насталих трвењем политички активних, мобилисаних грађана, регионалне владајуће политичке елите окренуте сецесионистичком пројекту и централних власти и грађана окренутих унитаристичкој идеји.

Косово и Метохија је, према свим важећим документима и међународном праву – на првом месту Резолуцијом Савета Безбедности УН 1244 – призната као интегрални део Републике Србије. У том погледу, у Каталонији ситуација је иста, јер отцепљење региона није било могуће захваљујући активирању екстремних мера предвиђених чланом 155 Устава Шпаније, коме је влада прибегла у време радикализације сецесионистичког процеса, тј. од 2013. године, када бивају директно угрожени општи интереси државе и њен територијални интегритет. Упркос томе, чланице западне војне алијансе референдумско изјашњавање поводом отцепљења Каталоније виде као нелегални чин, супротан „Повељи УН”, иако су све признале независност тзв. Републике Косово и здушно утицале и подржале одлуку МСП-а која је пресудила како политичко декларисање независности од стране народа на територији под јасним међународним протекторатом није у супротности са међународним правом. Иако је чињеница да је степен оправданости прибегавању „спољном” виду коришћења права на самоопредељење увек „споран”, тј. нужно подложен свеобухватном контекстуалном тумачењу, у случају Косова није постојао нити постоји ниједан оправдан разлог за подржавање сецесионистичког дискурса, па опет, западне силе заузимају становиште да оспоравају први, далеко јачи случај, а да се дистанцирају од другог, каталонског.

ЛИТЕРАТУРА

- Гавриловић, Бојан, *Историја права на самоопредељење: револуција права на самоопредељење*, Центар за отворено друштво, Београд 2013.
- Гафиновић, Радослав, Бајагић, Младен, „Политичке последице албанског насиља на Балкану“, *Српска политичка мисао*, 3/2012, Институт за политичке студије,

Београд, 133–155.

- Гајић, Александар Саша, „Случајеви” Косова и Крима: контраверзе права на самоопредељење у савременом контексту, *Култура полиса*, 28/2015, Институт за европске студије, Београд, стр. 9–25.
- Јовановић, Милан, „Подела Косова и Метохије – изнуђено решење насилне и једностране сецесије“, *Национални интерес*, бр. 3/2017, Институт за политичке студије, Београд, стр. 137–157
- Кнежевић, Милош, „Размишљати о Косову и Метохији – смисао унутрашњег и спољашњег дијалога о косовском проблему“, *Национални интерес*, бр. 3/2017, Институт за политичке студије, Београд, стр. 27–62.
- Комшић, Јован, *Принципи европског регионализма*, Асоцијација мултиетничких градова југоисточне Европе – Пхилиа, 2007.
- Младић Дамир, Бузар, Стипе, „Критика плебисцитарне теорије сецесије“, *Obnovljeni život: časopis za religioznu kulturu*, 70 (2015), 2; 227–242
- Павковић, Александар, „Отцепљење, насиље и државни разлог, *Политичке перспективе*“, Универзитет у Београду – Факултет политичких наука, Факултет политичких знаности у Загребу и Удружење за политичке науке Србије, Београд, 2013/2, стр. 7–22.
- Петровић Пироћанац, Зоран, „Косово и Метохија – од Дрезденског конгреса до почетка сецесије албанаца“, *Политичка ревија*, 1/2013, Институт за политичке студије, Београд, 23–44.
- Пешић, Милена, Стошић, Сања, „Критичка анализа дискурса и политика“, *Српска политичка мисао*, 3/2019, Институт за политичке студије, Београд, стр. 391–407.
- *Политичка енциклопедија*, Савремена администрација, Београд, 1975.
- Радојевић, Миодраг, „Политичка решења и статусни аранжмани за Косово и метохију“, *Национални интерес*,

- 3/2017, Институт за политичке студије, Београд, 159–192.
- Стошић, Сања, „Сецесионистички дискурс Каталоније”, међународни тематски зборник радова *Дискурс и политика*, приредили Вукасовић, Дејана, Матић Петар, Институт за политичке студије, Београд, 2019, стр. 421–442.
 - Суботић, Момчило, „Од резолуције 1244 до Бриселског споразума – политика препуштања КиМ”, *Политичка ревија* 3/2019, 129–149, Институт за политичке студије, Београд, стр. 129–149
 - Суботић, Момчило, „Косово и Метохија: питање унутрашњег дијалога”, *Национални интерес*, 3/2018, Институт за политичке студије, Београд, стр. 81–105.
 - Толева, Теодора, *Утицај аустроугарске империје на стварање албанске нације 1896–1908*, Филип Вишњић, Београд, 2016.
 - Balcells, Albert, “Catalinism and national emancipation movements in the rest Europe between 1885 and 1939”, *Catalan Historical Review*, Institut d’Estudis Catalans, Barcelona, 2013/6, pp. 85-104.
 - Beran, Harry, “A Democratic Theory of Political Self-Determination for a New World Order”, in *Theories of secession*, Lehning Percy B. (ed), Routledge, London, 1998, pp. 38-39.
 - Bolívar, Adriana, “A corpus based-analysis of the pragmatic and evaluative meanings of democracy and revolution”, Pòster presentado en la 10th International Pragmatics Conference. Goteborg, Suécia, 8-14 de julio, 2007a.
 - “El análisis interaccional del discurso: del texto a la dinámica social”, en: Bolívar, Adriana (comp.): *Análisis del discurso ¿por qué? y ¿para qué?* Los libros de El Nacional/Universidad Central de Venezuela, Caracas, 2007b, pp. 247-277.
 - Cassese, Antonio “The Self-Determination of Peoples”, *The International Bill of Rights, The Covenant on Civil and*

Political Rights, New York, Columbia University press, 1981.

- Coggins, Birdget L.: *The History of Secession: an Overview. The Ashgate Research Companion to Secession*. 23-43. In Peter Radan and Aleksandar Pavkovic (Eds.) Ashgate Publishers, December 2011
- Crawford, James, *The Creation of the States in International Law*, Clarendon Press, Oxford, 2006
- Dahlitz, Julie, *Secession and International Law, Conflict Avoidance-Regional Appraisals*, TMC Asser Press, The Hague 2003
- De Quesada, Alejandro, *The Spanish Civil War 1936-1939 (I)*, Osprey Publishing, Oxford, 2014
- Grass, Kacper "The struggle for a Catalan republic: Rethinking the way forward", *Platypus Review*, The Platypus Affiliated Society, 2018/103, pp. 1-8.
- Lecours, André, "Regionalism, Cultural Diversity and the State in Spain", *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 2001/22, pp. 210-226.
- López Eire, Antonio/Santiago Guervós, Javier de, *Retòrica y comunicación política*, Cátedra, Madrid, 2000.
- Méndez, Ana Irene, *Democracia y discurso político. Caldera, Pérez y Chávez*. Monte Ávila Editor, Caracas, 2004.
- Mir, Conxita i Curcó, "The Francoist Repression in the Catalan Countries", *Catalan Historical Review*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2008/1, pp. 133-147.
- Lehning, Percy B. *Theories of Secession*. e-Library, 2005.
- Sterio, Milena. *The Right to Self-Determination Under International Law: "Selfistans", Secession, and the Rule of the Great Powers*. London, Routledge, 2015.
- Shaw N., Malcolm, "Peoples, Territorialism and Boundaries", 8 *EJIL*, 1997, p. 478, 495.
- Constitución Española, Publicada en el *Bolétin Oficial del Estado* de 29 de Diciembre de 1978.

- Estatuto de Autonomia de Cataluña, *Boletín Oficial de Estado*, Num. 306, Madrid, 1979.
- European Parliament Resolution on Community Regional Policy and the Role of the Regions and Annexed Community Charter for Regionalization, *Official Journal of the European Communities* C 326, 19 December 1988.
- Ley Orgánica 8/1980, de 22 de septiembre, de Financiación de las Comunidades Autónomas, Publicado en: *BOE* número 236 de 1/10/1980.
- *Apenas uno de cada cinco catalanes se siente "sólo catalán"*, https://cronicaglobal.elespanol.com/politica/catalanes-siente-solo-catalan_278025_102.html, 03/05/2019
- Cañizares, María Jesús, *Sánchez responde a Torra: 'Diálogo y ley'*, https://cronicaglobal.elespanol.com/politica/sanchez-responde-torra-dialogoley_210771_102.html, 06/06/2019
- Carpio, José, *Los independentistas de Junts pel Sí y la CUP suman mayoría absoluta de escaños pero no de votos*, интернет <http://www.rtve.es/noticias/20150927/resultados-elecciones-catalanas-2015/1227802.shtml>, 01/06/2019
- Generalitat de Catalunya, *Guía comparativa entre el Estatuto de 1979 y el nuevo Estatuto*, <http://s01.s3c.es/imag/estatutcomparado.pdf>, 01/06/2019, pp. 1–16.
- Martín y Pérez de Nanclares, J., *Reflexiones jurídicas a propósito de una eventual declaración unilateral de independencia de Cataluña: un escenario político jurídicamente inviable*", http://www.realinstitutoelcano.org/wps/wcm/connect/bb469e0049f77f9298de9e207bacc4c/MartinPerezDeNanclares_reflexiones_juridicas_independencia_Catalunya.
- *Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима*, <http://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/wpcontent/uploads/2013/02/Me%C4%91unarodni-pakt-o-ekonomskimsocijalnim-i-kulturnim-pravima.pdf>, 04/06/2019
- *Међународни пакт о грађанским и политичким правима*, <http://www.mhrr.gov.ba/PDF/MedunarodniPakt%20B.pdf>, 04/06/2019

- Montañés, José Ángel, *La ‘estelada’, una bandera de inspiración colonial*, https://elpais.com/politica/2017/09/22/sepa_usted/1506044294_953483.html, 05/06/2019
- Pérez, Fernando y Ríos, Pere, *1,8 millones de personas votan por la independencia catalana en el 9-N*, *El* https://elpais.com/politica/2014/11/09/actualidad/1415542400_466311.html, 04/06/2019
- Pons, Marc, *The four Catalan republics: 1641, 1873, 1931 and 1934*”, https://www.elnacional.cat/en/culture/four-catalan-republics-marc-pons_194937_102.html, 01/06/2019
- Повеља Уједињених нација, https://advokat-prnjavorac.com/zakoni/Povelja_Ujedinjenih_nacija.pdf, 03/06/2019
- Santamaría, Igor, *Torra exige a Sánchez “coraje y valentía” para volver al diálogo*, <https://www.noticiasdenavarra.com/2019/02/10/politica/estado/torra-exige-a-sanchezcoraje-y-valentia-para-volver-al-dialogo>, 02/07/2019
- Суботић, Страхинја, *Territorial Integrity vs. Self-determination (Serbia and Kosovo as an Example)*, <http://iea.rs/2015/02/03/territorial-integrity-vs-self-determination-serbia-and-kosovo-as-an-example/>, 06/06/2019
- Suso, Roger, *El proyecto y las almas de Vox en Catalunya*, <https://www.publico.es/politica/vox-proyecto-almas-vox-catalunya.html>, 03/06/2019
- Vila, Marc, *Resultados del referéndum en Catalunya: con datos por municipios, comarcas y provincias*, <https://www.elperiodico.com/es/politica/20171006/resultados-referendum-cataluna-20176319340>, 04/04/2019

Sanja Stošić, Milena Pešić

SECESSIONIST DISCOURSE OF KOSOVO AND CATALONIA: SIMILIARITIES AND DIFFERENCES

Resume

Over the past few years, we have witnessed growing trend to political decentralization and radicalization on the issue of secession and its discourse. Although there are core differences between the Kosovo and Catalonias' case, both cases represent types of intra-state conflict or disputes over self-determination which should be ended with some kind of a settlement. However, despite the trend by states and international peacemakers to seek to accommodate separatists with forms of territorial self-government and democratic inclusion, ideology and public discourse stand out as the most important aspects of sub-national politics. In that sense, the Catalan independence vote surely did not affect only the region itself, it stirred up controversy in Serbia, which has had its own share of struggles with territorial unity as well. The main working argument of this paper is that the comparison between Kosovo and Catalonia cases shows that there are a lot of similarities but the differences prevail. Thus, the aim is to compare cases of Catalonia and Kosovo in terms of their secessionist discourse. Although the goals of both pro-independence movements are the same, their historical and political background is quite different as well as the discourse strategies based on the used methods, economic and social potential and main political actors involved (regionally and globally). Catalonia and Kosovo are historical provinces within the huge South European peninsulas – Iberian and Balkan. Catalonia is situated in the Northeastern corner of Spain and Kosovo in the center of the Balkans. Both regional centers - Barcelona and Pristina are slightly remote

from the main capital – Madrid and Belgrade. In geographical terms the two provinces are different which gave them different opportunities for growth. While Kosovo is landlocked, Catalonia has a huge Mediterranean coastline and is close to France. Catalanian proximity to France as well as its coastline gave a lot of economic opportunities, whereas Kosovo's topography resulted difficult for development of infrastructure but quite suitable for guerrilla fights. The demographical composition of Kosovo and Catalonia is quite different also. Definitely Kosovo Albanians and Catalans are the majority ethnic groups after the Second World War in both provinces. Kosovo declared independence from Serbia unilaterally in 2008. The declaration had the support of the U.S. and major players within the European Union. As well as Kosovo, Catalonia has been a part of Spain since medieval times, but unlike in Kosovo, Catalan government is not supported internationally to declare its independence unilaterally, so their international realities are quite opposite. Moreover, the events in Catalonia and Spain are unfolding within the context of a democratic regime and in full view of European and international actors, which was not the case in Kosovo in the 1980s and 1990s. After the disintegration of the Federal Republic of Yugoslavia in 1989, Kosovo emerged from a bloody conflict, with everyone at war. Language is a central part of the pro-independence movements in both cases. Catalan culture is very similar to the Spanish one, whereas the Serbian and Albanian are quite different in terms of language, religion and history. However, both communities preserve their own traditions and culture and have very strong national identity and sense of "self". Albanian language was the only language in former Yugoslavia which did not belong to the South Slavic language group, so Albanian is not understandable for Serbian and Slavic language speakers. Contrarily, Catalan has a lot of similarities with official Castilian, and the Catalans are bilingual (majority speak Catalanian and Castilian) while only Albanians in Kosovo born

in or before the 1980-s speak Serbo-Croatian. Catalan and Kosovo Albanian nationalism revived gradually in the 1950's and 1960's. While Catalans used mainly peaceful methods of protest, Albanians turned into an organized violent resistant movement. After Franco died in 1975, the drive for independence started again and in 2006, Spain granted Catalonia "nation" status and taxation power. But Spain's Constitutional Court struck down that move in 2010, arguing that while Catalans were a "nationality," Catalonia was not a "nation." A protest in favor of Catalonia's Independence announced the beginning of a long political struggle. At the same time, Catalonia's secessionist ideas entered a period of revival after 2008 as Spain entered a financial crisis. The Spanish Constitutional Court annulled Catalonia's request for the start of the secession process from Spain, but the Catalan's officials led by Carles Puigdemont organized an illegal referendum on independence in 2017. The process became known as a Catalonia independence crisis followed by clashes with official Spanish authorities. Kosovo's independence was ultimately the consequence of the break-up of the larger federation of which it was part – Yugoslavia, and international support generated after the war of 1998-99, while Catalonia's bid for independence lacks such international support, and as a result, it is hard to imagine European nations and the US recognizing an independent Catalonia against the will of Madrid. In another words, what remains clear, is that international support is a *sine qua non* in the quest for separate statehood with Kosovo being the exception in its achievement of self-determination and international recognition rather than the norm.

Keywords: Kosovo (Serbia), Catalonia (Spain), public/political discourse, democracy, state, self-determination, secession

* Овај рад је примљен 15. новембра 2019. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 1. децембра 2019. године.

УДК 336.745

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.6242019.10>

Прегледни рад

Димић Миодраг

*Безбедносно-информативна агенција и
Академија за националну безбедност*

ДЕТЕРМИНАНТЕ ТРЖИШТА КРИПТОВАЛУТА

Настанак новог екосистема на виртуелном финансијском тржишту је узрокован применом blockchain технологије у сврху производње криптовалута. Предмет рада представљају управо детерминанте тог система, односно, политичке, економске, социјалне и правне детерминанте које врше утицај на развој и адаптацију криптовалута на глобалном нивоу. Циљ рада представља дефинисање детерминанти тржишта виртуелног новца како би се обезбедила основа за даља истраживања. Такође, имајући у виду просторна ограничења овог рада, као еталон за све криптовалуте биће узет BitCoin, чиме се не умањује значај осталих криптовалута на глобалном тржишту. Теоријски извори обухватају научна истраживања различитих организација као што су RAND, IMF, European Central Bank, као и релевантних истраживача. Методолошки, рад се у највећој мери ослања на секундарне изворе података из поменутих истраживања, односно на анализу садржаја тих извора. Закључили смо да је потпуна идентификација свих чинилаца и фактора тржишта криптовалута од изузетног значаја за

даљи развој и евентуалну ширу глобалну употребу криптовалута.

Кључне речи: *blockchain* технологија, криптовалуте, децентрализација плаћања, BitCoin, правна регулација.

“Банкарство је неопходно, али банке нису»

William Henry Gates III

1. УВОД

У савременом друштву уврежено је мишљење да су криптовалуте феномен новијег датума, али је пионир идеје коришћења криптографских елемената за дигиталне валуте у ствари Др Давид Чаум, истраживач у пољима криптографије и математике, који је 1982. осмислио модел за решење високих трошкова одржавања монетарних контракција.¹ Комплексност криптографског механизма надограђена је *blockchain* технологијом која је примарно развијена за потребе дигиталне валуте BitCoin.² Криптовалуте су настале као одговор на стварање уског грла у реализацији финансијских трансакција на глобалном плану. Повезивање држава добија на значају будући да се услед међусобног повезивања различитих друштава, нација и култура, свет приближио стварању глобалног друштва.³ На финансијском тржишту појављују се иновације како би се превазишли застоји у протоку новца, што је главни разлог за појаву криптовалута, основног деривата *blockchain* технологије која функционише по принципу мреже равноправних корисника. Мрежа равноправних корисника се базира на информационим технологијама, криптографији, отвореним рачунарским кодовима, дневницима са временским

1 Mira Nagarajan, „An Analysis of Cryptocurrency Governance“, University of Pennsylvania, USA, 2018, str. 4.

2 Ivana Cunjak Mataković, Hrvoje Matakovic „Kriptovalute - sofisticirani kodovi manipulacije“, *International Journal of Digital Technology & Economy*, Algebra University College, Zagreb, 2018, str. 8.

3 Predrag Dimitrijević „Strateško planiranje javnom upravom“, *Administracija i javne politike*, Institut za političke studije, Beograd, 2018, str. 5.

одредницама, и мрежама равноправних корисника. Наведено омогућава крајњим корисницима директне, анонимне, сигурне платне и финансијске услуге без посредника.⁴

Иако концепт електронског новца датира још од краја 1980их година, BitCoin који је лансиран 2009. године од стране псеудоанонимног и још увек неидентификованог програмера Накамото Сатошија, је прва успешна криптовалута.⁵ Током 2010. године јавља се конкуренција BitCoin-у, настају специјализоване берзе за трговину криптовалутама, он добија употребу у „стварним трансакцијама“.⁶ Након тога, на светској сцени се појављују бројне криптовалуте које бележе мањи или већи степен успешности. Према подацима са сајта www.coinmarketcap.com на глобалном плану тренутно постоји чак 2396 криптовалута, док тржишна капитализација износи 220.682.465.157 америчких долара.⁷ Трговање криптовалутама се реализује посредством бројних интернет берзи, од којих су најпознатије „BitStamp“, „Coinbase“, „Gemini“, „Kraken“, итд. Интересантно је даје „Coinbase“ берза основана у Словенији, а да се седиште налази у Лондону, Велика Британија.

2. РАЗВОЈ КРИПТОВАЛУТА

Након појаве криптовалуте BitCoin, на светском нивоу долази до формирања великог броја других криптовалута заснованих на принципу blockchain технологије, са циљем привлачења критичне масе корисника која би потенцијално могла да обезбеди ширу употребу. На глобалном плану, поред BitCoin-а са аспекта тржишне капитализације актуелне су следеће криптовалуте: Ethereum, XRP, Tether, BitCoin Cash, Litecoin, EOS, Binance Coin, Bitcoin SV, Stellar, и тако даље. Наведено тржиште је подложно значајним ценовним флукуацијама, што представља један од главних недостатака децентрализованог система плаћања. На наведеном тржишту

4 Paolo Tasca “Digital currencies: Principles, Trends, Opportunities and risks”, ECUREX research working paper, London, UK, 2015, стр. 9.

5 Satoshi. Nakamoto „Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System“, <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>, 2008, стр. 1.

6 Miloš Grujić, Goran Radivojac, (2018) „Fenomen kripto valuta - spoj finansija i tehnologija na finansijskim tržištima“, *Journal of Contemporary Economics*, Banja Luka, 2018, стр. 4.

7 <https://coinmarketcap.com/all/views/all/>

присутне су велике промене у кратким временским интервалима које привлаче шпекулативне кориснике, што додатно доприноси дестабилизацији тржишта.

Највећи број криптовалута се базира на принципу децентрализације управљања мрежом и процесима. Конвенционални безготовински системи за плаћање који су коришћени пре појаве BitCoin-а су зависни од треће стране која гарантује за реализацију трансакције између заинтересованих страна.⁸ Blockchain је посебна врста или подврста технологије дистрибуираног дневника.⁹ Технологија дистрибуираног дневника представља начин чувања и дељења података кроз велики број складишта, познатијих као дневници, где свако складиште има идентичне податке који су колективно одржавани и контролисани од стране разумејене мреже рачунарских сервера, који се називају нодови.¹⁰

Децентрализоване криптовалуте карактерише:¹¹

1. недостатак администратора система
2. издају се и преносе посредством отворене мреже коју води транспарентни и јавни програм.

Функцију администратора система у редовном финансијском пословању најчешће обавља банка, а њена сврха је проверавање валидности и извршавање регуларних трансакција. Администратор система врши надзор и контролу над системом, што представља додатну вредност коју банке присвајају у облику прихода од реализације банкарских услуга. Недостатак администратора система значи да не постоји особа која може ускратити приступ новчанику или извршење одређене трансакције. Позитивне импликације карактерише предност у брзини и нижим трошковима трансакција у односу на редовне финансијске токове који се реализују посредством банака због одсуства баријера између корисника, законских

8 Firdous Ahmad Bhat *Handbook of Research on Network Forensics and Analysis Techniques*, IGI Global, 2008, str. 396.

9 Marc Van De Looverbosch "Crypto-effecten: tussen droom en daad", TRV-RPS, Corporate Finance Lab, Legal aspect of corporate finance and insolvency, 2018, str. 193.

10 Harish Natarajan, et al. "Distributed Ledger Technology (DLT) and blockchain", World Bank Group, FinTech note, no. 1. Washington, D.C., 2017, str. 1.

11 Peter Van Valkenburgh Peter & Jerry Brito *State Digital Currency Principles and Framework*, Washington, DC, USA, 2015, str. 20.

регулатива и посредника у трансакцијама. У суштини, blockchain технологија се ослања на децентрализацију поверења и омогућава децентрализовану аутентификацију трансакција.¹² Негативна страна је чињеница да је извршавање трансакција готово немогуће спречити у реалном времену, а да је контрола у значајној мери отежана самом архитектуром система.

Јавни и отворени код за blockchain омогућава корисницима да самостално производе виртуални новац децентрализованих криптовалута, али за то је потребно располагати информатичким знањем и најмодернијом специјализованом рачунарском опремом. Поред трошкова знања и технике, значајан удео у структури трошкова представља утрошак електричне енергије за напајање и хлађење рачунара. Поред наведеног, код децентрализованих криптовалута тешко је одредити ко су корисници новчаника коју учествују у трансакцијама, односно, њихова идентификација подразумева релативно високе трошкове. Осим тога, децентрализоване криптовалуте не подлежу инфлацији или дефлацији будући да њихова вредност варира искључиво због промена понуде и тражње, што резултира у високој стопи волатилности цене на тржишту. Променљивост вредности криптовалута је резултат недостатка регулаторног тела који би апсорбовао велике разлике у понуди и тражњи.

Техничко-технолошки захтеви и захтеви за знањем који се односе на производњу децентрализованих криптовалута доводе до тога да се производња концентрише у рукама онога који располажу са највише средстава. Такође, одсуство законске регулативе која на било који начин контролише производњу и трговину криптовалutom BitCoin резултовало је тиме да се дистрибуција између новчаника изражена у Гини коефицијенту померила са 0,09 (наведено представља скоро савршену дистрибуцију и једнакост) на 0,99 (наведено представља скоро потпуну неједнакост у расподели)¹³. Презентовани подаци указују на то да је највећи број коина криптовалуте BitCoin у рукама малог броја новчаника, односно власника. С тим у вези,

12 Pascal Witzig and Victoriya Salomon "Cutting out the middleman: a case study of blockchain-induced reconfigurations in the Swiss Financial Services Industry", Working Paper 1, the Circulation of Wealth, Université de Neuchâtel, 2018, str. 5.

13 Paolo Tasca "Digital currencies: Principles, Trends, Opportunities and risks", ECUREX research working paper, London, UK, 2015, str. 7.

дуго се отвара питање да ли власт уопште треба да интервенише или да препусти решење проблема и ситуације индивидуалној одлуци или тржишној регулацији.¹⁴ Производња криптовалута представља еклатантан пример либералног капитализма који је довео до формирања олигопола са тежњом према монополу, будући да је група са највише информатичких и рачунарских ресурса успела да направи баријеру уласка на тржиште и да производњу концентрише у једном уском кругу. Оно што је интересантно јесте да се највећи број активних новчаника, највећи број коина и навећи део производње криптовалуте BitCoin налази у Кини.¹⁵

Такође, целокупна трговина која је реализована посредством децентрализованих криптовалута на глобалном нивоу се бележи у јавном дневнику у којем су регистроване све промене између новчаника икада реализоване. У наведеном се оцртава једна од главних предности blockchain технологије, а то је да се користи у оквиру криптовалута као разуђена јавна база података у којој су садржани учесници у трансакцијама, а у базу података је могуће само уписивање података.¹⁶ Управо из разлога немогућности мењања података у дневнику, ова технологија представља једну од најбезбеднијих технологија за базе података тренутно. То наравно не значи да је база отпорна на хакерске нападе. Поред употребе у домену криптовалута, blockchain технологију је могуће користити и у другим областима, као што су паметни уговори, логистика, лична документа, итд.

Оно што представља једну од главних предности децентрализованих криптовалута, а истовремено и њихов основни недостатак, који их чини погодним за различите врсте малверзација јесте псеудоанонимност корисника. Корисници нису евидентирани посредством својих идентификационих података у blockchain-у, већ само са псеудонимом и интернет протокол адресом коју је могуће сакрити, што значајно отежава идентификацију саговорника. Другим речима, BitCoin није

14 Snežana Đorđević *Analiza javnih politika*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd, Srbija, 2009, str. 27.

15 Paolo Tasca "Digital currencies: Principles, Trends, Opportunities and risks", ECUREX research working paper, London, UK, 2015, str. 6.

16 Peter Van Valkenburgh Peter & Jerry Brito *State Digital Currency Principles and Framework*, Washington, DC, USA, 2015, str. 12.

потпуно анонимна валута, већ пре псеудоанонимна.¹⁷ Такође, још једна од потенцијално негативних страна коришћења криптовалута је нереверзибилност трансакција. То значи да је свака трансакција реализована тренутно, без контролног механизма и не може бити опозвана. У случају да је плаћање извршено на погрешну адресу, прималац средстава није у обавези да врати уплаћена средства пошилаоцу.

Након можда оправданог изражавања страха да ће криптовалуте и blockchain технологија заменити већину функција које обављају банке и профитни центри, чини се да банке прихватају иновације које се неизбежно дешавају.¹⁸ Међу банкама које су изразиле интерес у криптовалуте и технологију дистрибуираног дневника су две француске банке, „BNP Paribas“ и „Société Générale“, америчка „Citibank“, швајцарска инвестициона банка „UBS“, британске „Barclays“ и „Standard Charter Bank“, „Goldman Sachs“, и „Spanish Banco Santander“. Све наведене банке послују интернационално и установиле су да многе предности blockchain технологије имају капацитет да значајно смање њихове трошкове уз виши степен сигурности против сајбернапада, поред других предности.¹⁹ На тај начин, створило се интересовање за имплементацију криптовалута кроз постављене финансијске системе. Тај тип криптовалутама се назива централизованим. Централизоване криптовалуте карактерише постојање администратора који издаје криптовалуту, одржава дневник и има мандат да онемогући одређене трансакције.²⁰

Најновије тенденције на виртуелном тржишту указују да су неке компаније приметиле настајање једног новог, високо софистицираног тржишног сегмента, који има огромне могућности за раст и развој. Имајући у виду да компаније води професионални менаџмент који има капацитете да идентификује предности и недостатке одређених

17 Aaron Van Wirdum „Is Bitcoin Anonymous? A Complete Beginner's Guide“, <https://bitcoin-magazine.com/articles/is-bitcoin-anonymous-a-complete-beginner-s-guide-1447875283/>, 2015.

18 Rosario Girasa *Regulation of Cryptocurrencies and Blockchain Technologies*, Palgrave Studies in Financial Services Technology, Palgrave Macmillan, 2018, str. 35.

19 Yessi Bello Perez „8 Banking Giants Embracing Bitcoin and Blockchain Tech“, Coindesk, <https://www.coindesk.com/8-banking-giants-bitcoin-blockchain/> 2015.

20 Peter Van Valkenburgh Peter & Jerry Brito: *State Digital Currency Principles and Framework*, Washington, DC, USA, 2015. str. 8.

финансијских инструмената, коришћење тих сазнања може омогућити већи успех на тржишту криптовалута, него што је то случај са децентрализованим моделом. Једна од актуелних централизованих криптовалута која има капацитет да оствари значајне помаке на глобалном тржишту је Libra, криптовалута иза које стоји друштвена мрежа Facebook. Међутим, чак и тако јака компанија наилази на значајне препреке у пласирању сопствене криптовалуте на међународно тржиште.

3. ЕКОСИСТЕМ ТРЖИШТА КРИПТОВАЛУТА

Са развојем криптовалута, ствара се један потпуно нови екосистем са својим комплексним међусобним односима и сопственим интересима. Учесници на овом тржишном сегменту, као и на било ком другом, су претежно вођени реализацијом сопствених лукративних, или неких других интереса.

Тржиште криптовалута представља нови терен на којем сваки од учесника игра специфичну улогу.²¹ Учесници на поменутом тржишту се могу поделити на:²²

1. кориснике криптовалута
2. рударе
3. мењаче криптовалута
4. трговце криптовалутама
5. сервисе за новчанике
6. креаторе криптовалута
7. понуђачи криптовалута

Корисници бирају да прибаве криптовалуте како би купили виртуелна или реална добра и услуге од посебних трговаца, реализације плаћања између физичких лица и слања дознака или за инвестиционе потребе, укључујући и

21 Robby Houben, Alexander Snyers „Cryptocurrencies and blockchain Legal context and implications for financial crime, money laundering and tax evasion“, Policy Department for Economic, Scientific and Quality of Life Policies, European Parliament, 2018, str. 24.

22 Ibid, 24-28.

шпекулативне намере.²³ Постојање криптовалута је окренуто корисницима којима доноси слободу плаћања, независно од локације, државне регулативе и висине. Корисници су у центру интересовања blockchain технологије, а њихови захтеви постављени су као најважнији, за разлику од уобичајеног система плаћања.

Производња криптовалута подразумева употребу софистициране технолошке опреме, информатичке и људске ресурсе. Процес производње криптовалута се назива рударење, а произвођачи последично рудари. Будући да цео процес захтева ангажовање значајних ресурса, рудари као награду за рад присвајају најчешће блокове одређене криптовалуте у чију су производњу укључени. Неки рудари се групишу у такозване пулове како би повећали рачунарске капацитете.²⁴

Намена криптовалута за куповину добара и услуга је донекле ограничена бројем трговаца који су спремни да прихвате исте као средство плаћања. Наведени проблем корисници могу да превазиђу коришћењем мењачница, преко којих могу заменити криптовалуте за фиат валуте и обрнуто.

Тржиште криптовалута се састоји од огромног броја криптотовалута који се мења на дневном нивоу. Поред настајања нових и нестајања старих криптовалута, оне које су активне на тржишту имају висок степен флукуације вредности, што их чини погодним за различите врсте шпекулација. Из наведеног разлога постоје брзе трговаца криптовалутама, које омогућавају заинтересованим странама да врше замену између различитих јединица виртуелног новца по одређеном курсу. Наведене активности представљају могућност за остваривање високих зарада, али и за велике губитке, имајући у виду значајне промене на овом тржишном сегменту. Трговци се понекад називају мењачима између корисника или децентрализованим мењачима.²⁵

23 European Central Bank „Virtual currency schemes - a further analysis“, Retrived from <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/virtualcurrencyschemesen.pdf>, 2015, str. 8.

24 European Commission Staff Report from the Commission to the European Parliament and to the Council on the assessment of the risks of money laundeirng and terrorist financing affecting the internal market and relating to cross-border situations, Annex, Part 2, Brussels, 2017, str. 85.

25 Andrew Marshall „P2P Cryptocurrency Exchanges, Explained“, <https://cointelegraph.com/explained/p2p-cryptocurrencyexchanges-explained>, 2017, str. 1.

Чување криптовалута се испоставило као својеврстан проблем корисника виртуелног новца, имајући у виду да се ради о слабој карици у ланцу безбедности корисника. Корисници своје криптовалуте могу чувати на берзама које пружају такву врсту услуге или на специјалним новчаницима. Постоји неколико врста новчаника: хардверски новчаници, софтверски новчаници, уступљени новчаници и хибридни новчаници.²⁶

Blockchain технологија служи као основа функционисања система криптовалута. Међутим, већина криптовалута има различити алгоритам, број могућих јединица, динамику производње, итд. Наведене параметре одређују креатори конкретне криптовалуте са циљем да пронађу своје место на тржишту.

Након креирања нове криптовалуте, неопходно је обезбедити довољно велики број корисника како би конкретна валута обезбедила зараду својим креаторима. Понуђачи криптовалута су појединци или организације коју нуде виртуелни новац корисницима након иницијалне понуде, посредством плаћања или бесплатно, најчешће да би финансирали развој криптовалуте или повећања иницијалне популарности.²⁷

4. АКТИВНОСТИ КОРИСНИКА КРИПТОВАЛУТА

Државни регулатори и контролна тела су забринути поводом одређених карактеристика криптовалута за кориснике и инвеститоре с обзиром на то да обезбеђују готово потпуну анонимност учесника у трансакцијама, могућности прекограничног трансфера средстава без посредника и значајних потешкоћа у обезбеђивању против сајбер криминала.²⁸ Како би било могуће на оптималан начин одредити правац дејства

26 Tom Keatinge, et al. „Virtual currencies and terrorist financing: assessing the risks and evaluating responses”, study commissioned by the Directorate General for Internal Policies, Policy Department for Citizens’ Rights and Constitutional Affairs, 2018, str. 14.

27 Robby. Houben, Alexander Snyers „Cryptocurrencies and blockchain Legal context and implications for financial crime, money laundering and tax evasion“, Policy Department for Economic, Scientific and Quality of Life Policies, European Parliament, 2018, str. 28.

28 Dragan Đurđević i Miroslav Stevanović „Društvene mreže i BitCoin: Izazov nacionalnoj bezbednosti u Kiber prostoru“, *Nacionalna bezbednost*, Akademija za nacionalnu Bezbednost, Beograd, Srbija, 3/2016, str. 69.

и опсег активности државног апарата у смислу регулације и контроле поменутог тржишта, неопходно је прецизно дефинисање свих активности корисника криптовалута. Сходно томе, активности које корисници поменутог тржишта могу предузимати су:

1. производња криптовалута (рударење)
2. трговина криптовалутама
3. давање позајмица
4. конверзија криптовалута у фиат валуте
5. куповина добара и услуга

Рударење је интегрални процес у којем се врши генерисање, пренос и валидација трансакција са криптовалутама.²⁹ Производњом криптовалута се могу бавити појединци или специјализоване компаније, уз коришћење напредне опреме и информатичких знања. Дакле, рударење представља решавање комплексних аритметичких операција коришћењем процесорске снаге рачунара софистициране опреме. Рачунари који су у могућности да реше овај тип проблема, и као резултат стварају нове трансакционе блокове, су награђени са одређеном криптовалutom.³⁰ Такође, са протоком времена производње неке криптовалуте, аритметичке операције које су неопходне за производњу блокова се усложњавају што за собом повлачи потребу за модернизацијом опреме и повећањем укупних капацитета.

Трговина криптовалутама се одвија на интернет берзама широм света и омогућава куповину и продају виртуелне валуте, или замену једне виртуелне валуте за другу. Активности трговања криптовалутама омогућавају учесницима у размени да остваре високе зараде, имајући у виду значајне флукуације на тржишту и тренд раста вредности виртуелног новца у претходном периоду.

Корисници криптовалута имају могућност да учествују у кредитирању других корисника или сопственом у задуживању. Имајући у виду велику флукуацију вредности

29 Hari Krishnan, et al. „Cryptocurrency Mining – Transition to Cloud“, *International Journal of Advanced Computer Science and Applications*, 2015, Vol. 6, No. 9, str. 115.

30 Nikolei Kaplanov „Nerdy Money: Bitcoin, the private digital currency, and the case against its regulation“, *Temple Law Review*, 2012, str. 7.

на тржишту криптовалута, камате које се наплаћују за ове активности су енормне. Међутим, постоји велики проблем код идентификовања валидних позајмица у односу на планиране преваре које су биле реализоване у претходном периоду са циљем крађе дигиталног новца и личних података лаковерним корисницима.

У регуларним трансакцијама, обострана конвертибилност криптовалута за неку од фиат валута или могућност куповине добара и услуга представља крајњи резултат сваке праве криптовалуте. Када се искључи вршење кривичних дела, наведене активности се могу спроводити са шпекулативним интересима, или са намером да се капитализује предузета производња неке криптовалуте. Такође, плаћање посредством криптовалута омогућава корисницима да изврше готово тренутне псеудоанонимне трансакције, са минималним трошковима, између два рачуна која се налазе било где на планети, без обзира на државу и законску регулативу која у тим државама важи.

Власник одређене виртуелне валуте има могућност да на интернет тржишту купи жељену врсту добара или услуга, чиме за виртуелни новац добија реалну вредност. Такође, поред регуларних добара и услуга које стоје на располагању, у претходном периоду је било много случајева да су неки корисници користили криптовалуте, због својих особина псеудоанонимности, за плаћање добара и услуга који су иначе нелегални.

Поред употребе blockchain технологије у области криптовалута, може се користити за реализацију паметних уговора, чија је сврха избацивање посредника, аутоматизација извршења клаузула уговора под договореним околностима и самим тим снижавање трошкова код уговорених страна. Паметни уговори имају следеће карактеристике: чиста електронска природа, софтверска имплементација, повећана извесност извршења, условна природа, самоизвршење и самодовољност.³¹ Њихова транспарентност, безбедност и ефикасност их чини посебно добрим избором за преобликовање постојећих бизниса.³²

31 Matthew Sadiku et al. „Smart Contracts: A Primer“, *Journal of Scientific and Engineering Research*, 2018, str. 539.

32 Puli Sreehari et al. “SMART WILL converting the legal testament into a smart contract”, *Pro-*

Уклањањем потребе за директно укључивање људи у тренутку када је паметни уговор закључен и имплементиран у јавни дистрибуирани дневник, који садржи информације о свим претходним трансакцијама у којем сваки блок информација садржи временску ознаку која се везује за претходни блок, како би се дневник осигурао од нелегалних измена, компјутерски програм може на ефикаснији и економичнији начин извршити уговорене обавезе са вероватно мање могућности за грешку, неспоразум, одлагање или спор.³³

5. ЕФЕКТИ УПОТРЕБЕ КРИПТОВАЛУТА

Оно што се са сигурношћу може рећи јесте да је улазак у ХХИ век обележио период када се дешавају најбурније промене на глобалном нивоу него икада у људској историји.³⁴ Процеси глобализације бришу границе између земаља, а питање глобалне валуте се само намеће будући да амерички долар полако губи неприкосновени примат који има од завршетка Другог светског рата. Еволуција глобалног система плаћања је довела до појаве криптовалута, које могу бити дефинисане као последњи напредак у развоју система плаћања роба и услуга на глобалном нивоу. Као такве, дизајниране су да омогућавају корисницима лаке, брзе, безбедне и јефтине трансакције. Основни циљ који стоји иза употребе криптовалута је децентрализација плаћања, односно, искључивање посредника из платног промета. Децентрализација плаћања и искључивање посредника би требало да снизи трошкове финансијских услуга и повећа брзину њиховог извршења. Укратко, криптовалуте представљају виртуелни систем новца који функционише налик стандарном систему плаћања, али омогућава корисницима да плаћају добра и услуге без коришћења посредовања неке централне установе од поверења.³⁵

ceedings of the International Conference on Networks & Advances in Computational Technologies, 2017, str. 203-207.

33 IIF team (2016): *"Getting Smart: Contracts on the Blockchain"*, Institute of international finance, Washington, DC, USA, 2.

34 Миша Стојадиновић „Европа и multipolarni svet“, *Politika nacionalne bezbednosti*, Institut za političke studije, Beograd, 2018, str. 164.

35 Ryan Farrell „An Analysis of the Cryptocurrency Industry“, University of Pennsylvania, USA, 2015, str. 4.

Појава криптовалута је изазвала формирање фундаментално новог система економских односа, где се размена средстава дешава без укључивања централних финансијских институција (конкретно банака) и других посредника, а безбедност и поузданост трансакција између заинтересованих страна је обезбеђена системом дистрибуираног дневника који представља мрежу аутономних рачунара, контолу и поуздано уписивање извршених трансакција уз помоћ криптографских функција (blockchain технологија).³⁶ Када се троши BitCoin, не врши се трансфер физичких ствари већ дела рачунарског кода које је прекопиран из једног дигиталног новчаника у други.³⁷

Налазимо се на прагу четврте индустријске револуције, која за прогрес човечанства користи дигитализацију као главни алат. Ширење нових, пре свега дигиталних технологија доноси нове могућности за отварање радних места, повећање продуктивности у секторима ослоњеним на употребу информационо-комуникационих технологија, као и за подизање нивоа јавних услуга за грађане (електронски сервиси).³⁸ Четврта индустријска револуција, термин који је осмислио Klaus Schwab, оснивач и извршни директор Светског Економског форума, описује свет где се појединци крећу између дигитално домена и реалности коришћењем технологије која олакшава и организује њихове животе.³⁹ Управо се blockchain технологија може сматрати везивним материјалом за нову индустријску револуцију у коју свет улази. Постмодерно друштво је не само масовно, већ и информатичко и умрежено друштво.⁴⁰

6. КЉУЧНЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ ТРЖИШТА

36 Olyga Segeevna Bolotaeva, at al. „The Legal Nature of Cryptocurrency“, North-Eastern Federal University, Yakutsk, Russia, 2019, str. 1.

37 Luke Tredinnick „Cryptocurrencies and the blockchain“, *Business Information Review*, London Metropolitan University, UK, 2019, str. 1.

38 Stevan Veljović „Технолошке промене као фактор развоја социјалне политике и управљања људским капиталом у Србији“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Univezitet u Beogradu, Beograd, jun 2019, str. 80.

39 Dan Miller “Natural Language: The User Interface for the Fourth Industrial Revolution”, Opus Research, Inc, 350 Brannan St., Suite 340, San Francisco, CA 94107, USA, septembar 2016, str. 3.

40 Manuel Castells „Моћ умреженог друштва“, Golden Marketing, Zagreb, 2000, str. 34.

КРИПТОВАЛУТА

Тржиште криптовалута представља сложен механизам са комплексним међусобним узрочно последичним односима који одређују могућност употребе криптовалута и корисност за човечанство уопште. Детерминанте наведеног тржишта су бројне, а односе се на технолошке, економске, социјалне, политичке и правне детерминанте које одређују масовност употребе криптовалута.

Технолошке детерминанте се односе на конкретну технологију која се користи у употреби криптовалута. Blockchain технологија, као изворна технологија иза криптовалута, није иста код свих врста криптовалута и нема идентичне карактеристике. Од 2009. до данас, blockchain технологија је напредовала, у прилог чему говори константно растући број захтева за патент који се односи на ту област. На пример, током 2016 године предато је нешто више од 200 захтева, 2017. године 971, 2018. године 1060 захтева за патент.⁴¹ Водећа држава у захтеву за патенте који се тичу blockchain технологије је Кина, која предњачи на светској сцени упркос активної забрани криптовалута у тој земљи.

Употреба одређене криптовалуте зависи од њене могућности да испуни очекивања корисника за одређеним карактеристикама, које могу бити степен анонимности, брзина трансакција, трошкови трансакција, могућност вршења шпекулативних активности, итд. Поред наведеног, под технолошки аспект можемо подразумевати и пратећу инфраструктуру за коришћење криптовалута као средства плаћања, постојање берзи и мењачница, спремности пословних банака да реализују трансакције везане за криптовалуте, итд.

Економске детерминанте подразумевају настанак новог тржишног сегмента који је своју међународну каријеру отпочео са ниском тржишном капитализацијом, док раст популарности криптовалута почиње у јануару 2016. године, када је тржишна капитализација износила нешто више 7 милијарди долара. Врхунац вредности, криптовалуте су достигле почетком јануара

41 <https://thenextweb.com/hardfork/2019/03/13/data-china-is-patenting-all-the-blockchain-tech-despite-banning-cryptocurrency/>

2018. године, са више од 800 милијарди долара тржишне капитализације и дневном трговином у износу од 44 милијарде долара. Данас, тржишна капитализација износи више од 200 милијарди долара, док је забележена дневна трговина у износу од 54 милијарде долара. Наведено указује на пуцање балона цена и извештан степен стабилизације вредности криптовалута, док дневна трговина бележи далеко стабилније вредности током времена. Односи понуде и тражње на децентрализованом тржишту би требало да буду кључан фактор у одређивању цена појединачних криптовалута и њихове употребне вредности. Међутим, тржиште криптовалута је подложно манипулацијама и шпекулацијама у одређеним околностима.

Политички односи и јавне политике које из њих произилазе директно утичу на прихваћеност криптовалута у одређеној држави. У великом броју земаља је од пласирања криптовалуте BitCoin 2009. године постојао негативан публицитет који је допирао управо од највиших државних званичника којима нови концепти плаћања вероватно нису били блиски. Такође, не би требало искључити ни активна рад одређених интересних група које представљају крупан капитал, а којима није у интересу губљење улоге посредника у реализацији плаћања. Моћ интересних група, између осталог, заснива се на управљању ресурсима које имају и њиховом стављању у функцију остварења интереса.⁴²

Представници банака били су први гласноговорници који су се побунили против употребе криптовалута, указујући да се ради о превари и инструменту за реализацију кривичних дела као што су прање новца, финансирање тероризма, пореске утаје и других. Велики број земаља и њихове пореске власти боре се с проблемом новонасталог виртуелног тржишта, док неке са високом дозом реалности виде употребу BitCoin-а (и других криптовалута) као могућност за избегавање пореза, прање новца, финансирање тероризма, и могућности да је само машта ограничење за валуту, која у секунди може прећи са једног на други крај света, без контроле треће стране и мониторинга.⁴³

42 Slaviša Orlović „Interesne grupe“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Univerzitet u Beogradu, Beograd, jun 2017, str. 16.

43 Dragan Đurđević i Miroslav Stevanović „Problemi sa kojima se suočava IT sektor u borbi protiv pranja novca u Srbiji“, *Ekonomika teorija i praksa*, FIMEK, Novi Sad, Srbija, 2014, str. 3.

Поменуте интересне групе су утицале на надлежне државне органе да иду у правцу забране криптовалута у водећим економијама света (САД, Кина, Европска Унија, итд) док су неке паралелно вршиле тестирање blockchain технологије и криптовалута за сопствене потребе. На пример, криптовалута Ripple се увелико користи као инструмент за међубанкарска поравнања. Интересне групе су користиле стратегије и тактике, које одређене су и формалним и неформалним структурама и начином функционисања власти и институција.⁴⁴

Правна регулатива је под директним утицајем политике која је била окренута у правцу забране криптовалута. Међутим, наведено тржиште представља бизнис и развијене земље нису хтеле да буду изузете из глобалних кретања и расподеле добити, те су недавно отпочеле са правним регулисањем ове области. Правна регулатива је од изузетног значаја за развој криптовалута и blockchain технологије уопште будући да поставља јасне оквири и смернице за коришћење. Такође, тиме се промовише легално коришћење нових инструмената плаћања и сузбија се противзаконита употреба.

Социјалне импликације употребе криптовалута могу бити значајне будући да долази до промена у друштвеним односима. Настајање берзи, мењачница, посредника у купопродаји и трговини криптовалута, произвођача новчаника и представника сајбер безбедности у новом тржишном сегменту представља појаву потпуно нових социјалних структура и њихових међусобних односа. На индивидуалном плану, очигледна је појава великог броја људи која је за јако кратко време дошла до значајног богатства мереног милионима долара на рачун вртоглавих скокова вредности појединих криптовалута и великих флукуација које остављају простор високим стопама зараде.

44 Thomas Clive „Understanding and Comparing Interest Groups in Western Democracies“, in: Clive S. Thomas (ed.), *First World Interest Groups, A Comparative Perspective*, Greenwood Press, Westport, London, 1993, str. 5.

7. ПРАВНИ АСПЕКТИ И СИСТЕМ РЕГУЛАЦИЈЕ КРИПТОВАЛУТА

Правна регулација и доношење јавних политика које се односе на тржиште криптовалута представљају кључан фактор њихове шире употребе на глобалном нивоу. Период када је ова област била ван оквира законске регулације је далеко иза нас, али сада у овој сфери постоје нови изазови. У највећем броју развијених земаља, тржиште криптовалута је регулисано у потпуности, а неке државе попут Руске Федерације су разматрале могућност формирања националне криптовалуте са циљем превазилажења проблема у међународном систему плаћања посредством америчких долара. Различити приступи између држава, или чак од стране различитих агенција унутар Сједињених Држава, довеле су до збрке код компанија које се баве blockchain технологијом о надлежностима и регулаторним оквирима који ће бити примењени на њихове производе и услуге.⁴⁵ Будући да се ради о глобалном феномену, проблем различитих државних регулатива негативно утиче на глобалну примену.

Сама правна регулатива би требало да регулише неколико сегмената који се тичу криптовалута и blockchain технологије. Првенствено правна регулатива регулише трговину криптовалутама за правана и физична лица, као и плаћање адекватних накнада држави. Према подацима Правне библиотеке Конгреса САД из 2018. године, потпуна забрана криптовалута је на снази у Алжиру, Боливији, Египту, Ираку, Мароку, Непали, Пакистану и Уједињеним Арапским Емиратима, док је имплицитна забрана на снази у Бахреину, Бангладешу, Кини, Колумбији, Доминиканској Републици, Индонезији, Ирану, Кувајту, Лесоту, Литванији, Макау, Оману, Катару, Саудијској Арабији и Тајвану.⁴⁶ Исти извор указује да се закони о опорезивању примењују у Аргентини, Аустрији, Бугарској, Финској, Исланду, Израелу, Италији, Норвешкој, Пољској, Румунији, Русији, Словачкој, Јужноафричкој

45 Jason Weinstein et al. „Promoting innovation through education: The blockchain industry, law enforcement and regulators work towards a common goal”, Global Legal Group Ltd. 59 Tanner Street, London SE1 3PL, United Kingdom, 2019, str. 2.

46 The Law Library of Congress research team “Regulation of Cryptocurrency Around the World”, The Law Library of Congress, Global Legal Research Center, USA, 2018, str. 4.

Републици, Шпанији, Шведској и Великој Британији, док се закони о печевању прања новца и финансирања тероризма примењују у Коста Рики, Кајманским острвима, Чешкој, Естонији, Гибралтару, Хонг Конгу, Острву Ман, Џерзију, Летонији, Лихтенштајну, Луксембургу и Сингапуру, а примена оба сета закона је на снази у Аустралији, Канади, Данској, Јапану и Швајцарској.⁴⁷

Регулација тржишта криптовалута у Европској Унији отпочела је у октобру 2015. године када је Европски суд правде донео пресуду у случају „Hedqvist“ да трансакције промене фиат валута за BitCoin или неку другу криптовалуту, и обрнуто, подлежу порезу на додатну вредност.⁴⁸ Затим, у јулу 2016. године, Европска Комисија је предложила амандман на Четврту Директиву против прања новца, којом су обухваћени пружаоци услуга дигиталних новчаника и виртуалних мењачница за криптовалуте.⁴⁹ Захтеви предметне директиве обавезују пружаоце ових услога да се у потпуности прилагоде законима о спречавању прања новца и финансирању тероризма. Затим, у марту 2018. године Европска Комисија је представила акциони план о томе како то искористити могућности које пружају технолошке иновације у финансијским услугама, попут blockchain-а, вештачке интелигенције и виртуелне меморије.⁵⁰

Саме криптовалуте нису директно регулисане у већини држава чланица Европске Уније, а већина Централних банака је издала упозорење широј јавности да се ради о високо волатилним инструментима виртуелног плаћања. Делимична регулација тржишта криптовалута у контексту заштите од

47 The Law Library of Congress research team “Regulation of Cryptocurrency Around the World“, The Law Library of Congress, Global Legal Research Center, USA, 2018, str. 5.

48 Slučaj C-264/14, Skatteverket против David Hedqvist, ECLI:EU:C:2015:718, <http://curia.europa.eu/juris/celex.jsf>.

49 Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council Amending Directive (EU) 2015/849 on the Prevention of the Use of the Financial System for the Purposes of Money Laundering or Terrorist Financing and Amending Directive 2009/101/EC, COM (2016) 450 final (July 5, 2016), <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52016PC0450&from=EN>, archived at <http://perma.cc/D4NP-V5UA>.

50 Communication From the Commission to the European Parliament, the Council, the European Central Bank, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. FinTech Action Plan: For a More Competitive and Innovative European Financial Sector, COM (2018) 109 final (Mar. 8, 2018), http://eurlex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:6793c578-22e6-11e8-ac73-01aa75ed71a1.0001.02/DOC_1&format=PDF, archived at <http://perma.cc/F7NP-YPCE>.

кривичних дела праће новца и финансирање тероризма, као и наплате пореза у земљама Европске Уније, заснива се на наведеним одлукама и директивама, али је даље тумачење њиховог правног третмана различито у појединим земљама. Циљ националних стратегија и законских решења је да се у потпуности заштити финансијски систем и привреда државе од опасности попут прања новца.⁵¹ У Аустрији се криптовалуте третирају као нематеријална добра, а не као новац, што представља основу за њихово опорезивање. С друге стране, у Немачкој се криптовалуте класификују као обрачунске јединице, а самим тим и као финансијски инструменти.⁵²

Са аспекта законодавства у Србији, криптовалуте спадају у законом недефинисану област. Народна банка Србије је у издала два саопштења, једно у 2014. и једно у 2016. години, у којима се оградила од употребе криптовалута и указала да домаћи држављани који учествују у активностима које се тичу криптовалута наведено чине на сопствени ризик. Осим наведеног, у Србији не постоји важећа законска регулатива нити јавна политика која на директан начин регулише пословање у овој области. Међутим, у Србији постоје фирме чија је делатност трговина криптовалутама, а неке чак имају и инсталиране јавне банкомате на којима је могуће купити одређене криптовалуте за динаре.

8. ЗАКЉУЧАК

Криптовалуте су најављене као нови тектонски поремећај на тржишту финансијских услуга будући да би требало да сниже трошкове реализације трансакција уз истовремено убрзавање истих. Међутим, виртуелни новац још увек није дошао до критичне масе корисника како би се могло говорити

51 Dragan Đurđević i Miroslav Stevanović „Društvene mreže i BitCoin: Izazov nacionalnoj bezbednosti u Kiber prostoru”, *Nacionalna bezbednost*, Akademija za nacionalnu Bezbednost, Beograd, Srbija, 3/2016, str. 77.

52 Gesetz über das Kreditwesen [KWG] [Banking Act], Sept. 9, 1998, BUNDESGESETZBLATT [BGBL.] [FEDERAL LAW GAZETTE] I at 2776, § 1, para. 11, sentence 1, no. 7, <http://www.gesetze-im-internet.de/kredwg/KWG.pdf>, archived at <http://perma.cc/WTa6-DYS7>, unofficial English translation available at https://www.bafin.de/SharedDocs/Downloads/EN/Aufsichtsrecht/dl_kwg_en.pdf?blob=publicationFile&v=3 (updated through July 15, 2014), archived at <http://perma.cc/8M5A-7WYR>; Virtual Currency (VC), BAFIN, https://www.bafin.de/EN/Aufsicht/FinTech/VirtualCurrency/virtual_currency_node_en.html (last visited Mar. 16, 2018), archived at <http://perma.cc/K29E-WRGL>.

о наследнику стандардних инструмената плаћања. Могло би се закључити да blockchain технологија и криптовалуте као њен најзаступљенији дериват имају капацитет да унапреде пословање и убрзају новчане токове. Глобална примена криптовалута може представљати значајан изазов, поготово ако се узме у обзир неповерење шире популације према новој и неафирмисаној технологији.

Установљавање свих битних елемената новонасталог екосистема на тржишту финансијских услуга је од битног значаја за даљи развој тржишта. Појава BitCoin-а и осталих криптовалута које су настале на принципу blockchain технологије су довеле до настанка новог тржишног сегмента са значајном тржишном капитализацијом. Њихова децентрализована структура је поред значајних предности обезбедила место за различите врсте унапређења, као и простор за остваривање додатног профита.

Најава уласка глобално присутних привредних субјеката на тржиште криптовалута указује да се ради о значајној појави која може попримити шире размере, односно, глобалну примену. Поменуте најаве указују да су компаније идентификовале јаке и слабе стране blockchain технологије у контексту производње, дистрибуције и коришћења виртуелног новца. Наведене активности су усмерене на финансијско искоришћавање експанзије новог тржишног сегмента.

Идентификација учесника на тржишту криптовалута је значајна са аспекта даљег унапређења услуга, тако и ради установљавања праве мере законске регулативе која ће допринети развоју иновација, а у исто време смањити могућности за злоупотребе. Са истим циљевима, неопходно је било извршити диференцијацију активности које учесници на тржишту криптовалута могу да врше.

На основу презентованих података уочава се потреба за доношењем адекватно одмерене правне регулативе, која је тек у процесу формулисања у највећем броју земља. Поред тога, важно је нагласити да на глобалном нивоу није постигнут консензус поводом дефинисања самих криптовалута у смислу законске регулативе и јавних политика, што може донети проблеме у будућности, будући да се ради о глобалном феномену.

ЛИТЕРАТУРА

- Aaron Van Wirdum „Is Bitcoin Anonymous? A Complete Beginner’s Guide“, <https://bitcoinmagazine.com/articles/is-bitcoin-anonymous-a-complete-beginner-s-guide-1447875283/>, 2015.
- Andrew Marshall „P2P Cryptocurrency Exchanges, Explained“, <https://cointelegraph.com/explained/p2p-cryptocurrencyexchanges-explained>, 2017.
- Communication From the Commission to the European Parliament, the Council, the European Central Bank, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. FinTech Action Plan: For a More Competitive and Innovative European Financial Sector, COM (2018) 109 final (Mar. 8, 2018), http://eurlex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:6793c578-22e6-11e8-ac73-01aa75ed71a1.0001.02/DOC_1&format=PDF, archived at <http://perma.cc/F7NP-YPCP>.
- Dragan Đurđević i Miroslav Stevanović „Društvene mreže i BitCoin: Izazov nacionalnoj bezbednosti u Kiber prostoru“, *Nacionalna bezbednost*, Akademija za nacionalnu Bezbednost, Beograd, Srbija, 3/2016.
- Dragan Đurđević i Miroslav Stevanović „Problemi sa kojima se suočava IT sektor u borbi protiv pranja novca u Srbiji“, *Ekonomska teorija i praksa*, FIMEK, Novi Sad, Srbija, 1/2014.
- Dan Miller “Natural Language: The User Interface for the Fourth Industrial Revolution”, Opus Research, Inc, 350 Brannan St., Suite 340, San Francisco, CA 94107, USA, septembar 2016.
- European Central Bank „Virtual currency schemes - a further analysis“, Retrived from <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/virtualcurrencyschemesen.pdf>, 2015.

- European Commission Staff „Report from the Commission to the European Parliament and to the Council on the assessment of the risks of money laundeirng and terrorist financing affecting the internal market and relating to cross-border situations, Annex, Part 2”, Brussels, 2017.
- Firdous Ahmad Bhat „Handbook of Research on Network Forensics and Analysis Techniques“, IGI Global, 2008.
- Gesetz über das Kreditwesen [KWG] [Banking Act], Sept. 9, 1998, *Bundesgesetzblatt* [BGBL.] [*Federal law gazette*] I at 2776, § 1, para. 11, sentence 1, no. 7, <http://www.gesetze-im-internet.de/kredwg/KWG.pdf>.
- <https://coinmarketcap.com/all/views/all/>
- <https://thenextweb.com/hardfork/2019/03/13/data-china-is-patenting-all-the-blockchain-tech-despite-banning-cryptocurrency/>
- Harish Natarajan, et al. “Distributed Ledger Technology (DLT) and blockchain”, World Bank Group, FinTech note, no. 1. Washington, D.C., 2017.
- Hari Krishnan, et al. „Cryptocurrency Mining – Transition to Cloud“, *International Journal of Advanced Computer Science and Applications*, 2015, Vol. 6, No. 9.
- IIF team "Getting Smart: Contracts on the Blockchain", Institute of international finance, Washington, DC, USA, 2016.
- Ivana Cunjak Mataković, Hrvoje Matakovic „Kriptovalute - sofisticirani kodovi manipulacije“, *International Journal of Digital Technology & Economy*, Algebra University College, Zagreb, 2018.
- Jason Weinstein et al. „Promoting innovation through education: The blockchain industry, law enforcement and regulators work towards a common goal”, Global Legal Group Ltd. 59 Tanner Street, London SE1 3PL, United Kingdom, 2019.

- Luke Tredinnick „Cryptocurrencies and the blockchain“, *Business Information Review*, London Metropolitan University, UK, 2019.
- Matthew Sadiku et al. „Smart Contracts: A Primer“, *Journal of Scientific and Engineering Research*, 2018.
- Mira Nagarajan, „An Analysis of Cryptocurrency Governance“, University of Pennsylvania, USA, 2018.
- Miloš Grujić, Goran Radivojac, (2018) „Fenomen kripto valuta - spoj finansija i tehnologija na finansijskim tržištima“, *Journal of Contemporary Economics*, Banja Luka, 2018.
- Miša Stojadinović „Evropa i multipolarni svet“, *Politika nacionalne bezbednosti*, Institut za političke studije, Beograd, 2018.
- Manuel Castells *Moć umreženog društva*, Golden Marketing, Zagreb, 2000.
- Marc Van De Looverbosch “Crypto-effecten: tussen droom en daad”, TRV-RPS, Corporate Finance Lab, Legal aspectst of corporate finance and insolvency, 2018.
- Nikolei Kaplanov „Nerdy Money: Bitcoin, the private digital currency, and the case against its regulation“, *Temple Law Review*, 2012.
- Olyga Ssegeevna Bolotaeva, at al. „The Legal Nature of Cryptocurrency“, North-Eastern Federal University, Yakutsk, Russia, 2019.
- Predrag Dimitrijević „Strateško planiranje javnom upravom“, *Administracija i javne politike*, Institut za političke studije, Beograd, 2018.
- Paolo Tasca "Digital currencies: Principles, Trends, Opportunities and risks", ECUREX research working paper, London, UK, 2015.
- Peter Van Valkenburgh Peter & Jerry Brito "State Digital Currency Principles and Framework", Washington, DC, USA, 2015.

- Pascal Witzig and Victoriya Salomon “Cutting out the middleman: a case study of blockchain-induced reconfigurations in the Swiss Financial Services Industry”, Working Paper 1, the Circulation of Wealth, Université de Neuchâtel, 2018, str. 5.
- Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council Amending Directive (EU) 2015/849 on the Prevention of the Use of the Financial System for the Purposes of Money Laundering or Terrorist Financing and Amending Directive 2009/101/EC, COM (2016) 450 final (July 5, 2016), <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52016PC0450&from=EN>, archived at <http://perma.cc/D4NP-V5UA>.
- Puli Sreehari et al. (2017), “SMART WILL converting the legal testament into a smart contract”, *Proceedings of the International Conference on Networks & Advances in Computational Technologies*.
- Rosario Girasa *Regulation of Cryptocurrencies and Blockchain Technologies*, Palgrave Studies in Financial Services Technology, Palgrave Macmillan, 2018.
- Robby Houben, Alexander Snyers „Cryptocurrencies and blockchain Legal context and implications for financial crime, money laundering and tax evasion“, Policy Department for Economic, Scientific and Quality of Life Policies, European Parliament, 2018.
- Ryan Farell „An Analysis of the Cryptocurrency Industry“, University of Pennsylvania, USA, 2015.
- Satoshi Nakamoto „Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System“, <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>, 2008.
- Stevan Veljović „Tehnološke promene kao faktor razvoja socijalne politike i upravljanja ljudskim kapitalom u Srbiji“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Univerzitet u Beogradu, Beograd, jun 2019.
- Snežana Đorđević *Analiza javnih politika*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd, Srbija, 2009.

- Slaviša Orlović „Interesne grupe“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Univerzitet u Beogradu, Beograd, jun 2017.
- Slučaj C-264/14, Skatteverket против David Hedqvist, ECLI:EU:C:2015:718, <http://curia.europa.eu/juris/celex.jsf>.
- The Law Library of Congress research team “Regulation of Cryptocurrency Around the World“, The Law Library of Congress, Global Legal Research Center, USA, 2018.
- The Law Library of Congress research team “Regulation of Cryptocurrency Around the World“, The Law Library of Congress, Global Legal Research Center, USA, 2018.
- Thomas Clive „Understanding and Comparing Interest Groups in Western Democracies“, in: Clive S. Thomas (ed.), *First World Interest Groups, A Comparative Perspective*, Greenwood Press, Westport, London, 1993.
- Tom Keatinge, et al. „Virtual currencies and terrorist financing: assessing the risks and evaluating responses“, study commissioned by the Directorate General for Internal Policies, Policy Department for Citizens’ Rights and Constitutional Affairs, 2018.
- Yessi Bello Perez „8 Banking Giants Embracing Bitcoin and Blockchain Tech“, Coindesk, <https://www.coindesk.com/8-banking-giants-bitcoin-blockchain/> 2015.

Miodrag Dimić**DETERMINANTS OF THE CRYPTOCURRENCY
MARKET**

The emergence of a new ecosystem in the virtual financial market is caused by the use of blockchain technology for cryptocurrency production. The subject matter of this paper is precisely the determinants of that system, namely, political, economic, social and legal, which influence the development and adaptation of cryptocurrencies on a global scale. The aim of the paper is to define the determinants of the virtual money market in order to provide a foundation for further research. Also, bearing in mind the spatial limitations of this work, BitCoin will be taken as a standard for all cryptocurrencies, which does not diminish the importance of other cryptocurrencies on the global market. Theoretical sources include scientific research by various organizations such as RAND, IMF, European Central Bank, as well as relevant researchers. Methodologically, the paper relies largely on secondary sources of data from the aforementioned research, or on content analysis of those researches. We have concluded that full identification of all the factors and factors of the cryptocurrency market is of utmost importance for the further development and eventual wider global use of cryptocurrencies.

Keywords: blockchain technology, cryptocurrencies, payment decentralization, BitCoin, law regulation.

* Овај рад је примљен 22. јула 2019. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 1. децембра 2019. године.

УДК 711.4(497.11 Priboj)

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.6242019.11>

Прегледни рад

Стефан Србљановић

ПОЛИТИКА УРБАНИЗМА У ПРИБОЈУ – ЈУЧЕ, ДАНАС И СУТРА

Сажетак

Рад као своју централну тему има анализу политике урбанизма, просторног планирања и делом стамбене политике кроз време, односно у периоду од настанка Новог Прибоја до данас. У првом делу, представљени су општи подаци о општини Прибој, са нарочитом пажњом посвећеном урбанистичкој слици овог града. Изложени су и проблеми и пројекти из области просторног планирања и стамбене политике, који на директан начин утичу на задовољство становништва и представљају предуслов одрживости. Посебно место заузима анализа политичке (не)одговорности властодржаца за поједине круцијалне урбанистичке проблеме и покушај изналагања одговора за апатичност грађана. На крају, на основу постојећих планских докумената за развој инфраструктуре, представљена је урбанистичка слика овог града у годинама које долазе.

Кључне речи: урбанизам, просторно планирање, стамбена политика, пројекти, грађани, власт

1. УВОД

Урбанистичке политике, просторно планирање и стамбена политика, представљају не само јавно добро и јавни интерес, већ су добрим делом значајан показатељ остваривања људских права, од грађанских до социјалних и културних. Конкретно гледано, на микро нивоу урбанизам, просторно планирање и стамбена политика итекако утичу на свакодневни живот грађана, од задовољавања основних животних потреба, преко социјабилности и естетских компоненти, до кретања и општег функционисања, нарочито у градским срединама. Ова делатност примењује се на сва насеља, али је у граду значајно комплекснија због концентрације становника. У савремено доба она још више добија на значају захваљујући тенденцији раста урбаних средина и миграцијама становништва. С` једне стране ова област регулисана је законима и међународним конвенцијама и прописима, а са друге стране у реалности на њу утичу и други сегменти, од грађанства, преко различитих организација, до самих доносиоца одлука. Управо комплексан однос између чинилаца, као и важност ове области, представљају битну тему о којој ће у овом раду итекако бити речи (кретања и развој урбанизма, од настанка градског насеља, преко данашњице, до планова за будућност, самим тим и праксе развоја просторне и стамбене политике). Као пример праксе кретања и развоја урбанизма, од настанка градског насеља, преко данашњице, до планова за будућност, самим тим и праксе развоја просторне и стамбене политике, узећемо општину Прибој.

2. ОПШТИНА ПРИБОЈ

Иако није познато када је Прибој тачно настао, претпоставља се да су га основали средњовековни српски феудалци, у виду зиданог утврђења Јагат на падинама оближње планине Бић у чијем се подножју Прибој данас налази. Погодан стратешки положај Прибоју је доносио како брз развој, тако и велика рушења. Прибој је рушен и паљен у време османских ратова, за време освајања Аустроугарске у 17. веку, паљен је 1809. године, разаран је за време Балканских ратова, те у

оба светска рата. Иако се у Прибоју увек одвијао садржајан културни и привредни живот, прави развој Прибој доживљава тек у другој половини 20. века. Оснивањем Фабрике аутомобила Прибој, по којој је Прибој био познат широм света, али и читавог низа зависних фабрика и комплетног индустријског комплекса, он не само да доживљава привредни раст, већ је за нове потребе изграђен читав нови град.

2.1. Просторни план општине Прибој

Прибој административно припада Златиборском округу, налази се на тремеђи Србије, Републике Српске и Црне Горе, и захвата површину од 552 км. Општина се састоји од 14 месних заједница, 24 катастарске општине, те 33 насеља. Сам град се целом дужином наслања на обале реке Лим, у дужини од око пет километара. Условно речено, општина Прибој се дели на две развојне зоне, нарочито имајући у виду природне потенцијале развоја. Прву зону чини подручје Лимске котлине, са градским центром и насељима наслоњеним на Прибој, којима припада и Прибојска Бања. Другу целину чини остатак територије сачињен од разбијених насеља брдско-планинског типа.

Градска средина се градила као насеље меандралног типа, условљена бројним природним ограничењима. Град се развио као насеље са двојним центром – Старим Прибојем који је историјски и административни центар општине, и Новим Прибојем – модерним насељем формираним захваљујући брзом развоју у другој половини 20. века, као што је претходно речено. Индустријски бум пратио је интензиван демографски раст, па је број становника у градском насељу за три деценије увећан чак двадесет пута. Продукт таквог развоја је пораст урбаног стандарда, па је град добио модерну, велеградску структуру. Саграђено је више основних и средњих школа, стамбених зграда (раније пре свега у друштвеној, касније приватној својини), спортских, културних, угоститељских и других објеката. Изградња је, упркос санкцијама и лошој економској ситуацији, настављена и крајем прошлог века, па је Прибој добио и нови храм, спортску дворану, два моста итд. Нови Прибој грађен је по свим просторним, урбанистичким и архитектонским правилима, и представља један од лепших

градова на овим просторима. Како је Прибој планински град, смештен у котлини, његове улице које се секу под правим угловима, урбане целине, солитери, паркови, школе и вртићи, хотели, спортски комплекси, кеј итд., додатно употпуњују урбанистичку слику. Мултиконфесионалност такође доприноси својим специфичностима, оличеним у више верских објеката, те посебним стиловима градње индивидуалних стамбених објеката у приградским насељима.

2.2. Доношење и измена Плана детаљне регулације

Као што је био случај у већини градова у Србији, и самом главном граду, видни урбанистички проблеми јављају се у пост-социјалистичком периоду и периоду транзиције, што је био процес који је задесио и општину Прибој. У том контексту, не можемо да говоримо о урбанистичким проблемима а да не споменемо просторни план Републике Србије из 1998. године. Управо тај план је, због пропасти индустрије и несхватања тадашњих политичких елита из Београда, променио пређашње одреднице и Прибој у плану окарактерисао као *неразвијену, руралну општину* погодну за развој пољопривреде. То је био системски плански промашај јер општина Прибој према структури пољопривредног земљишта и односу шума и обрадивог земљишта и пашњака, апсолутно никакав развој не може да базира на пољопривреди, већ би то могла да буде допунска грана привреде уз постојеће индустријске капацитете и туристичке потенцијале. Из тог просторног плана Републике Србије проистичу касније и просторни планови Прибоја који нису довољно развојно третирали постојеће привредне капацитете и урбани део општине.

Због ратних дејстава и распада бивше државе нису искоришћени капацитети и компатибилна предност Прибоја који се налази на тремеђи три државе са тржиштем од више од 15 милиона потрошача, као ни путно-инфраструктурна предност за повезивање прекограничних области севера Црне Горе Источне Босне до Сарајевске регије и Југозапада Србије. Развој проблема поспешиле су и неки локални чиниоци. Пре свега, ради се о недостатку кадрова из грађевинске струке, архитекти, геодетских стручњака, просторних планера итд.,

што је још један разлог за недовољно планско развијање града и општине. Томе најбоље сведочи чињеница да на расписан конкурс за грађевинског инспектора већ годинама нема пријављених кандидата који испуњавају услове па се послови обављају повременим и привременим ангажовањима. Поред тога, претходни просторни планови општине Прибој нису адекватно третирали потенцијал за развој Прибојске Бање као носиоца туризма овог града, а која због нерешених имовинско-правних проблема и даље представља недовољно искоришћен потенцијал. Такође, река Лим и Потпећко језеро све до пре пар година нису постојале у плановима као развојни туристичко спортски потенцијал са светским карактеристикама за развој. Управо због таквих проблема морало се приступити изменама постојећег плана детаљне регулације.

Како би се обезбедиле могућности за оптималан просторни развој Прибоја, локална самоуправа је у 2018. години усвојила Измене Плана детаљне регулације, као планског основа за грађење, а у складу са савременим потребама и новонасталим променама. Овим Изменама омогућена је изградња објеката и инфраструктуре у деловима појединих зона, а градња и развој су генерално стављени у контекст еколошки прихватљивог концепта, у складу са заштитом животне средине и урбанистичким правилима. Нова планска решења учиниће могућим ефикасније инфраструктурно повезивање одређених зона и целина у градској средини. Како би се у потпуности задовољиле и аспирације грађана, али и испоштовале законске процедуре, у целокупан процес била је укључена заинтересована јавност, те је спроведен тридесетодневни јавни увид и организована јавна расправа. Повод за измене Плана била је реална потреба за преиспитивањем намена простора на одређеним локацијама, савремена правила уређења и грађења, начини реализације Плана.¹

1 У процесу израде Просторног плана Општине Прибој је започео учествовале су стручне службе општине Прибој, локална јавна предузећа, све месне канцеларије са подручја Општине, установе од јавног значаја... Расположиве податке, сугестије и предлоге дала су надлежна републичка јавна предузећа и посебне организације, републичке јавне установе, као и надлежна министарства. У току реализације указала се потреба да се планска решења, због промењених околности и интереса, измене и допуне, а основни циљеви били су: 1. усклађивање планираних намена, површина и урбанистичких параметара са реалним потребама становника, пословних и преивредних објеката; 2. активирање и реконструкција постојећих објеката и комплекса; 3. интеграција различитих садржаја, уколико се међусобно не угрожавају.

2.3. Учешће јавности у доношењу урбанистичког плана

Један од основних критеријума за успешност локалне самоуправе данас свакако представља њихова одговорност према грађанима и вођење рачуна о њиховим потребама. Радници локалне самоуправе, али пре свега доносиоци одлука, морају знати шта су потребе грађана, и перцепирати их из њиховог угла. Како би остварили контакт и ступили у што бољу комуникацију са њима, морају бити компетентни у свом послу, професионални и упознати са расположивим начинима учешћа грађана у процесу креирања одлука. „У европским градовима се од 1980.-их година јако инсистира на партиципацији грађана. У модерној европској пракси, већ више од три деценије постоји правило да се пре конкретне реализације и доношења стратешки важних аката и докумената укључи јавност кроз различите облике партиципације грађана у доношењу одлуке, пре свега кроз јавне расправе. Ова област регулисана је и Законом о планирању и изградњи², те дефинише јавне дебате о урбанистичким плановима као битан механизам јавне контроле. Њиме је прописано и да грађани (индивидуално или преко својих организација) имају право да траже информације о урбанистичким плановима и да иницирају њихову израду путем петиција које могу упућивати и самом градоначелнику. Закон о локалној самоуправи³ као и Закон о заштити животне средине⁴, такође, дефинишу начине на које грађани могу узети учешћа у процесу одлучивања.⁵ Као што је већ наведено, организовани су тридесетодневни јавни увид и јавна расправа за доношење Плана, али остаје упитно у којој су се мери грађани заправо ангажовали и искористили законом предвиђене могућности. Имајући у виду недостатак поверења грађана у институције, али и (често оправдану)

2 Закон о планирању и изградњи, (*Службени гласник РС*, бр. 72/2009, 81/2009 - испр., 64/2010 – одлука УС, 24/2011, 121/2012, 42/2013 - одлука УС, 50/2013 - одлука УС, 98/2013 - одлука УС, 132/2014 и 145/2014)

3 Закон о локалној самоуправи, (*Службени гласник РС*, бр. 129/2007, 83/2014 – др. закон, 101/2016 – др. закон и 47*/2018)

4 Закон о заштити животне средине, (*Службени гласник РС*, бр. 135/2004, 36/2009, 36/2009 – др. закон, 72/2009 – др. закон, 43/2011 – одлука УС, 14/2016, 76/2018 – др. закон)

5 Вујовић Сретен, Петровић Мина, «Главни актери и битне промене у постсоцијалистичком урбаном развоју Београда», У: *Друштво у превирању*, (ур.) Томановић, С., Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, 2006.

сумњичавост у искрене намере власти, као и готово колективно уверење јавности и грађана да такви ангажмани не могу дати ефекат, реалан удео ширег грађанства у доношењу једног оваквог Плана, односно његових измена, стављен је на упит, нарочито ако у обзир узмемо у обзир резултате јавног мњења, као и чињеницу „да грађани процењују да им представници локалне и републичке власти постају све удаљенији. Арогантно понашање политичке елите није се променило упркос њеном демократском предзнаку. Готово све политичке странке на политичкој сцени систематски запостављају улогу грађанских иницијатива, осим у случајевима када их је опортуно искористити да би се супротставило политичким противницима. Грађани, с друге стране, нису навикли да бране своја права нити да себе сматрају важним политичким актером.“⁶

3. УРБАНИЗАМ ДАНАС

Уређивање ове области свакако јесте једна од основних надлежности локалне самоуправе, њена традиционална надлежност из реда комуналних делатности, где спадају питања одржавања инфраструктуре, од одржавања улица и путева, саобраћаја, преко одржавања вртића и школа, до одржавања стамбених зграда, зелених површина и сл. Посебно је важна функција локалних власти у подстицању развоја, привлачења инвестиција и отварању радних места. Последњих година локалне власти „не само да пружају квалитетне комуналне услуге већ и унапређују пословни амбијент и животни стандард на свом подручју кроз такмичење у атрактивности територије...“⁷

Случајно или не, изрази Измена Плана детаљне регулације, претходиле су, за мали град као што је Прибој, импозантни инфраструктурни радови. Прибој је у 2018. године био домаћин јубиларних 55. Међународних омладинских спортских игара (МОСИ), које окупљају преко 3.000 учесника. Имајући у виду бројност учесника, значај манифестације, али и прилику за

6 Исто.

7 Станчетић, Веран, *Реформа јавне управе – ка новој јавној управи*, Чигоја штампа, Београд, 2015, стр. 63.

реконструкцију како спортске тако и саобраћајне и друге инфраструктуре, прилика је била за потпуну ревитализацију. У складу с тим комплетно су реконструисане све веће градске улице у Новом Прибоју, обновљени тротоари постављањем бехатон плоча, засађени нови дрвореди и изграђено неколико нових паркинг простора. Целокупни инфраструктурни радови заједнички су финансирани како од стране локалне самоуправе, тако и од стране Фонда за локалну самоуправу Министарства државне управе и локалне самоуправе. Поред тога, изграђен је нови кружни ток (што за један тако мали град представља упечатљиву урбанистичку тачку), а застарела расвета замењена је савременом лед расветом.

Како би се адекватно реализовале све спорске активности у склопу ове манифестације, у потпуности је реконструкционисана и спортска инфраструктура. Комплетно је реновиран градски стадион, изграђена атлетска стаза, терен за одбојку на песку, реновиран су терени за мали фудбал, одбојку, кошарку, реновирана спортска дворана и градски базени... Одржавање МОСИ заправо је само био окидач јер су ови објекти морали претрпети значајан део радова, пре свега због прибојских спортиста, нарочито најмлађих. Општина ни овај пут није била сама, па је значајан део средстава дошао из републичког буџета. Као што смо већ навели, у корак са радовима на спортској инфраструктури у Прибоју изводе се радови на изградњи две топлане на биомасу и реконструкцији топловода, али и на комплетној реконструкцији две градске школе у самом центру града и изградњи спортске сале. Већину средстава обезбедила је Канцеларија за управљање јавним улагањима Владе Републике Србије, а Општина Прибој се показала као кадра за квалитетну и правовремену израду пројеката те је тако и аплицирала код надлежних органа.

Имајући у виду све наведене радове, који су у потпуности изменили ионако урбани дизајн и лепоту града, јасно је да Нови Прибој има сасвим нов изглед. Како би посао био комплетан, нужно је урбанистички уредити градски трг – Трг ФАП-а у Новом Прибоју, што представља једину недовршену локацију, и неизоставно уложити знатна средства у ревитализацију Старог дела града.

3.1. Трг у Новом Прибоју

Свака јавна политика настоји да реши неки конкретан проблем, што јој је самој по себи и циљ. Она најчешће није одлука појединца већ захтева комплексну одлуку, а некада и читаву стратегију. Конкретизовање проблема и предлог могућих решења је најзначајнији ступањ у процесу реализације неке јавне политике. Нерешене ситуације или препреке које нису дефинисане као проблем у друштву, обично ни не постају предмет интересовања политике. Ова ситуација постаје предмет политике оног тренутка кад се у заједници дефинише као проблем и када се јаве или понуде решења, и тек онда се властодршцима намеће обавеза да по том питању предузму одређене активности. Управо због тога, у самом процесу креирања политике, од врхунске важности је моћ доношења одлука о томе шта постаје интересовање односно предмет политике, а сама одлука о избору проблематике, врло често зна бити важнија и од самог изналагања решења.

Целокупан процес описаних урбанистичко инфраструктурних радова донео је и друге позитивне ефекте, пре свега оличене у покретању већег интересовања како шире јавности тако и доносиоца одлука за подручјем урбанизма и просторног планирања генерално. Поред тога, последњих година актуелизовани су проблеми урбаног развоја Прибоја. У већини случајева реч је о злоупотреби јавних површина, затим угроженост урбанистичке зоне у централној градској области, недостатку планских регулатива и све чешћом градњом без поштовања процедура и адекватних урбанистичких стандарда. Можда највећи урбани проблем у Прибоју представља градски трг у Новом делу Прибоја, Трг ФАП-а.

Проблем градског трга стар је више деценија. Како је у уводном делу рада и наведено, Прибој је некада заиста био индустријски гигант, са трећом по реду висином просечног личног дохотка по глави становника у СФРЈ. Проф. Ђорђевић сматра да су градови, између осталог, и значајни центри културног и уметничког живота људи, те да освојени ниво стандарда омогућава већини становништва повећавање културних потреба и знатно квалитетнији живот. „Услед пораста стандарда живота и слободног времена грађани се

пored професије баве многим активностима, које њихов живот чине много садржајнијим: спорт, уметност, разне врсте хобија, дружења...“ додаје проф. Ђорђевић и истиче како је Оскар Шпенглер културу перцепирао као суштину и примарни циљ и постигнуће урбаности⁸. развој пратио је културни бум, па је у Прибоју планирана и започета изградња новог дома културе, са оперском двораном, на делу градског трга. Санкције и други проблеми проузроковали су економски крах, па је и овај пројекат доживео судбину многих градских фабрика. Након изградње контуре објекта са градњом се стало, па је недовршена грађевина од десетину хиљада квадрата деценијама зјапила празна, недовршена, неискоришћена, и не само да је ружила сами центар града већ је и представљала уточиште за наркомане, псе луталице, и сл. Како се објекат налази у склопу централног градског трга, илузорно је било говорити о било каквом урбанистичком уређењу без завршетка изградње тог мегаломанског објекта.

3.2. Бувљак у центру града и одговорност политичких актера

Индустријски колапс довео је до отпуштања више од десет хиљада радника. Део њих је начин за преживљавање покушао наћи у отварању малих радњи трговинско – занатског типа, па је током времена никао читав низ киоска за обављање тих делатности, распрострањених по целом Новом Прибоју, без адекватних урбанистичких и других дозвола. Ако се сетимо да је Нови Прибој представљао заиста урбану целину, јасно је у којој су мери стотине таквих киоска нарушавале изглед урбанистички уређеног града. Оно што је за недовољно упућене грађане било нејасно јесте зашто су тадашње власти све такве киоске преместиле у епицентар града – на плато градског трга, без икаквих урбанистичких правила и оквира. Свакако да је један од мотива био куповина социјалног мира, имајући у виду економски статус власника таквих радњи, али остаје нелогично зашто је изабран градски трг, а не нека друга адекватнија локација. Остаје нејасно и зашто није потражено адекватније решење, попут изградње занатско – тржног центра и слично.

⁸ Ђорђевић, Снежана, *Савремене урбане студије – предузетнички, креативни, демократски градови*, Чигоја штампа, Београд 2012, стр. 53.

С друге стране, бувљак на градском тргу није настао преко ноћи. Настао је постепено, тако што су првобитно неколико локалних носиоца политичких и привредних функција на простору од главне улице ка тргу поставили своје киоске као привремене објекте без адекватних решења. Након тога су, позивајући се на њихов пример, незапослена лица и трговци због локације у центру града почели стихијски да злоупотребљавају непрофесионализам стручних надлежних служби и инспекцијских органа као и политиканство које се базирало на социјалном подилажењу грађанима. За пар година поставили су око стотинак киоска који су у потпуности уништили изглед Новог Прибоја. Већина од тих објеката су се пре било каквих решења прикључивали на водоводну и електро мрежу ад хок а тек касније на готово стање тражили верификацију од стране надлежних јавних предузећа и служби. Дакле, управо у томе се може наћи разлог и за настанак и развој проблема, али и објашњење зашто је требало да прође толико времена па да се решавању приступи тек данас.

Одговорност политичких актера утолико је већа уколико знамо да они поседују јако важне функције у самом процесу креирања јавних политика. Као представници својих партија, политички актери окупљају грађане са истим, или приближним, политичким интересовањима и стремљењима. Друго, они обезбеђују генерални правац преноса политичких аспирација од бирача до официјелних учесника у процесу креирања одређеног полиси проблема. Затим, политички актери подстичу службенике да креирају пакете јавних политика које се могу користити за привлачење бирача и њихових истомишљеника. На крају, политичке организације су кључни чиниоци за организовање система власти у локалној самоуправи.

Треба имати у виду и чињеницу да „постоји компликован однос између идеја и интереса. Идеје се не појављују у вакууму, јер политички актери треба да их артикулишу да би се повезали са контекстом и унапредили своје интересе.“ Професор Питер Џон даље примећује да је ово случај са свим досадашњим приступима, те да се идеје јављају на местима где је то привлачно. Остаје нејасно, додаје Питер Џон, да ли су интереси подређени идејама, те у ком тренутку идеје покрећу интересе,

или је обротно.⁹ Имајући у виду социјалну структуру већине породица које послују на бувљаку на прибојском градском тргу, јасно је да је реч о популацији лакој за манипулисање, погодној за популистичке одлуке, па и то објашњава одлагање решења.

Временом, и становништво се адаптирало. Поред „бувљака“ никао је читав низ уцерица, малих кафаница, пољопривредних апотека и сл. Напореда с тим све чешће се појављују пољопривредни произвођачи који на самом „тргу“ продају своје производе. Ако се присетимо да је иза тога некада требала да се налази оперска дворана, онда схватамо о каквој је урбанистичкој трагедији реч. Грађани, закупљени егзистенцијалним и другим личним проблемима, временом су постали све мање заинтересовани за решавање дате ситуације.¹⁰ Све ово заправо је последица дугогодишње неадекватне законске регулативе, и неодговорности политичара и институција које су толерисали овај вид сиве економије и урбанистичког нереда ако због социјалног мира, тако због политичких поена и компромиса. Када погледамо и добар део власничке структуре киоска и парцела, ствар постаје умногоме јаснија и потврђује претпоставку одговорности.¹¹

9 Peter, John, *Analyzing Public Policy* (Second edition), Routledge, 2012, стр. 135.

10 Мина Петровић и Сретен Вујовић наводе четири типа актера битних за обликовање градског простора: 1) политичари—који би требало да одређују стратешке циљеве урбаног развоја тежећи оптималној равнотежи између предузетничких циљева економског раста и општијих циљева друштвеног развоја; 2) економски актери—који захтевају одговарајуће урбане ресурсе за обављању својих активности; 3) стручњаци који се баве простором—који би требало да операционализују стратегије урбаног развоја; и 4) грађани—као мултифункционални корисници града.

11 Петровић и Вујовић наводе неколико теза релевантних за урбане промене Београда у пост-социјалистичком периоду, а које су готово у потпуности примењиве и на случај града Прибоја и проблематике о којој се у тексту говори: 1. Политичари оклевају да уведу потребне новине у законском и институционалном оквиру што значајно одлаже сложеније процесе урбане трансформације. 2. Иако утицај економских актера добија на значају, политички волонтизам потхрањује корупцију и условљава прилично хаотични просторни развој града. 3. У условима блокиране и/или успорене социо-економске трансформације илегалне стратегије постају све заступљеније а реаговање политичара је доминантно реактивно. 4. Урбани планери делају у условима недовољне и неадекватне правне регулативе као и ниског степена обавезности њене примене, што маргинализује њихову позицију. 5. Утицај грађана на урбану планирање и развој града је занемарљив, осим кумулативног ефекта раширене праксе илегалне градње.

3.3. Градски трг сутра

Пре неколико година, доласком инвеститора и склапања споразума о јавноприватном партнерству, недовршена грађевина планирана за *дом културе* у потпуности је реконструисана. Инвеститор је довршио изградњу објекта, а заузврат добио половину грађевине у којој се данас обављају привредне активности. У другој половини која је остала у општинском власништву данас се налази савремени ватрогасни дом, Омладински центар и Канцеларија за младе, а у току је и изградња савременог Информационог центра. У складу са овим партнерством договорено је измештање градског „бувљака“ и уређење градског трга. За крај 2019. године планирано је расписивање међународног конкурса за израду пројекта за уређење градског трга. Планом је предвиђено да пројекат садржи активан градски трг, са свим пратећим садржајима. У оквиру комплекса налазила би се и подземна гаража, чиме би био решен и проблем паркирања услед појаве све већег броја аутомобила. Планирана је и изградња новог полузатвореног објекта који би обухватао градски пијак и „тезге“ које су до сада биле постављене на градском тргу. У сваком случају власницима тих објеката је дат дуг временски рок током ког ће бити у прилици да се одлуче за одговарајућу опцију или изнађу друго адекватно решење. Коначно, решење овог проблема неће само ускладити ситуацију са урбанистичким и законским прописима, већ ће донети и сатисфакцију свима онима који мисле да овај град заслужује боље.

4. НОВО РУХО СТАРОГ ПРИБОЈА

Један од два центра општине Прибој јесте Стари Прибој. Заправо реч је о историјском и административном центру Прибоја, у ком се налазе зграда Општинске управе, Завичајни музеј, Дом културе, као и још неколико јавних предузећа и установа. Поред административног дела, ту су и историјски остаци, нарочито из задњих неколико векова, па тако у Старом делу Прибоја најбоље можемо видети и осетити различитост некадашњих великих сила, које су освајале ове просторе, Аустроугарске и Отоманске империје, али и

мултиконфесионалност и мултикултуралност којом Стари део града и данас одише. Већ неколико деценија тај део града бива запостављен и изолован у односу на Нови Прибој, што нарочито долази до изражаја задњих неколико година.

Како наводи проф. Ђорђевић: „Постоји низ аспеката о којима се при креирању анализа јавних политика мора водити рачуна. То су бројни економски, правни, политички, институционални и етички аспекти. У свакој ситуацији је битно направити квалитетну анализу да се не би догодио крупан превид неке од димензија које су веома важне за креирање квалитетне политике.“¹² Те анализе су показале да би улагање у Стари део Прибоја, након великих улагања у Нови Прибој, имало приоритет, па је одлучено да се приступи уређењу Старог Прибоја, од реконструкције градских улица и тротоара, до ревитализације трга у том делу града и реконструкције фасада стамбених зграда. У прилог читавом плану дошла је и чињеница да је руинирани хотел „Бић“ (који се годинама у процесу стечаја, затворен урушавао) добио новог власника, који приватним инвестицијама планира да у потпуности измени изглед не само хотела, већ и целог дела градског трга, на коме се хотел и налази.

4.1. Реконструкција фасада стамбених зграда

Основни предуслов за бављење стамбеном политиком на нивоу локалне самоуправе пре свега је „развијена свест да постоје проблеми на њеној територији. Као што је виђено у претходним поглављима, проблеми у стамбеном сектору су различити и неке је могуће решити само интервенцијом са републичког нивоа, док се многи други опет могу решити само локалним акцијама. Спровођење стамбене политике подразумева примену спектра мера које се односе на јачање институција, доношење стратешких докумената и прописа, обезбеђивање финансија, реализацију програма и пројеката кроз континуирано бављење стамбеном политиком.“¹³

12 Ђорђевић, Снежана, *Анализа јавних политика*, Чигоја штампа, Београд, 2009, стр. 57.

13 Мојовић Б., Чарнојевић В., Станковић Ж., *Локална стамбена политика: основне информације и могућности развоја јавне интервенције у области становања у градовима*, С-Print, Београд, 2009, стр. 39.

Као што је већ речено, општина Прибој не само да представља урбанистички веома уређену средину, него и брине о енергетској ефикасности и заштити животне средине у чему представља општину пионира у Србији. У складу са тим, почетком текуће године расписан је јавни позив за бесповратно суфинансирање активности инвестиционог одржавања фасада и побољшање енергетске ефикасности, као и спречавања штетних последица по безбедност грађана на територији Општине Прибој. Учешће општине Прибој *износи 80% од укупне вредности инвестиције*, док остатак обезбеђују станари, а на конкурс су могли учествовати сви стамбени објекти - зграде обухваћене првом урбанистичком зоном. На јесен се очекује извођење комплетних радова, по окончању процедуре јавне набавке, а комисија задужена за спровођење читавог пројекта одабрала је 6 стамбених јединица у центру Старог Прибоја.

Као што се из самог назива јавног позива може закључити реч је о пројекту који има неколико циљева: пре свега реч је о побољшању енергетске ефикасности, захваљујући бољој изолацији. Затим, циљ овог пројекта је и спречавање штетних последица по пролазнике, јер се дешавало да услед дотрајалости и неодржавања, опадају читави комади фасаде, па је тако неколико пута дошло до повреде грађана и оштећења покретне имовине. Један од циљева пројекта свакако је и унапређење квалитета становања „као битне претпоставке реализације широког спектра индивидуалних и друштвених потреба. То га чини једним од најсложенијих друштвених феномена, елементарном функцијом сваког насеља и индикатором квалитета живота сваког друштва“¹⁴. Поред тога, естетски и визуелни ефекат резултираће у потпуности другачијом сликом града, нарочито ако имамо у виду остатак урбанистичких и инфраструктурних радова у граду.

Од руинираних зграда, запуштених башти и зелених површина, девастираних фасада које не само да су естетски ружиле тај део града већ су и представљале опасност по становништво, планирано је да се добије модеран градски трг који би притом задржао све историјске елементе и дух који

14 Петровић, Мина, *Социологија становања: стамбена политика: изазови и могућности*, Београд, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета., Београд, 2004, стр. 7.

је Стари Прибој као такав имао кроз векове. У склопу тога, а у складу са најавама с краја прошле године након завршетка радова у Новом Прибоју, градске власти решене су да пруже максималан допринос: у току је асфалтирање комплетне главне улице (на којој се трг и налази), реконструкција тротоара, а на првом конкурс за суфинансирање реконструкције фасада стамбених зграда дат је примат управо зградама у том делу града. Очекује се да већ кроз годину дана читав Стари Прибој поприми сасвим ново наличје.

5. ЗАКЉУЧАК

Било како било, урбанистичко уређење и просторно планирање у општини Прибој бележи знатан напредак. На основу свих наведених фактора, од Новог Прибоја где је већина планова заправо већ реализована и хватања у коштац са најкомплекснијим урбанистичким проблемом – уређивањем градског трга, који због читаве констелације политичких, социјалних и других односа већ више од деценије чека на решење, до коначног почетка модернизовања и уређења Старог Прибоја, резултате и ефекте не би требало доводити у питање. Ако свему наведеном додамо и реконструкцију фасада стамбених зграда, јасно је да ће градско подручје општине Прибој бити пожељна урбана средина, не само на пољу савременог и квалитетног просторног планирања, већ и у делу стамбене политике.

Свакако, као и у евалуацији већине јавних политика, вероватно ћемо и у мерењу ефеката и резултата ових пројеката наићи на више проблема или препрека, које настају из више разлога. Пре свега ради се о различитим мотивима да се нека јавна политика представи као позитивна или негативна, без обзира на реално стање, због могућих политичких циљева (што је у овом случају мање вероватно, имајући у виду дуготрајност проблема, па самим тим и упућеност грађана у комплексност проблема). Затим, ту је и потенцијални недостатак активности и сарадње доносиоца одлука, што зна бити честа појава, имајући у виду комплетну слику политичких актера, затим њихов мањак воље и елана за делање у јавном интересу, као и недостатак контролне полуге над њима, не само да може

представљати препреку у евалуацији, већ и у самој реализацији пројекта и јавних политика, у овом случају финализацији започетих активности. Затим, ту су и тешкоће у самом мерењу реализације програма. Свака јавна политика, па и конкретни пројекти, сами по себи немају могућност квантитативних мерила за испитивање резултата, због своје специфичности.

У годинама које следе остаје да се види колико је заправо смена генерација на политичкој сцени утицала на одговорност политичких актера и њихову посвећеност решавању проблема с једне стране, и колико ће конкретни пројекти и њихова реализација утицати на заинтересованост грађана и њихово укључивање у ову проблематику, са друге стране.

ЛИТЕРАТУРА

- Вујовић Сретен, Петровић Мина, "Главни актери и битне промене у постсоцијалистичком урбаном развоју Београда", У: *Друштво у превирању*, (ур.) Томановић, С. Београд, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, 2006.
- Ђорђевић, Снежана, *Анализа јавних политика*, Чигоја штампа, Београд, 2009.
- Ђорђевић, Снежана, *Власти у акцији – свет јавних услуга*, Чигоја штампа, Београд, 2008.
- Ђорђевић, Снежана, *Савремене урбане студије – предузетнички, креативни, демократски градови*, Чигоја штампа, Београд 2012.
- Мојовић Ђ., Чарнојевић В., Станковић Ж., *Локална стамбена политика : основне информације и могућности развоја јавне интервенције у области становања у градовима*, С-Print, Београд, 2009.
- Милутиновић, Слободан, *Политике одрживог развоја*, Факултет заштите на раду, Универзитет у Нишу, Ниш, 2009.
- Станчетић, Веран, *Реформа јавне управе – ка новој јавној управи*, Чигоја штампа, Београд, 2015.

- Петровић, Мина, *Социологија становања: стамбена политика: изазови и могућности*, Београд, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, Београд, 2004.
- Peter, John, *Analyzing Public Policy* (Second edition), Routledge, 2012.
- Закон о планирању и изградњи, (*Службени гласник РС*, бр. 72/2009, 81/2009 - испр., 64/2010 - одлука УС, 24/2011, 121/2012, 42/2013 - одлука УС, 50/2013 - одлука УС, 98/2013 - одлука УС, 132/2014, 145/2014, 83/2018 и 31/2019)
- Закон о локалној самоуправи *Службени гласник РС*, бр. 129/2007, 83/2014 – др. закон, 101/2016 – др. закон и 47*2018)
- Закон о заштити животне средине *Службени гласник РС*, бр. 135/2004, 36/2009, 36/2009 – др. закон, 72/2009 – др. закон, 43/2011 – одлука УС, 14/2016, 76/2018 – др. закон)
- Измена Плана генералне регулације градског подручја Општине Прибој
- <https://urbel.com/>
- <http://www.apps.org.rs/>
- www.priboj.rs/

Stefan Srbljanović

POLICY OF URBANISM IN PRIBOJ – YESTERDAY, TODAY AND TOMORROW

Resume

Urban planning, spatial planning and housing policy are not strictly public policies, but they directly affect the pursuit of public interest and the satisfaction of population preferences. In this context, they are a significant indicator of the fulfillment of social rights. This paper has analyzed the area of urbanism in Priboj since the creation of Novi Priboj until today, singled out the most important projects that are being implemented today, but also presented the key problems in this area. In addition, the participation of the interested public and the population in the planning decision making process, as well as the level of their interest in pursuing public interest in this field, were analyzed. It was concluded that public participation from the level of the idea to the development of the plan was crucial for the realization of the projects themselves. The paper also finds the reasons for the insufficient activity of political actors and their responsibility for particular problems, exploring the potential benefits that authorities gain - above all, buying social peace and gaining political points. Finally, based on existing plans and projects, the work envisages the urban development of this city for years to come.

Keywords: urban planning, spatial planning, housing policy, projects, community, government

* Овај рад је примљен 15. новембра 2019. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 1. децембра 2019. године.

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

273

Грмуша Адријана

ПОЗИТИВНА ШКОЛСКА КЛИМА: ЕЛЕМЕНТИ,
ПРИНЦИПИ И МОДЕЛИ ДОБРЕ ПРАКСЕ

281

Достанић Душан

ЕВРОПСКА КРАЈЊА ДЕСНИЦА 1945-2018

УДК 373.3/.5:37.064(049.3)

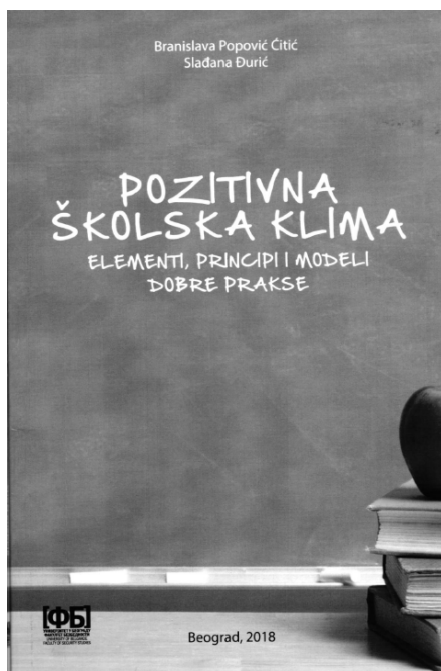
DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.6242019.12>

Приказ

Адријана Грмуша

Институт за политичке студије, Београд

ПОЗИТИВНА ШКОЛСКА КЛИМА: ЕЛЕМЕНТИ, ПРИНЦИПИ И МОДЕЛИ ДОБРЕ ПРАКСЕ

Приказ књиге: Бранислава Поповић Ћитић, Слађана Ђурић,
*Позитивна школска клима: елементи, принципи и модели
добре праксе*, Факултет безбедности, Београд, 2018, 246 стр.

Брзина промена које се одвијају у савременом друштву, оличена, између осталог, у глобализацији, миграцијама, развоју нових технологија, рушењу старих и успостављању нових друштвених односа и улога, отвара многобројна питања у вези са функционисањем друштва, његовим прилагођавањем тим променама, али и његовим опстанком. Сведоци смо општег урушавања значаја и ауторитета друштвених установа које представљају темељ сваког друштва, при чему је то највидљивије на примеру образовно-васпитних установа. Различити покушаји реформе система образовања и трагање за адекватним моделом образовне политике, остају у сенци све учесталијих вести о испољавању безбедносних ризика у школи. На тај начин су образовно-васпитне установе доспеле у центар пажње читавог друштва, које има обавезу да нађе адекватан начин да могу да представљају безбедне и подстицајне средине за учење и развој ученика. Стога је за научну заједницу у Србији изузетно важно објављивање књиге *Позитивна школска клима: елементи, принципи и модели добре праксе*, у коауторству проф. др Браниславе Поповић Ћитић и проф. др Слађане Ђурић. Књига представља резултат дугогодишњег научног истраживања како превенције проблема понашања деце и адолесцената, тако и система унапређења безбедности образовно-васпитних установа, а њен издавач је Факултет безбедности Универзитета у Београду.

Структуру књиге чине три целине које се чврсто ослањају и надовезују једна на другу. Прва целина, насловљена *Школска клима*, посвећена је разматрању елемената школске климе, карактеристика школа са позитивном школском климом, као и анализи различитих модела и техника процене школске климе. У другој целини књиге, под називом *Модели добре праксе*, ауторке излажу детаљан опис пет приступа који имају обележја модела добре праксе, а који се показују успешним у унапређењу различитих елемената школске климе. Трећа целина, означена као *Ефективни програми*, садржи кључне принципе ефективних програма унапређења квалитета школске климе, као и приказ структуре, садржаја и начина примене неколико успешних програма овог типа који су развијани у оквиру различитих приступа усмерених на унапређење школске климе.

Имајући у виду да академска литература обилује разноврсним покушајима дефинисања школске климе, ауторке су, у првој целини књиге, систематизовале најзначајнија стајалишта овог вишедимензионалног конструкта. Упркос богатим теоријским и практичним сазнањима о школској клими, ауторке упућују на закључак да не постоји општеприхваћена и прецизна дефиниција овог појма. У основи највећег дела дефиниција школске климе стоји тврдња да она у значајној мери одражава субјективни доживљај ситуације у школи од стране учесника образовно-васпитног процеса (стр. 24). Резимирајући разноврсне начине одређења садржаја овог појма у литератури, ауторке указују на три конститутивна елемента школске климе: физички, социјални и академски. *Физички елементи* школске климе односе се на физички изглед школе, њене ресурсе и осећај безбедности ученика, наставника и других запослених у школи. Као *социјални елемент* школске климе уобичајено се наводи квалитет интерперсоналних односа између учесника образовно-васпитног процеса. *Академски елементи* школске климе односе се на одлике програма наставног рада и наставног процеса.

Ауторке након одређивања конститутивних елемената школске климе, разграничавају овај појам од појма школске културе. Наиме, крајем осамдесетих година прошлог века покренута је академска расправа о томе да ли је реч само о терминолошким разликама између наведених појмова, или су у питању два различита концепта. Школска култура, као и култура било које организације, односи се на прилично стабилан скуп претпоставки, заједничких веровања, значења и вредности које чине неку врсту основа за деловање (стр. 28). Иако су оба концепта, и школска клима и школска култура, намењени опису карактера школе, пажљивом анализом елемената садржаја ових појмова у академској литератури, закључује се да су у питању два различита концепта. Док анализом школске културе стичемо увид у то како учесници школске заједнице размишљају, какви су им ставови и веровања, анализом школске климе истражујемо укупан квалитет живота у школској заједници, те је тако садржај на који се она односи шири у односу на школску културу.

Након осврта на значење и садржај појмова школска клима и школска култура, ауторке указују да су истраживачи унутар конструкта школске климе, развили посебан појам *позитивне школске климе*. Позитивна школска клима се остварује онда када се сви учесници школске заједнице осећају подржаним, укљученим и сигурним, када се развијају односи сарадње између наставника, ненаставног особља, ученика и њихових родитеља/старатеља и када постоје висока очекивања у односу на све учеснике образовно-васпитног процеса (стр. 43). Оно што се у литератури карактерише као позитивна школска клима уобичајено се односи на допадљив физички изглед школе, постојање односа сарадње између ученика, наставника, ненаставног особља и представника ширег окружења школе, као и на отворене могућности укључивања у академску и социјалну сферу (стр. 34). Позитивна школска клима има значајну улогу у изградњи безбедне и подстицајне средине за учење и развој ученика. Налази многобројних истраживања показују да школе са позитивном школском климом одликује мања учесталост изостајања из школе, дисциплинских преступа, испољавања антисоцијалног понашања и злоупотребе психоактивних супстанци. Такође, показано је да се у школама које одликује позитивна школска клима, ученици осећају сигурније и имају боља академска постигнућа.

Школе би требало да континуирано процењују своју климу како би се идентификовали они елементи који захтевају унапређење. Различито одређење садржаја појма школске климе резултирало је развијањем различитих модела којима је могуће проценити школску климу. Ослањајући се на богату академску литературу и велики број практичних модела процене школске климе, ауторке предлажу интегративни модел процене школске климе. Овај модел обухвата процену адекватности школског амбијента за успешно учење, квалитета односа између школе и родитеља, као и социјалне и физичке димензије школе. Ауторке не само да су теоријски утемељиле овај модел, већ су га истовремено превеле на ниво акције кроз приказ низа практичних активности и техника испитивања.

Након излагања о различитом одређењу садржаја појма школске климе, као и различитим моделима њене процене, ауторке у оквиру поглавља *Модели добре праксе* разматрају

питање унапређења школске климе. Пет приступа које су ауторке навеле, показују се успешним у унапређењу различитих елемената школске климе, при чему више приступа може да допринесе унапређењу истог елемента школске климе, али истовремено један приступ може да допринесе већем броју различитих елемената школске климе. У зависности од резултата процене школске климе, као и утврђених области у којима је унапређење параметара школског живота неопходно, школа може да одабере један од следећих приступа који имају обележја модела добре праксе, и то: систем вршњачке подршке, систем антибулинг интервенције, програми менторства, програми примењеног позоришта и модел управљања безбедносним ризицима. *Систем вршњачке подршке* у основи подразумева ангажовање самих ученика у пружању емоционалне, социјалне и едукативне подршке вршњацима из школе, а доприноси унапређивању интерперсоналних односа између ученика, као и генералном перципирању школе као безбедне и сигурне (стр. 100). *Систем антибулинг интервенције* је приступ који се примењују у школи у циљу превенције и реаговања на ситуације вршњачког насиља. Имплементација система антибулинг интервенције унапређује социјални елемент школске климе, будући да насилна вршњачка интеракција нарушава квалитет школске климе у домену међувршњачких релација (стр. 109). *Програми менторства* подразумевају јединствен однос партнерства у учењу између ментора и ученика, уз истовремено пружање емоционалне подршке. Програми менторства се реализују са циљем побољшања академског постигнућа самог корисника, односно ученика, као и јачања његове социјалне интеграције у школску заједницу (стр. 129). *Програми примењеног позоришта*, који се заснивају на разноврсним уметничким процесима, усмерени су на оснаживање ученика, јачање њихових унутрашњих капацитета, попут самопоуздања, као и на подстицање позитивних социјалних интеракција у вршњачким релацијама (стр. 149). *Модел управљања безбедносним ризицима* се темељи на координираним активностима усмеравања и контроле безбедносних ризика чије деловање угрожава позитивну климу у школи и остваривање образовно-васпитних циљева школе. Модел управљања безбедносним ризицима доприноси унапређењу идентификације и контроле потенцијалних

безбедносних ризика, као и ефикасном коришћењу ресурса за третман ризика (стр. 163). Имајући у виду праксу и политику различитих школа у домену унапређења школске климе, ауторке наглашавају да сваки од поменутих приступа, мора да буде интегрални део општег плана унапређења функционисања школе како би остварио позитивне ефекте.

У оквиру наведених приступа, развијени су различити програми унапређења школске климе, чију ефективност ауторке разматрају у трећем делу књиге под насловом *Ефективни програми*. У оквиру овог дела, најпре се излажу кључни принципи ефективних програма, а затим се дају и примери примењених програма. Ауторке наводе да се кључни принципи којих би они који израђују програме требало да се држе у свим фазама њиховог спровођења, како би они дали добре резултате, односе на дизајн и садржај, релевантност, имплементацију, процену и осигурање квалитета програма. У погледу *дизајна и садржаја*, ефективни програм би требало да испуни четири услова, а то су: утемељеност на емпиријски потврђеним теоријским моделима, имплементација програмских активности у мери која је довољна за постизање трајних позитивних промена, обухватност, у смислу покривености више компонената усмерених на ризичне и протективне факторе из различитих домена, као и активно ангажовање учесника програма (стр. 183-185). У домену *релевантности* програма, ефективни програм захтева испуњеност три принципа, а то су: развојна примереност, правовременост и социокултурна релевантност. Наиме, ефективни програм захтева да програмске активности буду дизајниране за одређени узраст или развојну фазу у којој се циљна популација налази, затим да се имплементирају онда када је циљна популација најпријемчивија за промене и да уважавају њене кључне социјалне и културне карактеристике (стр. 185-186). У погледу *имплементације програма*, основни захтев ефективног програма је да се програмске активности реализују од стране особа које поседују одговарајуће квалификације, при чему квалитет примене програма рефлектује начин на који програмско особље спроводи програм (стр. 187). *Процена и осигурање квалитета програма* налаже да се ефективни програм темељи на принципу добре документованости и

континуиране евалуације. Добро документовање програма подразумева поседовање детаљног записа о начину његове примене што омогућава да се програмске активности спроводе на начин на који је то планирано. Континуирана евалуација почива на чињеници да ефективни програм подлеже процени колико добро је програм имплементиран, на које начине га је могуће унапредити и у којој мери су ефекти одрживи током времена (стр. 188-189). Након разматрања кључних принципа ефективних програма, ауторке сумирају листу од 12 ефективних програма за које је утврђено да значајно доприносе унапређењу школске климе.

Напоследку можемо рећи да књига *Позитивна школска клима: елементи, принципи и модели добре праксе* нуди најновије налазе о могућностима креирања и унапређења позитивне школске климе у сврху општег побољшања стања у образовно-васпитним установама. Реч је о књизи коју одликује темељна и продубљена анализа како богате научне грађе о школској клими, тако и различитих истраживачких модела и приступа за процену и унапређење школске климе, чиме се стварају неопходни предуслови за безбедну и подстицајну средину за учење и развој ученика. Ауторке вештим повезивањем теоријских поставки и проучаване емпиријске грађе, нуде драгоцене и довољно флексибилне смернице за креирање будуће праксе успостављања позитивне климе у школи. Заснована на интердисциплинарној концепцији, књига може да допринесе како академској тематизацији феномена школске климе у Србији, тако и унапређењу образовно-васпитног процеса. У том смислу, ауторке су понудиле интегративни модел процене школске климе који даје добру основу за развој концепта који би се примењивао у Србији, у образовно-васпитним установама на свим нивоима. Верујемо да књига може бити од користи не само за оне који се конкретно баве образовно-васпитним процесом, већ и за оне који су заинтересовани за продубљивање научног знања у вези са школском климом и њеним унапређењем у Србији.

* Овај рад је примљен 6. новембра 2019. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 1. децембра 2019. године.

УДК 329.055.2(4)''1945/2018''(049.3)

DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.6242019.13>

Приказ

Душан Достанић

Институт за политичке студије, Београд

ЕВРОПСКА КРАЈЊА ДЕСНИЦА 1945-2018

Приказ књиге: Јово Бакић, *Европска крајња десница 1945-2018*, Clío, Београд, 2019, 699 стр.

Када један аутор после вишегодишњег истраживачког рада напише књигу на готово 700 страница и то о предмету који код нас није изучаван у значајнијој мери, када се списак коришћене литературе протеже на око 50 страна, а наведени извори на више страних језика, када издавање те књиге подржи и Министарство просвете, науке и технолошког развоја, када су аутору током израде књиге подршку пружиле и бројне колеге из иностранства, јасно је да је у питању нешто што се не виђа често у српској академској заједници или како аутор каже „српскохрватском говорном подручју“ [sic]. И заиста, пример оваквог истраживања тешко би се могао наћи и у оним земљама у којима научницима могу рачунати на боље услове рада него што је то случај у Србији. Бакић је у свом истраживању обухватио феномен у временском распону од преко седамдесет година (1945-2018.) и у шеснаест европских земља или како каже „старим европским олигархијама“ [sic]. Само по себи се разуме да такав подухват није могао настати без темељног рада.

Па ипак, упркос несумњивом труду који је уложен у писање ове књиге, није реч о делу коме се могу упутити само похвале.

Невоље почињу већ када се погледа, иначе импресиван, списак литературе и када се види да се аутор ослонио готово искључиво на секундарне изворе и да изворна дела у многим случајевима нису ни поменута, иако аутор каже да се користио примарним изворима када год је био у могућности (97).¹ Писац је пречесто поверење поклањао другим истраживачима, односно једва да је учинио напор да и сам критички пропита туђа мишљења. Тако, рецимо, аутор пише о већем броју десних писаца о којима говори као о екстремним односно крајњим десничарима, а да при томе не упућује на њихове текстове. Када је у питању „нова десница“ у Немачкој, којој аутор посвећује један одељак, није цитиран ниједан аутор који припада том кругу, иако се помињу њихова имена (Молер, Вајсман, Кубичек, Штајн). Тако аутор поједине мислиоце етикетира као „екстремне десничаре“, на основу казивања из друге руке. Иако се помињу питања немачке повезаности са

¹ Свакако, постоје случајеви када аутор, због језичке баријере, није ни могао користити изворну литературу, али невоља је што је није користио ни када такве баријере није било.

Западом односно националне самосвести, нема референце на два незаобилазна зборника у којима су та питања разматрана (*Westbindung: Chancen und Risiken für Deutschland, Die Selbstbewusste Nation: „Anschwellender Bocksgesang“ und weitere Beiträge zu einer deutschen Debatte*). Нигде се не анализирају ни књиге ни чланци најважнијих представника идентеријанског покрета, иако се о покрету говори као о „исламофобичном“ и „екстремно-десном“. Од дела француског писца Алена де Беное, који је аутор великог броја темељних књига и чланака, без којих се не може говорити о феномену „нове деснице“ и који се овде спомиње не само у контексту француске, него и немачке деснице, Бакић се користио само једном његовом књигом и то оном за коју се не може рећи да припада најважнијим делима, док су кључна књига о органској демократији или *Културна револуција здесна* остале непоменуте, што не би било спорно да аутор на више места не спомиње „борбу за културну хегемонију“ односно концепт „органске демократије“, па читаоцу једино остаје да сам нагађа о чему се ту заправо ради, јер га недостатак референци спречава да сам потражи извор. Да ли услед мањкаве лектире или због недовољног познавања историје идеја, Бакић је појам „етноплурализма“ и са њим повезано питање несамерљивости култура, неоправдано свео на расизам који се маскира културом (114-116, 160, 601) иако је реч о питању које је старије од савременог расизма, док су поједини аутори, који су раније писали о међусобној несамерљивости култура, били изричито противници биолошког расизма (Шпенглер). Поред тога, бољи познаваоци могли би аутору упутити приговор да није довољно узео у обзир оне промене до којих је током времена дошло у мишљењу Де Беное. До још радикалније промене и окретања социјал-демократији дошло је код Ајберга кога Бакић такође помиње само као „десничарског идеолога“ и данског професора. Да је аутор више пажње посветио изворној литератури, на пример књизи *Anleitung zum Konservativsein* Александра Гауланда, тешко би му се могло догодити да о Алтернативи за Немачку пише као о „ауторитарно-ксенофобичним националистима“ (498, 514), будући да поменута књига недвосмислено показује дистанцу према било каквом „ксенофобичном национализму“. Тада би аутор морао или да одустане од изрицања тешких речи на рачун ове странке, или да објасни како странка води политику

супротно начелима једног од својих лидера. Такође и Бакићево инсистирање на вези конзервативна револуција – нова десница – АфД била би доведена у питање, будући да се управо Гауланд недвосмислено негативно одредио не само према наслеђу конзервативне револуције, него и према фридриховском наслеђу. Читање изворне литературе помогло би Бакићу да увиди да речник који приписује „новодесничарима“ (на пример Хекеу / 505) долази из класичних конзервативних кругова, да нема никакве везе са нацизмом и да током читаве историје СР Немачке није сматран за нешто десничарско нити екстремно. Довољно би можда било упоредити наслове који су се пре само двадесетак или тридесетак година могли прочитати у *Франкфуртер алгемајне цајтунгу*, са оним што данас тражи та фамозна „крајња десница“ па да се уочи да је о истим стварима писао, на пример, и Јоханес Грос или припадници националне левице (Петер Брант, Херберт Амон). Бакић из друге руке цитира реченицу из програма АфД да ислам не припада Немачкој (511), али заборавља да само пар редова ниже стоји да многи муслимани живе поштујући закон, као интегрисани и цењени чланови друштва. Оно што на први поглед звучи као антиисламска изјава, претвара се у нешто сасвим друго, а то ће рећи у просто наглашавање чињенице да Немачка није исламска земља, те да су њене традиције другачије, уз прихватање грађана исламске вере уз њихову обавезу да поштују устав и законе. Услед овог игнорисања изворне литературе, аутор губи из вида и важну расправу на десници о томе да ли је нешто као „нова десница“ икада постојало, шта би та „нова десница“ била и шта би је одвајало од „старе“, да ли је по среди само „етикета“, или можда постоје „нове деснице“ (у плуралу). Такође, недостаје и анализа када је појам „нова десница“ први пут употребљен и у ком контексту. Сва ова питања расправљана су у радовима које Бакић, нажалост, не сматра вредним помена. Ипак, више је него јасно да постоје врло дубоке разлике између „нове деснице“, како је схвата на пример Де Беноа, и „нове демократске деснице“, како ју је видео Рајнер Цителман, који се, узгред, сматра либералом и члан је ФДП-а. Упркос Бакићевом уверењу, недељник *Junge Freiheit* и Туле семинар једноставно никада нису припадали истом миљеу и употреба исте ознаке за њих само замагљује ствари. С обзиром на изванредну темељитост коју је Бакић

показао ово игнорисање изворне литературе заиста чуди. Могуће да је због обима пројекта у који се упустио аутор просто занемарио одређене битне теме. Тако, на пример, у очи упада слабо познавање идеја конзервативне револуције, које се такође преузимају у симплификованој форми из друге руке.

Проблеми са литературом се овде не завршавају, јер аутор не само да се служи секундарним изворима, него се може рећи да су и ти секундарни извори једностранни, односно често радикално леве, па чак и екстремно леве провенијенције. То се не односи само на академске радове, него и на новинске чланке или прилоге са појединих блогова и портала. Свакако, идеолошко опредељење аутора не чини те изворе саме по себи безвредним, али у вези са подацима који одатле долазе потребно је задржати извесну скепсу, посебно када су у питању денунцијантски чланци који подсећају на полицијске доставе, а та дистанца се у књизи не осећа – напротив. Новинарски сензационалистички текстови или они писани са намером да дискредитују противника не могу се узимати здраво за готово. Примера ради, Бакић се позива на један чланак из српског, лево-екстремистичког часописа *Маргина*, у коме се говори о самоубиству француског десничара Доминика Венера. Овај извор Бакића наводи на страпцутицу, јер у свом опроштајном писму Венер не помиње „арапску навалу“ нити „опстанак расе“ (108) како се тврди у овом чланку. Такође, на другом месту (496) Бакић за Геца Кубичека каже да се „оштро противио подржавању било које партије, осим НПД-а“, те да је тек доцније променио мишљење. Читањем Кубичекових текстова Бакић би свакако утврдио да Кубичек никада није подржавао поменућу странку. Штавише, у самом тексту на који се Бакић позива, јасно стоји да се Кубичекова позиција не сме побркати са „фундаменталном опозицијом“ како је разуме НПД.

Коришћење махом левичарске литературе само по себи не би било проблематично, када би се покушала одржати равнотежа, те када би се поред њих користили и радови неутралних или конзервативних истраживача, или издања самих партија – што овде често није случај. Чак се и програми анализираних партија ретко узимају у обзир. Примера ради, Бакић ни једног момента не наводи оне радове у којима се дају другачије класификације од његове и према којима

АфД није странка крајње деснице. Недостају чак и текстови оних критичара ове странке који себе виде као истинске конзервативце (Беднарц). Иако се подразумева да аутор није у обавези да прихвати било чије мишљење, помињање таквих радова било би свакако корисно како се не би стекао утисак да по овом питању постоји консензус, што ипак није случај. Чак и у делу где се бави одређивањем појмова Бакић се више ослања на ауторе који припадају радикалној левици, док кључну књигу о екстремизму Уве Бакеса не помиње ни једном речју. Такође, недостају и радови проф. Вернера Пацелта који се, између осталог, бавио Пегидом. У вези са одређењем „борбене демократије“ и питањем институционалне борбе против екстремизма аутор не помиње конзервативну или чак класично-либералну критику овог приступа (Шиселбрунер). Бакић потпуно прелази преко свих књига које су сами десничари писали о себи или о стању деснице у својим земљама. То у значајној мери деформише ауторове закључке, јер се, примера ради, губе из вида све оне расправе на немачкој десници везане за питања партијског организовања или анализе стања из времена пре стварања АфД.

Поред неодговарајуће литературе невоље се јављају и када је у питању теоријско-методолошки оквир. Бакић одбацује „формалистичко“ поимање левице и деснице и опредељује се за садржински приступ, при чему поделу на левицу и десницу везује за вредности једнакости и слободе. Међутим, изгледа да се слобода и једнакост у овој књизи на крају свODE само на једнакост, а питање једнакости на економску једнакост, односно антикапитализам (разлике се траже само на нивоу метода које се могу користити за укидање капитализма), те су тиме десничари сви који нису „антикапиталисти“, те чак и социјални либерали бивају лоцирани на „десни центар“ (28). Упоредо са једнакошћу, према Бакићу, левицу одликује и одбрана права на разликовање, залагање за „остварење веће рационалности друштвеног живота“ (31). Одатле следи и заштита појединачних права на различитост појединца, при чему су капитализам, црква, патријархални културни образац непријатељи. Уместо почетног разликовања једнакости и слободе, као вредности између којих постоји напетост, Бакић је преко права на различитост (у оквиру опште једнакости),

схваћеног као облик позитивне слободе, успео да и слободу и једнакости и рационалност припише левици. Међутим, аутор при томе није водио рачуна о богатој традицији мисли (Токвил, Кинелт Ледин, Шафаревич) која чврсто стоји на позицијама да левица подразумева колективизам, униформисање и затирање сваке индивидуалности и личне слободе. У сваком случају, десница код Бакића није одређена самостално, него преко левице као своје супротности, па је она тако у садржинском смислу представник неједнакости, неслободе (преко концепта истоврсности) и нерационалности. Из овог негативног одређења деснице произлазе барем три врло озбиљна проблема. Прво, оптерећена идеолошким егалитаризмом, ова дефиниција деформише и све остале кључне појмове, тумачећи их из егалитаристичке перспективе и дајући им сасвим ново значење. То је можда најбоље види на примеру концепта слободе говора, када Бакић цитира данског „борца за људска права“ Петера Хервика који каже да је појам слободе говора „првобитно створен да штити права оних који припадају мањинама, да без бојазни од казне могу да кажу оно што мисле“ (322). Дакле, слобода говора престаје да буде универзално људско право гарантовано свима, и претвара се у инструмент за остварење једнакости, односно постаје привилегија „мањине“. Реч је о за шездесетосмашку нову левицу карактеристичном изједначавања мањине са „слабијима“, а већине са „јачима“ (занемарује се да мањине често могу бити јаче од већина), између којих се затим успоставља „једнакост“ тако што се једно право експлицитно даје „мањини“, а прећутно одузима „већини“. Друга невоља лежи у томе што се простор деснице растеже до непрегледности, те то постаје ознака под коју се може утрпати све и свашта, без икакве међусобне везе, па самим тим такав појам постаје неупотребљив, осим као етикета која треба да дискредитује противника. Изгледа да је овде више по среди свођење различитих непријатеља радикалне левице на исти именитељ, него научна анализа. Тако, према Бакићу, и социјални либерали, који инсистирају на праву на различитост, бивају сврстани у десницу, заједно са класичним либералима, либертаријанцима, анархо-капиталистима, националним либералима, класичним конзервативцима, тори-демократијом, католичким конзервативцима, социјалним конзервативцима или новом десницом. Посредно се свима њима, као присташама

широко схваћеног капитализма (или тржишне привреде), посредно одриче рационалност, иако би претходно питање требало да гласи која је то привреда организована рационално, да ли она која се темељи на приватној својини и тржишној расподели ресурса или она у којој нема приватне својине, али зато постоји централно планирање? Трећи проблем који проистиче из Бакићевог одређења деснице је што он махом превиђа десну критику капитализма и њену богату традицију. Уместо анализе ове традиције Бакић је једноставно редукује на „тактику“ везујући је за мутни концепт „социјалног шовинизма“, па чак закључује да је то становиште корисно за одржавање „светског капиталистичког система“ јер доприноси „уношењу замешатељства у појмовно одређење левице и деснице“ (29). Изгледа да би и такви теоретичари социјалне правне државе, као Херман Хелер због свог односа према нација, упали у ред „*welfare*“ шовиниста. Бакић даље каже да „десница пристаје уз силе које одржавају капиталистички поредак, двор и цркву, а у XX веку и нацију“ (30) што представља грубо поједностављивање ствари, посебно с обзиром на монархистичку, црквену или националистичку критику новчаних сила. Поред тога поједностављује се однос између деснице и нације, односно нације, цркве и монархије. Стиче се утисак да је аутору овако мутно одређење деснице послужило да би у контексту „крајње деснице“ могао да говори час о „неолибералима“, час о „социјални шовинистима“.²

Када се са непрецизног одређења деснице пређе на расправу о „крајњој десници“ невоље се само умножавају, а научна објективност одступа у други план пред идеолошким разрачунавањем са непријатељем. Наиме, Бакић у оквиру „крајње деснице“ настоји да разликује „десни екстремизам и

2 Бакићево мутно одређење деснице често га доводи на врло клизав терен, на пример када у фусноти 34 (стр. 38) говори о насиљу када каже да је политичко насиље, иако нелегално у неким случајевима легитимно. Наиме, оно је легитимно, како пише Бакић, уколико је „сврха и исход њене примене остварење знатно вишег степена слободе и једнакости међу грађанима дате политичке заједнице“. Будући да је левицу дефинисао као заступника једнакости и слободе, а десницу као њену супротност, то би се из реченог могло закључити да је легитимно оно насиље које долази са леве и уперено је против десничарских заговорника неједнакости. Није до краја јасно да ли би аутор оправдао комунистичко спровођење насиља над противницима револуције од СССР-а до Југославије, хапшења, логоре, обавезне откупе и све остале суровости које су пратиле то спровођење „једнакости“ у дело, односно да ли би мађарске или немачке борце против комунистичке тираније и окупације жигосао као реакционаре?

неофашизам као његов најбитнији део“ од „десног радикализма“ за кога каже да „у извесној мери одступа од фашизма“ (34). Треба приметити да код класификације левице, Бакић помиње анархисте, комунисте, радикалне левичаре, социјалисте, али не спомиње ни „крајњу“ нити „екстремну“ левицу, чиме је јасно да су ове две ознаке, а посебно екстремизам, прећутно резервисани само за десницу, док левица, чак и када нескривено проповеда насиље није екстремистичка.³ Упркос овом разликовању у оквиру „крајње деснице“ чини се да је јасна подела ипак замагљена и да је Бакићу више стало до тога да покаже да је реч о континууму, него о две различите појаве, јер како каже и радикална десница „остаје верна неким од кључних црта идеологије крајње деснице, превасходно искључивом национализму, ксенофобији и ауторитарности, те визији монокултуралног друштва које у себи најчешће крије једнорасну и једнонационалну заједницу у чему се може препознати прикривена реакционарна расистичка усмереност“ (34-35). Према Бакићу управо су национализам, ксенофобија и ауторитарност кључни појмови читава „крајње“ деснице (44), при чему сва три појма остају недовољно одређена, али са јасним борбеним набојем.⁴ Тиме је подела на „екстремну“ и „радикалну“ десницу заправо подела на отворене и прикривене („наизглед демократске“) ксенофобе, фашисте и расисте. Разлике међу њима су последица прилагођавања (599), тактичке и привидне, али никако суштинске. Лако се долази до закључка да су и „радикални десничари“ потенцијално опасни колико и они „екстремни“, наравно под одређеним условима. Управо, све разлике на десници (укључив и конзервативце, па и класичне либерале) су за Бакића само разлике у степену, а не суштинске разлике. Појмови дакле не раздвајају, а аутор свуда говори у „прелазима“ и „савезима“, па се у овој књизи радикална

3 Чак ни у пролазу није дотакнут проблем исламског екстремизма који је данас актуелнији од десног екстремизма, а свакако је од значаја за разматрање данашње деснице. Такође, нема ни речи о различитим екстремистичким групама зелених или милитантним борцима за права животиња, па је екстремизам сведен на десницу.

4 Ова неодређеност посебно је уочљива у случају „национализма“. Бакић се не упушта у питања о карактеру тог национализма, да ли је он, на пример, експанзиван и агресиван или дефанзиван, да ли начелно прихвата европску сарадњу или је затворен за сваки облик унутаревропске размене. Није тешко показати да готово ниједна странка о којима Бакић пише нема у свом програму идеју територијалног проширења на рачун суседа и стварања велике државе. Са друге стране, везивање ауторитарности за десницу игнорише ауторитаризам левице.

десница тешко може разликовати не само од екстремне, него и од конзервативаца, те Бакић истиче да су шпански народњаци, португалске социјал-демократе и британски торијевци можда више део радикалне, него конзервативне деснице (568-569), док баварска ЦСУ представља некакав „прелазни облик“. Тиме је „радикална“ десница заправо схваћена као „мост између неоконзервативаца и изричито антидемократске и латентно насилне екстремне деснице“ (41), а „конзервативне странке служе нормализацији радикалне деснице“ (614). Оваква оцена понавља се на више места и говори се о идеолошкој блискости „конзервативаца и крајњих десничара, где потоњи гласно говоре оно што први мисле, али из разлога политичке коректности неће да кажу, већ препуштају крајњим десничарима борбу за идеолошку хегемонију, како би се исходима те борбе, када дође тај тренутак, и они окористили“ (467). Тако за Маргарет Тачер Бакић каже да је „вратила веру расистима“ и да је Националном фронту „украла политику и присталице“ (409), док за британске либералне демократе да су били „прикривено расистичка странка“ (416). За норвешке напредњаке Бакић тврди да су „хибрид између радикалне и конзервативне деснице и истовремено странка која „заступа неолиберално опредељење“ и води „социјално шовинистичку политику“ (318). Аутор такође пише да је ЦДУ/ЦСУ током свог боравка у опозицији подржавала „крајњу десницу“ и њихов „народњачки национализам традиционалне *Kultur*“ (477) при чему није јасно зашто би одбрана доминантне културе била проблематична за једну конзервативну странку.⁵ У случају Француске аутор тврди да су се либерали и конзервативци надметали у ксенофобији са крајњим десничарима (161). Овакве конструкције више спадају у домен теорија завере односно надовезују се на ноторну коминтерновску дефиницију фашизма. За ову „поделу рада“ врло тешко би се могао наћи доказ.⁶

5 Бакић и по овом питању не успева да уочи да су конзервативни интелектуалци још 1974. били скептични према „промени тенденције“ у оном смислу како су је замишљали људи из ЦДУ. Речју, најкасније од седамдесетих година траје дистанцирање ЦДУ од свог конзервативног крила и маргинализација конзервативаца унутар странке, па приче о „подели рада“ и „прихватању идеја“ немају упориште у стварности.

6 Са друге стране, постоји обиље доказа о кршењима устаљених правила и процедура у намери да се десне странке маргинализују и изолирају, о чему је, у случају АфД-а, писао и проф. Екхарт Јесе у магазину *Цицерио*.

Бакић иде и даље те каже да читава друштва могу бити десно-екстремистичка у мери у којој одбијају идеју једнакости људских бића и њихових култура (143), чиме заправо релативизује разлику између „умерене“ и „крајње“ деснице, па све што не припада левици и што не прихвата егалитаризам бива осумњичено за екстремизам и „такмичење у ксенофобији“.⁷ Овај борбени тон још се више појачава када се каже да је „главна хипотеза ове студије“ да је „крајња десница искористила структурне и контекстуалне прилике да сопствене језгрене вредности постепено измести из сфере политичке некоректности и тако их друштвено нормализује“ (89) у чему је имала помоћ других странака, пре свега конзервативних, које прећутно, мање или више прихватају „ксенофобични национализам“. Ту лежи и кључна идеја Бакићеве књиге – делегитимизација и криминализација сваке деснице *per se*. Десница је, као таква, а не само „крајња“, нешто патолошко, ненормално, криминално и на послетку опасно. На више места Бакић указује на блискост између „крајње“ и „умерене“ деснице, односно да су либерали и конзервативци помагали „крајњу десницу“ или пак испуњавали њен програм (као Маргарет Тачер). Иза овог покушаја да се сва десница као таква делегитимизује и криминализује стоји рециклирање давно превазиђеног, ортодоксно марксистичког схватања према коме је национал-социјализам (у Бакићевом случају

7 Дакле, овде се једна егалитаристичка претпоставка по којој су сви људи и све културе у суштини једнаке, ако не и идентичне, да су разлике између њих сасвим неважне, те да су у складу са тим и културе међусобно замењиве, а жеља да се одбране или очувају ирационална, нелегитимна, а приврженост сопственом начину живота нечовечна. Чак и пукло разликовање између сопственог и туђег из ове перспективе апстрактне једнакости више не долази у обзир. Из те претпоставке следи и неограничено право сваког људског бића да се насели где год пожели у чему га нико, па ни домаћини не сме условљавати, чиме се заједницама ускраћује право да саме одређују кога ће примити и под којим условима, док им се намеће обавеза активне инклузивности. Будући да је реч о праву, ни број оних који долазе односно капацитети за пријем се овде не узимају у разматрање, као што ни питање да ли су дошљаци стигли легалним или илегалним путем не игра никакву улогу, јер у складу са паролма левих екстремиста „нико није илегалан“. Свако може постати Италијан или Енглеиз или Србин само ако то пожели, јер је и онако реч о пуким „друштвеним конструктима“. Јасно, овде је реч о жељи за стварањем света без икаквих граница. Свако одступање од овако постављене „норме“, свако давање предности сопственом, националном, локалном или познатом у односу на страно, далеко и непознато, жигосе се као „ксенофобија“ и „шовинизам“, чиме се дефиниција ксенофобије недопустиво проширује. Са друге стране, овим се и обрачун са „ксенофобом“ са политичког сели на морални односно психолошки план. Када се са ове, несумњиво радикалне и екстремно леве позиције неке пребацује „радикализам“ или „екстремизам“ тада је заправо реч о пројекцији.

„екстремна десница“) само последња фаза конзервативизма капиталистичког друштва. Бакић појави „крајње деснице“ прилази као изучавању неке болести односно, или како каже, као „опасности за човечанство“ (98), дакле са жељом да се та опасност елиминише. Аутор, наравно, то не може рећи отворено, али је његово одређење „крајње деснице“ растегнуто на све оне који сматрају да су нације биолошки и/или културно превише различите да би могле без великих проблема да живе заједно, односно сви они који верују да друштвени поредак мора бити хијерархијски уређен (35). У првом делу ово одређење је толико непрецизно да би се већ и саморазумљиви захтев да се странци прилагоде домаћем начину живота, поштују затечена правила, односно да се интегришу у друштво и културу земље у коју су дошли може жигосати као „крајње десничарски“, једнако као и свако противљење неконтролисаној имиграцији људи стране културе или свака тежња да се очува познати и устаљени начин живота једне заједнице. Бакић не поставља питање није ли друштво „заједница душа“ (Кирк), не зависи ли политички поредак од постојања заједнице која се идентификује као „ми“ (Скрутон), да ли је релативна хомогеност демоса услов демократије (Шмит), односно да ли је у демократији уопште могућ плурализам идентитета (Килмансег) нити узима у разматрање став да секуларна либерална држава почива на претпоставкама које сама не може да створи (Бекенферде). Све то би према Бакићу, сва је прилика, сувише мирисало на „ксенофобију“ и „расизам“. Други део Бакићевог одређења крајње деснице који се односи на хијерархију у друштву је, већ према његовој дефиницији деснице, карактеристичан за све оне који не заступају егалитаризам. У случају када се говори о „*welfare* шовинизму“ тај егалитаризам тихо прелази границе политичке заједнице, па се као „демократски фашизам“ [*sic*] односно „етнократска перверзија либерализма“ осуђују захтеви да социјална држава прави разлику између домаћег становништва и странаца, махом илегалних усељеника. Илустрације ради, аутор осуђује странке које желе да воде рачуна о националном интересу своје земље (392). Да је овде реч о опредељеној, а не о вредносно неутралној књизи не скрива ни сам аутор (98) који у закључку скоро да отворено позива на рат против деснице (615).

Осим јасне идеолошке усмерености, овакво одређење „крајње деснице“ занемарује, односно не узима озбиљно позивања на директну демократију која долазе са деснице, или их одбацује као популистичку тактику, демагогију, пуку реторику, фразу и маску (66). Међутим, десно инсистирање на директној демократији управо показује да су ствари много комплексније него што би се могло закључити на основу приче о „прикривеним фашистима“ који су променили тактику и униформе заменили оделима.

Да би се овај моменат боље разумео потребно је обратити пажњу на оно што Бакић сматра демократијом. Наиме, аутор западне демократије не сматра демократијама, већ олигархијама „у којима влада мањина најбогатијих грађана, уз присуство јачих или слабијих демократских тенденција и притисака“ (55), док стварна демократија „подразумева извесну меру егалитарности“ (54), при чему је, наравно, највише стало до економске једнакости и „стварне политичке једнакости“ грађана. Демократија не постоји у стварности, а употреба те речи само „правда постојећи капиталистички друштвено-економски и политички олигархијски систем“ (71). Другим речима, Бакић поручује да се капитализам и демократија међусобно искључују и да је стварна демократија могућа само након укидања капитализма, односно тек након укидања приватне својине и тржишне привреде. Тиме он изједначава демократију са политичким програмом крајње левице, јер стварну демократију тек треба достићи. Овим се управо одриче демократски карактер свима који не припадају левици, а не само „крајњој десници“. Из таквог схватања о олигархијском односно плутократском карактеру Западних друштава, Бакић изводи и суд о „радикалној десници“ која заправо користи одржавању капиталистичког система, односно стоји у служби олигархије (64, 92-93, 98). Чињеницом да те странке не доводе у питање систем уставне демократије оне постају „слуге олигархије“. Све то сувише подсећа на већ давно превазиђене ортодоксно-марксистичке тезе о различитим „лакејима капитализма“ потекле из оних система који су се некада називали „народним демократијама“ док су у стварности спроводили једнопартијску диктатуру.

Полазећи од оваквог теоријско-методолошког оквира, није чудо што Бакић има великих невоља са емпиријским материјалом. Наиме, доста је тешко истраживати један феномен, ако се све што је везано за њега унапред отписује као тактика, варка или манипулација. Бакић напросто узима као чињеницу да десничари подваљују када критикују капитализам или када се залажу за директну демократију, па је у оба случаја у питању сакривање правих намера. Али како се те праве намере могу утврдити, овде остаје сасвим нејасно. На сличан начин Бакић десничаре оптужује да нису искрени верници, да манипулишу хришћанством, те да су лицемери (292).

Бакић различите европске примере покушава да класификује у четири категорије. Прву групу представљају „екстремно десничарске“ странке које су промениле тактику и постале „радикално десне“, другу „неолибералне“ странке које су се радикализовале, у трећој су конзервативци који су се померили ка „радикалној десници“, а постоје посебни случајеви, где су „екстремно десне“ странке остале „екстремне“ или оне које су остале без значајније подршке. Ипак, ова подела за аутора има тек ограничен значај, јер како каже „без задршке се може закључити да, без обзира на идеолошко порекло данашњих радикално-десничарских странака ... међу њима данас нема битних идеолошких разлика“ (603). Овај покушај да се различити случајеви разврстају има, између осталог, и ту ману да превиђа везу између класичног либерализма и патриотизма, односно да занемарује европску традицију национал-либерализма. Јер ако је давање предности сопственом над страним карактеристика деснице, онда се међу либералима није могла догодити никаква „радикализација“, а либерали са својих класичних позиција имају сасвим довољно простора за критику мултикултурализма, позитивне дискриминације и посебних права за мањине. Ако је либерализам политику ослободио ауторитета Бога, истовремено ју је ослободио и од ауторитета Истине (наравно у метафизичком, а не чињеничном смислу), чиме је интерес политичке заједнице могао постати основа и фиксна тачка политике (Моусави). Чак је и Рортију познато да су се класични либерали као националисти залагали за колективна права сопственог. Другим речима, теза о „радикаловању“ либерала (и конзервативаца) сувише поједностављује ствари.

Иако је Бакић желео да феномен „крајње деснице“ осмотри из повесне перспективе („смештање политике у време“ /84) тешко се може рећи да је то извршено са успехом. Наиме, историјски контекст је често одсутан и то је велика мана ове књиге. Бакић на више места указује на „културну хегемонију деснице“, али нигде не спомиње снажна померања читавог политичког спектра на Западу улево („Linksverschiebung des Spektrums“ – Јирген Хабермас) у периоду након Другог светског рата, а посебно након 1968. године. Међутим, без разумевања начина на који је радикална левица након те године остварила културну хегемонију и окупирала јавни простор (а посебно универзитете), тешко ће се схватити било шта о данашњој десници. Заиста је чудно говорити о „хегемонији деснице“ у друштвима у којима држава спонзорише кампање борбе против сваке деснице. Питање се може поставити и на други начин, није ли сво оно агитовање против националне државе, које је ухватило корена и међу неким странкама које су давно важиле за либералне или конзервативне, морало изазвати одбрамбену реакцију код оних који су скептични према пројекту света без граница? Ако се у обзир не узме доминантно схватање о превазиђености концепта националне државе и културе, и ова реакција бива неразумљива. Такође, у вези са повесним контекстом Бакић превиђа да у период после 1945. противљење политици масовног усељавања није било резервисано искључиво за десницу, него је било карактеристично за левицу и то далеко пре него што је десница уопште конституисана као релевантна снага и пре него што је и могла да јавни дискурс „помери удесно“. Да ли су иза тог противљења стајали рационални разлози, односно да ли је оно било повезано са одређеним проблемима у друштву, Бакић не узима у разматрање, свдећи све на причу о раширеној ксенофобији („француски национални облик расистичких традиција“ /129/ „галски самоопсесивни и затворени национализам“ /134) чиме се мало тога може објаснити, а још мање разумети. У вези с тим, још чудније звучи Бакићева тврдња да је Национални фронт „ублажио реторику у складу с политичком коректношћу која не трпи расизам“ (140) па није јасно како је могуће да у Француској заједно егзистирају ксенофобична политичка култура и политичка коректност? У Француској су се пре Националног фронта усељавању

снажно противили управо Жорж Марше и комунисти, што Бакић констатује у пролазу, као и што у пролазу каже да је Национални фронт „прихватио“ тему имиграције тек када јој је антикомунизам уступио место, иако Ле Пен испрва није мислио да имиграција треба да буде „у жижи интересовања странке“ (128-130). Сасвим се логично поставља питање како је за „крајњу десницу“ ксенофобија „језгрена вредност“, ако та десница релативно касно уочава значај питања имиграције (чак о томе сазнаје од комуниста), односно ако је једну „језгрену вредност“ (антикомунизам) лако заменила другом? Аутор такво питање нити поставља, нити сматра за потребно да себи такво питање постави. Такође, недовољно узима у обзир чињеницу да су Инока Пауела подржали лучки радници традиционално блиски лабуристима (пре било каквог „неолибералног“ таласа), а у Немачкој су о овом питању врло гласни били и многи социјал-демократи (Сарацин). У случају Британије аутор каже да су и лабуристи и конзервативци и таблоиди противници усељавања (423), али не поставља питање откуд онда толики број усељеника у тој земљи, и како то да се у периоду од 2001. до 2011. број усељеника готово удвостручио. Исто важи и за противљење „американизацији“ друштва, чему су се у Немачкој некада највише супротстављали патриотски оријентисани чланови СПД, који су о независној немачкој политици говорили давно пре него што је икоме пала на памет „нова десница“.⁸ Како је дошло до тога да је данас национални комплекс посебно изражен на левици представља посебно питање, али је чињеница да је све оно што се данас замера „националистичкој“ и „ксенофобичној“ десници, не тако давно било заступљено и на левици. Чак ни по питању „нацистичке прошлости“ Бакић из вида губи контекст. Слободарска партија Аустрије, о чијим наводним нацистичким коренима Бакић нашироко пише сврставајући је у групу странака које су се од „екстремне“ помериле ка „радикалној“ десници,

8 Примера ради, лидер социјал-демократа Курт Шумахер оптуживао је Аденауера да је „канцелар Савезника у Немачкој“, другим речима стављао му је на терет националну издају, што је и старија и много оштрија изјава од Гауландове да Немачка није отирач за САД. Поред тога, и међу социјалистима и међу либералима било је много оних који су били много више „националнији“ од секретара ЦДУ Хајнера Гајслера. Педесетих година у Немачкој су децидно националне позиције заступали социјал-демократе, па и комунисти, док је Аденауер био вођен неповерењем према сваком облику национализма. Бернд Рабел је тврдио да је национално питање играло велику улогу на десници крајем шездесетих година.

прихватила је мање бивших чланова НСДАП-а него што је то био случај са народњацима или социјал-демократима.⁹ Бакић такође игнорише и чињеницу да је први шеф посланичке групе ФПО, Вилфрид Гредлер, био члан једне бечке групе отпора, те стога и активан противник национал-социјализма. Након својих првих избора 1956. ФПО је заузимала места у центру, између социјалиста и народњака, а не на десној страни. Бакић истина каже да је ФПО била и коалициони партнер социјал-демократима (191), али не каже како је и зашто до те сарадње дошло, што не би било без значаја ако се пође од Бакићеве тврдње, да је ФПО од самог почетка била „крајње десничарска“. Посебно би било занимљиво објаснити и како су се у тој „маси екстремних десничара“ уопште могли појавити национал-либерали, па и „искрени конзервативни либерали“, затим како су они међу тим бившим „нацистима“ и „наци-носталгичарима“ могли преузети вођство у странци, па чак и учланити „странку крајње деснице“ у либералну интернационалу? Само неколико страна пошто је констатовао и „крајње десне корене“ ФПО и њену коалицију са социјал-демократима Бруна Крајског, Бакић пише о потресу који је настао када је ФПО ушла у коалицију са народњацима, јер је то био први пут да „странка која има јасне корене у екстремно-десничарској идеологији неонацистичког типа суделује у власти, чиме је прекршена европска послератна неписана забрана“ (196). Читалац мора упасти у недоумицу да ли су се корени ФПО од седамдесетих до деведесетих изменили, или се коалиција са социјалистима једноставно не рачуна, или је по среди нешто треће. Иако и сам каже да је слободарска странка релативно касно почела да проблематизује питање ислама (205-206), Бакић изненада међу Аустријанцима уочава „дубоко укоревану исламофобију“ (218). Такође, Бакић испушта из вида да реч домовина (Heimat) не користе само слободари, него и друге странке, па чак и кандидат Зелених Ван Дер Белен у Аустрији. То што се од седамдесетих година социјал-демократе постепено дистанцирају од речи „народ“, не мења њихову историју позивања на народ, идентитет, националну самосвест. У годинама непосредно после рата немачки однос

9 Социјалистички министар унутрашњих послова Оскар Хелмер имао је још од првих година после рата одличне контакте са кругом Гмунден који је окупљао неке бивше високе нацистичке функционере.

према сопственој прошлости је, без обзира на идеолошко опредељење, био много мање напет него што је то данас случај. Све те чињенице је неопходно имати у виду пре него што се почне дизати морална паника због крајњих десничара који се откривају испод сваког камена и пре него што се почне захтевати манихејска подела на добре и зле. Повесни контекст се губи из вида и када аутор на више места говори о „нормализацији ксенофобичног национализма“ (217-218), али за то не даје довољне и конкретне доказе. Суздржаност према масовној имиграцији, истицање народног идентитета, доминантна култура, самоодговорност, скепса према захтевима радикалних феминисткиња, борба за очување традиционалне грађанске породице, традиционална религиозност, социјално-тржишна привреда или жеља за очувањем националне суверености нису дистинктивне карактеристике „крајње деснице“. То су све установе и вредности у вези којих је донедавно међу грађанским снагама владао консензус и када се то упореди са оним због чега је данас десница проказана бива јасно да се не ради о „нормализацији ксенофобичног национализма“. Наиме, није реч о томе да су европска друштва и после 1945. остала пријемчива за крајњу десницу, него је управо проблем у томе што је Бакићево одређене „крајње деснице“ довољно широко и незграпно да постаје маљ који удара на све стране и који, када се доследно користи, уточишта „крајње деснице“ мора пронаћи и међу социјалистима (који се онда називају социјалним шовинистима), либералима, конзервативцима, управо свима осим у табору радикалне левице.

Држећи се круто свог теоријског оквира у коме као кључни појам доминира ксенофобија, Бакић не успева да увиди комплексан однос између деснице и ислама, генерално оптужујући десницу за исламофобију (муслимани нису добро уклопљени, неретко су дискриминисани, што доводи до фрустрације, која се испољава у уличном насиљу и тероризму /615). Ипак, бољи познаваоци историје деснице ће се сетити да су многи десни аутори гајили благонаклон однос према исламу, те да и данас на десници постоје аутори који се залажу за дијалог, па и сарадњу са домаћим муслиманима. Сама реч исламофобија изабрана је прилично неспретно, јер се не води рачуна о разликама између муслимана, на пример

оних из Индонезије и Арапа. Са друге стране, чак и када би се прихватила Бакићева тврдња о исламу као „жртвеном јарцу“ (612) капиталиста и ксенофобичних десничара, остаје нејасно како је и зашто баш ислам изабран за ту улогу, а не нека друга група усељеника, на пример Кинези. Да ли је избор ислама био плод чисте самовоље или је то питање ипак комплексније и неодвојиво од реално постојећег исламистичког екстремизма и тероризма, односно од тоталитарних тенденција и нескривене хришћанофобије и јудеофобије која постоји међу великим делом арапских муслимана? Поставља се и питање шта се све подразумева под дискриминацијом муслимана, односно дошљака, те да ли је у питању нешто мерљиво или је по среди само субјективни доживљај? С тим у вези, никако није јасно зашто би захтев да се забрани финансирање џамија из иностранства био доказ исламофобије, као што то сматра аутор (502-503). Такође, Бакић на примеру Низоземске каже да је та земља учинила све да постане примерно вишеетнички и вишекултурно друштво (341) да би само пар страница касније приметио да су дошљаци и тамо осетили негативно дискриминисани (343). Истовремено, управо у Низоземској формирана и прва странка исламских фундаменталиста, односно земља у којој се због критике ислама може изгубити живот (Ван Гог).

Чак и сама ксенофобија и национализам су категорије сасвим неподесне за ову расправу. Тврд марксистички приступ који десницу схвата као слугу капитализма у време кризе капитализма, аутора лишава могућности да реално и ван оптужби за тражење „жртвеног јарца“, односно ксенофобију и расизам сагледа значај културно-идентитетског питања у контексту очигледне пропасти мултикултуралног пројекта и неконтролисане политике усељавања. Бакић ксенофобију нигде прецизно не дефинише и није јасно зашто би на пример суздржаност према политици спашавања евра и извлачења Грчке из дужничке кризе сама по себи била пример „антигрчког дискурса“ (514), док сам аутор за Грчку каже да је друштво „уједињено прилично нетрпељивим и неретко ксенофобичним национализмом“ (516) и уз то изразито склоно корупцији (526)? Теза о ксенофобији додатно је доведена у питање чињеницом да су функционери и бирачи низоземске ПВВ често и сами

страног порекла (354). Није јасно ни шта је ксенофобично у захтеву да се они који незаконито бораве у једној земљи врате у земљу свог порекла? Такође, аутор ноншалантно прелази преко једне од кључних разлика између предратне и послератне деснице у Француској. Наиме, за разлику од антинемачки оријентисаног Мораса и Масиса, послератна десница у Француској не само да није била антинемачка и затворена према осталим европским нацијама, него је управо сањала о неком облику европског уједињења и истицала заједничко порекло и заједничку судбину европских народа. Ако француски десничари нису више Немце и друге народе опажали као опасне варваре, него као рођаке, очигледно је да се тешко може говорити о „ксенофобији“. Такође, аутору се може поставити питање како то да „ксенофобични десничари“ данас на своје конференције врло често позивају не само странце из других европских земаља, него и рецимо Турке, односно да чланство и функционерски слојеви десних партија не обухватају искључиво беле хришћане. Чини се да је овде по среди поново покушај дискредитације, односно репродуковање круте дихотомије у којој се десница опажа као затворена и ксенофобична, док се за левицу по сваку цену жели сачувати монопол на отвореност према другом и другачијем.

Неуверљив је и Бакићев покушај да популарност деснице међу радницима припише померању социјал-демократских партија ка центру, па је како каже, „прелазак многих од социјалних демократа Шведским демократама условљен приближавањем првих 'десном блоку', услед чињенице да се радничка класа знатно смањила, па су социјални демократи покушали да привуку део припадника средњих слојева“ (234). Није тешко уочити недоследност у овом објашњењу, јер ако су радници били разочарани приближавањем социјал-демократа „десном блоку“ (поново се дакле претпоставља постојање мастодонтске деснице) не би ли било логично да су радници гласали за комунисте или неке друге леве странке, а не да су свој глас дали још деснијим десничарима?

Да би прича о десници у Западној Европи била целовита потребно је рећи нешто о атмосфери лова на вештице укључујући ту и физичке нападе на људе који су означени као десничари, па чак и на посланике десних странака (случај

Магнец). У причу о десници спада то да у неким земљама организоване групе силедија под изговором антифашизма и уз прећутни благослов левичарских медија све више преузимају државне компетенције и претварају се у паралелне структуре моћи које треба да ућуткају свакога на кога падне сумња да се не слаже са доминантном лево-либералном струјом, односно свакога коме се прикачи етикета „крајњег десничара“. Ово посебно треба имати на уму када се говори о насиљу „крајњих десничара“ усмереном против усељеника и левичара (513). Ово питање Бакић једва да помиње или чак показује симпатије према милитантном и агресивном односу према десници. У случају Низоземске помиње се „бескомпромисна борба антифашиста“ (340) под чиме се подразумева уличарско насиље. О каквој је „бескомпромисној борби“ реч показује убиство политичара Пима Фортајна коме је пресудио један „активиста за права животиња и животне средине“ који је веровао да спасава свет од новог Хитлера (344). Ако се због заступања десних идеја и критике ислама може изгубити живот или ако је цена за бављење политиком живот под полицијском заштитом (Вилдерс) тешко да стоји теза о „нормализацији деснице“ у Европи. Такође, аутор ни реч није посветио ни левичарском насиљу у Грчкој или Шпанији, чиме се може створити погрешан утисак да сво насиље долази са деснице, док су левица и имигранти нужно ненасилни.

Језик књиге је често више усмерен на то да код читаоца произведе осећање несигурности због претњи надлазеће „крајње деснице“, а мање на то да опише појаву, што оставља утисак да је реч више о борбеној књизи, него о објективном истраживању једног феномена. То потврђују и Бакићеве опаске везане за поједине актере са десне сцене. Тако сазнајемо да су се на фестивалу Националног фронта могле купити слике Јованке Орлеанке (138), да је Јерг Хајдер у колима носи „разноврсну одећу“ (192), ко је све био на свадби Јоханес Гуденуса (212), да се Шведске демократе служе иронијом (231), да се Умберто Боси није либио показивања средњег прста, а да је његова странка штампала мајице и постере (261-262), да Салвини не говори стране језике, као и да је био навијач Милана (287), ту су и пикантерије из приватних живота појединих жена из Данске народне странке (321, 323), сазнаје

се и да је Перниле Фермунд „разведена“ и „привлачна“ (327), а Лаура Хухтараси „млада и привлачна плавуша“ (387), да је шеф Златне зоре „подгојен“, а његова супруга „корпулентна плавуша“ (533), да је О’Дафи био неуротичан, интелектуално ограничен, женомрзац, алкохоличар и мегаломан (549, 553), да је Франко био „реакционарни католик и ауторитарни шпански националистички империјалиста“ (545), да је Фрауке Петри је напустила мужа са којим има четворо деце и преудала се за страначког колегу (504), са чијом децом су деца Бјерна Хекеа ишла у обданиште (506), а ко је похађао језуитске школе (569), да је Маркус Форнмајер „младић изразито ниског раста“ (507)... Овакве примедбе вероватно служе томе да десничаре прикажу као гомилу морално проблематичних и у крајњој линији патолошких случајева. У вези с тим, у књизи је присутна и стереотипна слика десничара, па је реч о „фрустрираним младим мушкарцима из нижих слојева“, којима су национални и родни идентитет једини извор поноса (515) то су главне мете радикално-десничарске демагогије. У случају Геца Кубичека и Роберта Василијев Бакић прибегава чак и тумачењу презимена, на основу кога открива њихово словенско (ненемачко) порекло, да би одатле закључио да је реч о комплексима, односно потреби преобраћеника да „доказују своју правоверност глумећи веће католике од папе“ (506). Не само да оваквим опаскама није место у једној научној монографији, него да је и доста занимљиву упутницу на Бакићево схватање нације, које као да је потекло из неке друге социјалистичке традиције, према којој неко са „погрешним“ презименом не би смео гајити патриотска осећања према земљи у којој је рођен или прихватити културу те земље као своју. Ту су, затим, и неизбежне спекулације о руском финансирању Националног окупљања у Француској (149, 161), као и о руској помоћи Салвинију (290) засноване на новинским чланцима, док за Вилдерса тврди да је добијао помоћ „богатих конзервативних Јевреја из САД“ (351-352). Поред тога, Бакић наводи да Фрауке Петри противници називају „Адолфином“, те да су је наследили још „радикалнији десничари“ (511), чиме долазимо до занимљиве конструкције у којој на десници увек до изражаја долазе „радикалнији радикали“, све сами „Адолфи“ и „Адолфине“. Овај радикалнији „Адолф“ је поменути Гауланд, за кога се, судећи по ономе што сам пише и што је писао пре оснивања АФД-а, не може рећи

ни да је националиста. Бакић стално „радикализовање“ уочава и код слободара у Аустрији, за које пише да су их основали бивши нацисти, па су се „радикализовали“ у време Хајдера, у време Штрахеа се странка додатно повлачи удесно (218). Изгледа да не постоји крајња тачка крајње деснице.

Борбени тон књиге зачињен је несвакидашњим језичким конструкцијама као на пример „политички коректна и задрто исламофобична“ (161) у случају Марин ле Пен, „конзервативно-либерално свенемачки“ (217), „неолиберални новодесничар“ (486) „ауторитарно-неолиберално“ (409), „национализам, преплетен неолиберализмом и псеудодемократском и евроскептичном реториком“ (500), „прагматични радикални десничар“ (501). У случају швајцарске СВП може се прочитати да је реч о „неолибералима“, али и да заступају протекционизам и умерену државну интервенцију (372). И ове конструкције имају своје порекло у нејасним и растегнутим појмовима.

На више места, посебно када се обрађује хладноратовски период, говори се о везама деснице и тајних служби, при чему се пре свега у виду има ЦИА. Све то на моменте добија изглед завере у којој учествују различити десничари, фашисти, капиталисти, Руси, Владимир Путин, ЦИА, олигарси, енглески богаташи, језуити, банкари...

На крају, у књизи се могу наћи и материјалне грешке. Примера ради, вероватно услед неадекватног превода може се закључити да је Де Беноа извршио „велики интелектуални утицај“ на знатно старијег Армина Молера (475) иако је Молеров однос према хришћанству формиран давно пре сусрета са младим Французом. Такође, ФПО никада није заговарала корпоративизам да би га могла „заменили“ „неолиберализмом“ (413). *Volk in Bewegung* није наслов текста (506), него часописа блиског НПД, а АфД се не залаже за излазак из НАТО-а (507). Немачка реч *Keule* (*Rechtspopulismus-Keule*, *Nazi-Keule*, *Faschismus-Keule*) преведена је као клуб, иако та реч означава тољагу односно буздован (509). Залагање БНП за доктрину дистрибутивизма, чији су корени у социјалном учењу католичке цркве, Бакић погрешно означава као „традицију расподеле“ (421). У Немачкој није било никаквих „антисемитских демонстрација понедељком“

(503-504) већ су протести понедељком организовани против исламизације Запада (Пегида). Рамиро Ледесма Рамос никако није могао бити „истакнути делатник Франковог режима“ (541) будући да је убијен од стране комуниста већ 1936.

Уз сав уложени труд стиче се утисак да све мањкавости ове књиге произлазе највише из крутог марксистичког приступа који се све време преко деснице обрачунава са капитализмом.

* Овај рад је примљен 10. новембра 2019. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 1. децембра 2019. године.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Редакција часописа Политичка ревија прихвата радове који су уређени на следећи начин.

Радови који нису усклађени са датим упутствима неће бити разматрани за објављивање у часопису.

За писање рада користити **ћирилично писмо**.

Текст писати у фонту Times New Roman, величина фонта **12**, са увученим пасусима и проредом **1,5** и маргинама **Normal 2,5 cm**.

Обим рада не сме бити већи од 36.000 карактера са размаком (приликом провере броја карактера користити: Review/Word Count/Character (with spaces) - активирати опцију *Include text-boxes, footnotes and endnotes*).

Име и презиме аутора се пише на средини, малим словима – *Bold* и *Italic* (фонт 12).

Афилијација се пише испод имена аутора на средини, малим словима – *Italic* (фонт 12). Уколико је аутор запослен на факултету, након навођења факултета, наводи се и универзитет (нпр. *Факултет политичких наука, Универзитет у Београду*). Уколико је аутор запослен на институту, наводи се и град у коме се институт налази (нпр. *Институт за политичке студије, Београд*).

Наслов се пише на средини, великим словима – *Bold* (фонт 14). Фуснота поред наслова служи за навођење назива и броја пројекта у оквиру кога је чланак написан.

Сажетак се пише испод наслова на средини малим словима величина фонта 12. Испод тога пише се текст сажетка у обиму од 100 до 250 речи - фонт 12, *Justify*. Сажетак садржи предмет анализе, циљ рада, коришћене теоријско-методолошке приступе, резултате и закључке рада.

Кључне речи се пишу испод текста сажетка малим словима (фонт 12), и одвајају зарезом. Наводи се од 5 до 10 кључних речи.

Поднаслови се пише на средини, великим словима – *Bold* (фонт 12) и нумеришу се арапским бројевима. Уколико поднаслов садржи више целина, оне се такође означавају арапским бројевима, и то: 1.1. – малим обичним словима *Bold* (фонт 12).

Начин цитирања:

Фусноте у форми напомена се дају на дну стране у којој се налази коментарисани део текста или навођене литературе. Фусноте уносите командом *Insert – Reference – Footnote*. Фусноте се пишу у фонту ***Times New Roman***, **величина слова 10**. Фусноте треба поравнати по левој и десној маргини, односно изабрати опцију *Justify*.

Приликом навођења фуснота руководити се следећим упутствима:

● **приликом навођења монографије/књиге фуснота мора садржати:**

- Име и презиме аутора, наслов рада курзивом (*Italic*), назив издавача, место, годину издања и број стране.

- **Пример:** Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, Досије, Београд, 2006, стр. 54.

● **приликом навођења чланака из часописа:**

- Име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив часописа курзивом (*Italic*), назив издавача, место издавања, број, година излажења и број стране.

- **Пример:** Миша Стојадиновић, „Од теорије социјалних конфликта до њихових решења“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 04/2009, стр. 67.

● **приликом навођења зборника радова/поглавља из књиге:**

- Име и презиме аутора, назив рада под наводницима, назив зборника/поглавља курзивом (*Italic*), имена и презимена приређивача зборника у загради, назив издавача, место издања, година издања, број стране.

- **Пример:** Дејана Вукчевић, „Србија и придруживање Европској унији“, у зборнику: *Србија – политички и институционални изазови* (приредили: Момчило Суботић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 239.

● **приликом навођења извора са Интернета (не смеју прећи више од 10% коришћене литературе):**

- Име и презиме аутора, наслов чланка курзивом (*Italic*), пуну интернет адресу и датум приступа.

- **Пример:** Karen Devine, *Stretching the IR theoretical spectrum of debate on Irish neutrality: arguments and evidence in favor of a critical social constructivist framework of understanding*, Internet, http://doras.dcu.ie/609/1/int_pol_sci_29_4_2008.pdf, 05/03/2013

● **приликом навођења архивске грађе:**

- мора да садржи назив институције у којој се грађа чува, фонд, фасциклу (уколико има), назив документа (ако нема назива документа одређује се тако да одговори на питања: ко? коме? шта?), место, датум.

- **Пример:** Архив Србије, МИД, К-Т, ф 2, р93/1894, Извештај Министарства иностраних дела о постављењу конзула, Београд, 19. април 1888.

● **приликом навођења прописа/закона:**

- Пуним називом прописа/закона, курзивом гласило у коме је пропис објављен, број и година објављивања.

- **Пример:** Закон о извршном поступку – ЗИП, *Службени гласник РС*, бр. 125/04.

● **приликом навођења публикација у новинама:**

- Име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив новине курзивом, датум објављивања

- **Пример:** Слободан Кљакић, „Черчиллов рат звезда против Хитлера“, *Политика*, 21. 12. 2004.

● **Код поновљеног цитирања истог извора узастопно на истој страни користити:**

- Исто, број стране

- **Пример:** Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, Досије, Београд, 2006, стр. 54. Исто, стр. 55

● **Код поновљеног цитирања истог извора уколико није узастопно и на истој страни користити:**

- Име, презиме аутора, назив извора, нав.дело, број стране.

- **Пример:** Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, Досије, Београд, 2006, стр. 54.

Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, нав. дело, стр. 54.

Код уноса табела и графикона користити:

Изнад табеле/графикона центрирано пише се Табела/Графикон, редни број, назив табеле, величина фонта 10.

Испод табеле/графикона пише се Извор: навести извор по правилима цитирања за фусноте, величина фонта 10.

Литература се наводи на исти начин као и у фуснотама, с тим што се прво наводи презиме, па име аутора. Литература је поређана по азбучном реду за изворе на ћириличном писму, који се први наводе, а затим по абecedном реду за изворе на латиници.

За чланке из часописа, зборника као и за поглавља у књигама потребно је навести од које до које стране је чланак или поглавље у зборнику/књизи.

Литература садржи само изворе који су наведени у фуснотама.

Након литературе, латиничним писмом навести **име и презиме аутора** на средини - ***Bold*** (фонт 12), испод тога наслов рада на енглеском великим словима - ***Bold*** (фонт 14).

Резиме (Resume) се пише на средини, малим словима – ***Bold*** (фонт 12). Испод тога пише се текст резимеа на енглеском језику у обиму до **1/10** дужине чланка. Резиме садржи резултате и закључке истраживања до којих је аутор дошао у свом раду и то знатно шире него у сажетку.

Кључне речи (Keywords) се пишу малим словима (фонт 12) и одвајају зарезом.

Радови који се предају за објављивање морају да се заснивају на новијој литератури, посебно на изворима, тј. радовима који су објављени у научним часописима политиколошке тематике.

Рокови за достављање радова су: 15. фебруар, 15. мај, 15. август, 15. новембар.

Аутори су у обавези да приликом слања радова доставе и изјаву да тај рад није раније објављиван, тј да рад није аутоплагијат или плагијат. Изјава може да се преузме на интернет презентацији часописа: <http://www.ips.ac.rs/magazines/politicka-revija/>

Текстове слати у електронском облику на адресу: pr@ips.ac.rs

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Улога рецензента је да допринесе очувању високог квалитета нашег часописа. Рецензије су анонимне у оба смера. Рок за рецензирање је седам дана од пријема рада. Садржај рецензије је поверљив, те се не сме откривати особама које нису у уредништву часописа. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију. **Приликом рецензије рукописа, рецензент треба да попуни рецензентски лист у прилогу.**

Име, презиме и звање аутора текста:

Назив рада:

Актуелност, друштвени и научни значај разматране теме:

У којој мери је аутор јасно назначио теоријски, методолошки приступ у раду:

Да ли је рад заснован на савременој и релевантној литератури, посебно у којој мери је аутор користио најновије резултате објављене у научним часописима и зборницима (посебно часописи и зборници из политикологије).

Научни и друштвени допринос рада. Општи коментар о квалитету рада:

Ваша сугестија аутору за побољшање квалитета рада, ако је потребно:

Молимо Вас да одаберете једну од препорука за категоризацију рада:

1. Оригинални научни рад
2. Прегледни рад
3. Научна критика, полемика и осврти

Молимо Вас да одаберете једну од препорука о публикавању овог рада:

1. Објавити без измена
2. Објавити уз мале измене
3. Након корекције, рад послати на нови круг рецензије
4. Одбити

Додатни коментари за уредника који се тичу етичких (плагијаризам, превара, итд.) или неких других аспеката рада, а који ће уреднику помоћи у доношењу коначне одлуке о даљем статусу рада.

Датум оцене рада

Име, презиме и научно звање рецензента:

ЦИП - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
1 + 2 + 3 + 32 + 9

ПОЛИТИЧКА ревија = Political review
: часопис за политикологију, политичку
социологију, комуникологију и примењену
политику / главни и одговорни уредник
Момчило Суботић (в.д.). - Год. 1, бр. 1 (2002) - .
- Београд Светозара Марковића 36) : Институт за
политичке студије, 2002 -
(Житиште : Ситопринт). - 23 см.

Четири пута годишње. - Наставак публикације:
Политичке свеске
(Београд) = ISSN 1451-4281 = Политичка ревија
CD-ROM ISSN: 1452-1741;
COBISS.SR-ID 105060364

04
2019

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА

ПРИЛОЗИ ИЗ ПОЛИТИЧКОГ СИСТЕМА СРБИЈЕ

Стојадиновић Миша, Станчић Вишња
Балинт Пастор

ИЗ НОВИЈЕ И САВРЕМЕНЕ ПОЛИТИЧКЕ ИСТОРИЈЕ

Турлај Иван, Евгенијевић Дмитриј Муза

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Бодржић Ђуро, Миљковић Матић Јелена
Станар Драган, Радоњић Зоран

АКТУЕЛНО

Сања Стошић, Милена Пешић
Димић Миодраг, Србљановић Стефан

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Грмуша Адријана, Достанић Душан

ISSN 1451-4281 UDK 1+2+3+32+9 Година (XXX) XIX vol. 62 №4/2019

